

Jászai R
A fraczia
forradalo
rténetirá

XB 257347

20-

13 23322

A FRANCZIA FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK TÖRTÉNETIRÁSA
HAZÁNKBAN.

Írta

Jászai Rezső.

SZEGED, 1896.

Handwritten signature or mark.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001273959

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Történelmi Intézetének Könyvtára

Lelt. napló: a. sz. 3412

csoport: _____ szám.

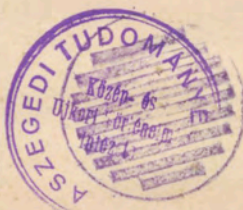

Sz 1/91: ☒ V ☒ B ☐ 2 ☐ 3 ☐ 3 ☐ 2

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Közép- és Európai Történelmi Intézetének Könyvtára

Lelt. napló: a VI. 495. szám.

csoport: _____

1896.
NYOMATOTT ENDRENYI IMRE KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
SZEGEDEN.

III / 2487

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Történelmi Intézet	
Lelt. napló: a	3412
csopori:	szám

Bevezetés.

A francia forradalmi eszmék körútja Európában. — A francia nyelvésirodalom hazánkban Maria Theresia uralkodása alatt. — A modern közszellem megkönnyíti II. József munkáját. — Liberais haladás II. József uralkodása alatt. — Irodalmunk ébredése. — A szabadsajtó. — Rőpiratirodalom. — Munkánk terve. — Hírlapirodalmunk megszületése, ennek jellemzése. — II. Lipót censurái szabályzata.

*

A francia forradalom eszméi körutat tettek Európában. Benéztek hozzánk is, de nem találtak bennünket készen, nem tudtuk mindjárt megérteni, nem voltunk fogékonyak az új eszmék iránt. — A közvélemény nem veszi tudomásul azokat, míg a szerencsétlen Lengyelország már régebben megtette azt. Számos főura felszabadítja jobbágyait; a német egyetemeken az új francia tanokat hallgatják; Anglia belemelepszik az áramlatba, csak Ausztria zárkózik el e szellemi ébredés elől, nem engedi, hogy az eszmék a maguk meztelenségében örökös tartományaiba jussanak. — De hiába is engedte volna. Az eszméket csak művelt agy fogja fel, mert a „szellem szabadsága dacára kötve van a gazdasági, társadalmi és politikai állapotokhoz; ezek fejlettsége nélkül a szellemi téren maradandó, természetes emelkedés lehetetlen“. ¹⁾

A szathmári béke után pedig igen sajnos helyzetben voltunk úgy politikai, mint társadalmi és gazdasági tekintetben.

Mária Theresia uralkodása alatt a derengő hajnal mutatkozik, II. József alatt már kisüt a nap. Ekkor jut diadalra ugyanis

¹⁾ Concha Gy. A 90. évek reform eszméi és következményeik. — Olcsó kv. 195. sz. 25. l.

a francia nyelv és irodalom egész Európában, divatja divat lett mindenütt. Br. Orczy, Bessenyei valódi kertészei lesznek e zsenge hajtásoknak, melyek felnőttek a katolikus és protestáns papok kertjében, a nemesek udvarán. E hajtások virága, a modern közszellem, megkönnyíté József liberalis munkáját. — De, hogy megkedveltük e szellemet, arra idő és nagy munka kellett, mert a tudatlan nép, a politikai szerepet nélkülöző polgár, a jogait féltékenyen őrző kiváltságos osztály nem lelkesedett. Ha az eszmék meg is ragadták egyesek lelkét, a tűz vagy csak lobbanó volt, mint Kazinczyé, vagy lobogó, de elszigetelt, mely nem terjed a köznép-tűzhelyéig, mint Martinovics és társaié.

II. József kezdi meg szabad eszmékkal betelt lélekkel a reformot úgy, hogy a jobbágy vállain a teher megkönnyebbült; személyére szabad lett az, ki örökösen éhséggel vesződve nyomorult viskójában ura szeszélyének volt áldozata.

A polgár jobb megélhetést nyert az ipar és kereskedelem élénkülésével; a nemes, ez a megtestesült gőg és kegyetlenség humanus lett, közös terhet visel; a főurak és főpapok engednek ősi makacsságukból; mindenki tanulni vágyik, mert tanulhat; a separatio megszűnt. Tevékenység minden téren, fejlődés lélekben, tisztulás az agyban, forrongás a szívekben — ez jellemzi a XVIII. század végét.

Az általános kulturális haladás elengedhetetlen feltétele a tanítás, ez pedig jelentékeny haladást mutat, mely kiterjed még a leányok nevelésére is.¹⁾

A tanítás fejlődésével együtt jár az irodalmi termékeknek szélesebb körben való olvasása. — Bessenyei adta meg a jelszót s a klasszikus, a népies, a modern iskola mind megtalálta csekély olvasóközönségét, mert érezni kezdi a nemzet, hogy ha élni akar, fel kell ébrednie hosszú szellemi tespedéséből, művelnie kell nyelvét, teremtenie irodalmat, ezt megismertetni a külfölddel, haladni az után, ha nem is tud azzal. — József minden hibája mellett is a nemzet haladását óhajtja s e célból felszabadítja a sajtót.

A felszabadult sajtó a külföldi termékeket akadálytalanul hozza be s a megindult hírlapok (Magyar Kurir, Magyar Musa) már az egyenlőség elvét fejtegetik, rokonszenveznek a francia

¹⁾ Marczali H. — II. József. II. kiad. III. köt. 305—319.

mozgalmakkal, kikelnek az arisztokraták ellen, — Verseghynek Voltaire kell, Virágnak oly idő, „amikor a dicsőség nem száll egy kézből a másikba örökségül“, Bacsányi és Bessenyei Sándor, kiket maguknak a szerkesztőknek kell csillapítaniok, már egész forradalmárok; Benyák piarista merészen kiált József reformjai elébe:

„Rajta magyar! mit akarsz? van példád, nagyra mehetsz most,
Boldog időt s utat francia, belga mutat.
Francia, belga indít, nem mész? készen van sirod,
Mely eleven tetemed vetve gödörbe tegye“.1)

De a politikai kérdések megvitatására nem mutatkozott alkalmasnak a hirlapi sajtó, megindul tehát e célra a röpiratirodalom²⁾, mely elvont elveket fejteget tekintet nélkül a helyi viszonyokra, csupán egy „ideális államrend lebeg szemei előtt“.

II. Lipót igen rövid időre átveszi II. József eszméit, de az 1790. évvel mindez megszűnik. A francia véres mozgalmaktól megrémültek az uralkodók s kegyetlen cenzurát akasztottak a sajtó nyakába. A szabadelvű eszmék terjesztése megakadt, s ha hirlapjaink hoztak is élesebb hangú cikket, diszkrétebb értesítést, ez csak a censor jószívűségén, figyelmetlenségén, esetleg tájékoztatlanságán múlt.

Haladásunk elemei már birtokunkban voltak, de a forradalom megfélemlítette az osztrák uralkodót, az osztrák uralkodó megijedt a magyarság haladási elemeitől — a szabad eszmékre lánczot vert.

Volt hirlapírásunk is már, mely érdeklődött a külföld haladása iránt, a censura ezt is megbénította. Nem fogunk tehát csodálkozni, rajta ha hirlapirodalmunk a nyugati heves mozgalmaktól szelíd értesítéseket kénytelen közölni, itt-ott mégis erősebb hangon. Ha nincs censura, a forradalomról bizonyára érdekesebb dolgokat olvashatnánk egykorú lapjainkban.

A francia forradalomról szóló ezen egykorú hirlapi értesítéseket fogjuk szemügyre venni első sorban, azután hirlapirodalmunk értesítéseit a legújabb időkhöz s a magyar munkákat, majd az idegen lefordított műveket, amennyire mindezekhez hozzájuthattunk.

1) Takáts S. — Benyák Bernát és a magyar közoktatásügy Budapesti kegy. r. főgymn. értesítő. 1890—91. 149. l.

2) Fraknói: Martinovits összeesküvése. Rath. M. 1884. 14. l. Szinnyei J. Röpiratirodalom.

Így áll majd előttünk annak tiszta képe, mit, mennyit és hogyan írt egy százados történetírásunk a francia forradalomról.

A múlt század végén kezdődő magyar hirlapirodalom igen rögzös úton haladt, valósággal döcögött. Mi volt a mintája, mely után indult? A hazai idegen nyelvű hirlapok, ez üres, idegen minták után készült sajtótermékek. Ezek pedig általában színtelenek, elvet vagy határozott irányt nem képviselnek, tartalmatlanok s egy kis haladást sem tüntetnek föl.

Ilyen a hirlapirodalom idegen földön is. A francziáknál 1789-ig igen szegény, alacsony sorsú. Van ugyan több kisebb lap, de ezek tele vannak ismertetésekkel, szini jelentésekkel, botrányos történetekkel. — Politikáról, ha írnak is, csak szomorú jelét adják ügyetlenségüknek.¹⁾

A hirlapoknak különben sem volt olvasóközönségük. A hirlapot pusztán kíváncsiságból olvasták, szellemi szükségletét nem látták be. Ezért nem találunk e lapokban valami új irány felé való törekvést.²⁾ Ha ki is tűznek valami czélt lapjaik homlokukra, azt nem szolgálják feltétlenül, hanem kapkodva encyklopaediaivá lesznek, mert nyílt politikai meggyőződés, közvélemény nem is lehetett, s így politikai sajtó sem; a politika egyedül a kormány közegeinek foglalkozása.³⁾

Ezek mellett azonban nem nézzük le a lapokat. Igaz, hogy egész Kossuthig nem találunk lapjainkban komolyszavú politikai bírálatokat, mert nem is mertek ilyet írni, részben pedig nem is volt előkészültségük, de már az a körülmény, hogy hozták a francia forradalom minden komoly és örült tetteit, izgató beszédeit, igen figyelemreméltó.⁴⁾

E lapoknak lett volna hivatása a műveltséget terjeszteni olvasói közt, hírt hozni a külföld fokozatos haladásáról, szellemi irányait megmutatni, azokat megbírálni, a mi jó, elfogadni, a rossztól óvni, munkálkodni a felvilágosodás frissen fejlődő hajtásai

1) Neményi Ambrus. A fr. forrad. hirlapjai és hirlapírói. 5. l. Olesó kv. 183. sz.

2) Ferenczy I. A magyar hirlap irodalom története 1780–1867. Budapest, 1887. Lauffer V. 17. lap.

3) Ferenczy id. m. 18–19. l.

4) Ezt nem veszi figyelembe Ferenczy. Lásd. Kecskés bírálatát a századokban. 1887. 752. l.

közt, a hasznos vesszőket átültetni, fejleszteni irodalmunkat benn, megismertetni künn. — Szép és nemes cél, de akkori időben kivi-
hetetlen. Író és olvasóközönség hiányzott, de ama kevés erő,
amely mégis meg volt, lankadatlanul fáradozott.

E munkálkodásnak legnagyobb akadályja volt pedig a kor-
mánynak egész a nevetségesig menő örködése, mely minden sort
szigorúan megvizsgáltatott, s a liberalizmus és szabad meggyő-
ződés legcsekélyebb nyilvánulását durva kézzel torolta meg. A
lapok tehát szárazon adták a külföldi tudósításokat, a közönség
tudomásul vette, tovább nem ment. — S ha még ide vesszük a közle-
kedés lassuságát és bizonytalanságát, minek következtében friss
híreket alig lehetett volna közölni is, s így a későn érkezett hírek
elvesztették érdekességüket; továbbá azt, hogy hírlapjaink közös
forrásból dolgoztak rendszerint¹⁾ s egyformaságuknál fogva nem
voltak kapósak, — előre is következtethetjük, hogy ezekben vajmi
gyarló közleményeket találunk a rohamos folyású francia forra-
dalomról, melynek egyszerű emlegetése is félelmetes rezgésbe hozta
a cerberusi gonddal örködő cancellaria lelkét. — Részben azonban
csalódunk, mert pl. a Kurir vagy Hirmondó elég részletesen közli
az erősebb francia dolgokat, ami szinte csodálatos a censura
idejében.

Midőn 1789-ben megkondult a vészharang Franciaországban,
hangjai nagy zúgással verődtek vissza az európai királyi palotákon,
II. Lipót heves lázba esett, s 1790. augusztus 6-án egy censurai
szabályzatot adott ki, mely meghagyja, hogy gyanút vagy bizal-
matlanságot keltő hírt nem szabad közölni; nem szabad semmi
olyasmit, ami csorbítaná a kormány tekintélyét vagy a fejedelem
íránt köteles tiszteletet és hűséget; a kedélyt ingerlő országgyűlési
beszédeket el kell hallgatni, s a külföldi forradalmi mozgalmakról
csak azokat szabad közölni, amelyek a bécsi ujságokban is meg-
jelentek.²⁾

A censura tehát megkezdte gyáva munkáját az eddigi sajtó-
szabadság ellen a külföldi lapokon és könyveken, a külföldről
érkező csomagokat felbontották, s ha veszedelmest találtak bennük,
elkobozták. — Mert volt is mitől tartani. — „A hódító szabadságnak

¹⁾ Ferenczy id. m. 65.

²⁾ Jakab Elek. Az erdélyi hírlapirod. tört. 42. 1.

és becsvágyának Franciaországban lobogtatott szövétnekei messzire elhatottak kápráztató fényükkel,“ ugyanis „ez a függetlenségi vágy, mely Franciaországot fenekestül felforgatta, sok képzelemnek tet-szett Európában. — Megtapsolták, mint művészi terméket: Schiller Tell Vilmosát; Coleridge, ez az zavarral és szenvedélylyel telt lélek magasan szárnyaló hymnust zeng Bastille bevételére s átkait szórja azok ellen, kik szövetkezve akarnak gátot vetni e szabadságnak, s mint a bűvész vesszeje által sorba állított ördögök harczra indulnak.¹⁾

Minthogy pedig a legnagyobb figyelem sem volt képes ellen-őrizni a külföldi hirlapok elterjedését, jegyzékbe foglalták a meg-engedett külföldi lapokat, mások járatását megtiltották.²⁾ Lapjaink tehát ezekre voltak utalva, mint forrásokra s szinte csodálkozunk, ha nem éppen közömbös dolgokat hoznak a külföldi mozgalmakról.³⁾

1) Villemain. Pindar szelleme. 416—419. Akad. kiadás.

2) Ferenczy id. m. 97.

3) Megjegyezzük, hogy a fr. forradalmat 1804-ig számítjuk, amidőn azt. Napoleon a maga eszközeivel elnyomta.

I.

Egykorú magyar hirlapok a forradalomról

1789 — 1804.

Hadi és más nevezetes Történetek. — Magyar Hirmondó. — Erdélyi Magyar Hírvivő. — Magyar Kurir. — Bécsi Magyar Merkur. — Mindenest Gyűjtemény. — Magyar Könyvesház. — Magyar Muzeum.

*

1789-ben indult meg Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztése alatt a „Hadi és más nevezetes Történetek“ hetilap azon célból, hogy a hadi mozgalmakról s egyes útközetekről tudósításokat hozzon. — Céljuk „a nemzetet született nyelvének szeretetére, becsülésére s tanulására serkenteni.“ Később kijelentik, hogy a külföldről is mindent fognak közölni, a mi művelt embert érdekelhet. A címnek megfelelőleg Hadik fővezér arczképét is hozza az első kötet s a hazához egy fohászfélét mond. Elmodja a török háború eredetét, készülődését azzal az egyszerűséggel, amely jellemzi a hirlapírást ebben a korban.

Mily másképen írnak a francia forradalmi journalisták, például egy Brissot, ki megmondja, hogy „a nép szószékéről az egész nemzethez kell szólni, s ez a szószék a sajtó. — Itt ezernyi szónok beszél egyszerre a néphez, itt képződik a közvélemény, itt eszmélődnek és ítélnek csöndes gondolkodásban, egybevetve, fontolgatva következetesen.“ — Hiába keresnők egy Chénier fenséges pathosát, remek alkotású prózáját, hiába Loustallot komoly, ünnepies hangját, mert a mi íróink nem is voltak oly kedvező helyzetben mint azok. Az ágyúk dörgése, a harci kiáltás, a szívigható riadó hangjai mellett a leggyávabb katona is hőssé lesz; a jogért való szenvedés megédesíti a börtön keserűségét, mint Silvio Pellicoét,

a nemzeti küzdelem mondhatjuk tehetséget teremt, hiszen a történelem legnagyobb alakjai a küzdelmekben lettek azokká. — Nálunk mindezek hiányoztak, de megtudtuk érteni mi is a forradalom fenségesen induló expositióját, lelkesedtünk volna mi is nyiltan, de nem volt szabad. Sőt a mi lapjaink még hozhatták a száraz híreket, a hivatalos Gazettenak a Bastille elfoglalásáról nem volt szabad tudomást vennie.¹⁾

A Hadi Történetek juliusi számához egy toldalékot találunk, mely Franciaországról szól. Szomorú, sajnálkozó, hangon ír ez országról, mely „megszűnt egyszerre oly testet formálni, melynek feje az uralkodó,“ „ahol a hasznos egyetértést a veszedelmeket szülő részrehajlás váltotta fel.“ — A zenebona, elégedetlenség, Necker elbocsátása, a Bastille ostroma, az elbecsátott miniszterek visszahívása, a nép új lelkesedése — mind egyszerű registrálása a tényeknek. Saját reflexiók hiányoznak még belőle, e helyett leírja a versaillesi palotát és a Bastillet.²⁾

Az október 23-iki számhoz tartozó elegyes tudósításokban közli a versaillesi lakomát, a nép dühét, mely halállal fenyegeti „Marquis de la Fayette urat,“ ha őket Versaliába (sic!) nem viszi.³⁾

Kellemesebb hang üti meg nemsokára füleinket. Az író fáj-lalja az ország feldúlt állapotát, szabadabb szellem mutatkozik hangján, Voltairet nagylelkűnek, prófétának mondja, megmondja a betegség mibenlétét, hogy a népet kellett volna emelni, de hát „ezer meg ezer módokat találtak ki, hogy húzzák, vonják a boldogtalan polgárt,“ Voltaire tehát sejthette s előre fájalta nemzete sorsát, mert „nem soká fogja szenvedni a francia maga nyakában a vasjármot, melynek hordozására nem teremtetett.“⁴⁾

Bizonyosat maga az író sem ígér, mert „maguk a versaliai és párisi levelek különb-különbféleképen adják elő a dolgot és ugyanazért nem lehet más némely körülállásokat is meghatá-

1) Neményi id. m. 32.

2) Hadi és más nevezetes történetek. 1789. Bécs. I. szakasz. 81—88. lap. Megjegyzem, hogy legtöbb esetben csak az évet meg az oldalszámot tudom idézni a ezimlap folytonos hiánya miatt. Minden szakasz elülről kezd az oldal-számozást.

3) Id. évf. 395—96. l.

4) Id. évf. 434—35.

rozni.“¹⁾ — Mirabeaut felakasztották és Párist fölgújtották, olvassuk 466. lapon, s az 511-en már e hír meg van czáfolva. Így folynak egymásután a hazai és külföldi tudósítások művészet nélkül pusztán lemásolva a tudósító levelekből, míg ma egy közönséges napi hírt ügyes tollal írnak meg.

Majd remélni kezd, hogy az ország nyugalma helyre áll a a nemzetgyűlés végzése²⁾ s a királynak okossága s attól vezéreltetett könnyen hajló jószívűsége által³⁾; majd örül a protestansok jobb sorsának, kik Nantesben már orgonát is szereztek és az ország rendi gyűlésének tagjai is lehetnek. „A vallásbéli visszaság nem csinál hát több Bertalan-éjszakát Franciaországban. — Egy is sok volt!!“ — kiált fel stentori hangon a protestáns író.⁴⁾ Véteknek bélyegzi a szokásba jött párbajt⁵⁾ s lelkesedik a hazafiak áldozatkészségén, a honleányok adakozásán.⁶⁾

Így folynak a vegyes hadi, kül- és belföldi tudósítások mellett, melyek közt a fontosabbak nélkülözésével találkozunk egyes káplárok kitüntetésével, a francia hírek.

E hírek gyakran nem állják ki a kritikát. Egyet említsünk meg. E lap szerint, noha már öt évvel előbb történt a dolog, Rohan bibornok maga készítette volna azt a hirhedt nyakéket 1.600,000 líráért, hogy a királynénak kedveskedjék vele, s miután nem tudott fizetni, maga „vesztegette a gyémántot a nyakszorítóról“, (1790. évf. II. sz. 111.) pedig általános tudás szerint Rohan a királyné hamisított levelének engedve szerződött Boehmer ékszerésszel, hogy részletenkint le fogja fizetni az összeget, ha az ékszert átengedi.

Azt is tudjuk, hogy nem Rohan vesztegette a gyémántokat, hanem a furfangos La Motte grófné, a kitől elküldte az ékszert a királynőnek. Ily téves információkon különben nem is csodálkozhatunk. Hiszen hazai, közérdekű dolgokról is oly gyenge tudósításokat közöl. A lap Bécsben jelenik meg és II. József beteg-

1) Id. évf. 438.

2) Id. évf. 542.

3) Id. évf. 574.

4) Id. évf. 590.

5) Id. évf. 646.

6) Id. évf. 667.

ségéről semmi bizonyosat nem tud írni. Igaz, hogy nem voltak akkor orvosi bulletineek, valószínű, hogy titkolták is a császár állapotját, de mégis feltűnő az a gyenge riporterség. A bécsi piaczi beszédekre kénytelen figyelni, hogy hirt adjon a császár betegségéről és kénytelen bevallani, hogy nem biztosít senkit a hír hitelességéről. (1790. évf. II. sz. 22. 83. 213. l.)

Ily formán a francia hírek is nagyobb időközökben gyengék, sőt egyik-másik önkénytelenül komikus hatású. — Így a francia királynéről azt hozza, hogy decz. 14-én a mint a lépcsőn lement, elhibázta az utolsó lépést, mert azt hitte, hogy már nincs több lépcső hátra, pedig volt még. Igen megütötte magát úgy, hogy akkor mindjárt ágyba esett. Végül megjegyzi: a „nagyok is botlanak.“¹⁾

Majd a következő lapon ezt írja: „Mi lelné XIV. Lajost, ha most a sírból kijöhetne és XVI. Lajos állapotját körül nézné? Szörnyű halált halna és a sírba visszatérne. — Ily különös hír például az is, hogy a királyné áldozni akar a közjónak s azért az olasz és francia színház páholy-kulcsait felajánlja;²⁾ hogy egy 41 éves hajadon azt jövendölgeti, hogy a jövő májusban bizonyos jel lesz az égen, mely a régi kereszténység arany idejének visszatérését fogja jelenteni. Ezt állítólag sokan hiszik a francziák közül.³⁾ Azt írja, hogy Duval falragaszokon hirdeti magát, mennyasszonyt keres, „kinek annyi tehetsége vagyon, mint neki.“⁴⁾ Egy hölgyről olvasuk, hogy Caen melletti kastélyában két papnak ellátást adott, kik nem esküdtek fel a polgári alkotmányra. A szakács liberalis szellemű volt s apró czédulákra leírta az esküformát, a süteményekbe tette s így vétette be az esküt akaratjuk ellenére.⁵⁾

Levéltudósításokon kívül már Schlözer, a göttingai tanár véleményét is hozza a forradalomról, mely kétségen kívül igen liberalis, de mutatja részint a külföld egyes bírálatát, részint azt, hogy erősebb hangokat is belehetett vinni már lapjainkba;⁶⁾ —

1) Id. évf. II. szakasz. 41—42.

2) Id. évf. II. 170.

3) Id. évf. II. 501.

4) Id. évf. III. 342.

5) Id. évf. IV. 118.

6) Id. évf. II. 253.

nem palástolja ellenszenvét a francia papokkal szemben, kik „a jó igyekezetnek meggátloi,” kik „míg rájuk nem került a sor, ugyan buzogtak a haza ügyeért,” de mihelyt állami tisztviselőkké lettek, „elővettek minden kigondolható fortélyokat, hogy e végzést meghaszontalanítsák, megfélemlítkeztek a haza iránt való kétszeres kötelességeikről, melyekkel úgyis tartoznak annak, mint közönségesen minden hazafiak, úgyis mint a statusnak tisztviselői”;¹⁾ — azután egész terjedelmében közli a nemzeti gyűlés végzéseit a a papokra vonatkozólag.²⁾ A július 14-iki nemzeti ünnep leírása igazán sikerült, plastikusan van megalkotva s elég részletesen.³⁾ Az igazságszolgáltatásra vonatkozó végzések. Mirabeau beszéde a spanyol szövetség tárgyában, Necker leköszönésének levele után komoly szavú, terjedelmesebb cikket közöl a lap. Perhorreskátja az író a francziák fanatikus eszményiségét, az általános felbomlást, vészteljes jövőt jósol neki, mert felforgatja a monarchiát, pedig ezzel lett hatalmassá, gazdaggá és most „egy képzelt valamit állít annak helyébe; felforrott indulataitól elragadtatva egész vad-ságra vetemedik; csábítóinak szavára kész hitetlenkedni, és eszelősködésben annyira elmerülni, hogy maga magának gyilkosa legyen.» Miután Franciaország tekintetbe nem veszi a népek törvényét, áthágta a szövetséget, hibáit nem akarja jóvá tenni. itt az idő, hogy Európának minden hatalmassága egyesüljön egy szövetséggé, kérde meg hivatalosan, mit akar felforgató céljaival?⁴⁾ E ritka energiával megírt cikk becsületére válnék a mi lapjainknak is.

A nancyi lázadás leveretése után⁵⁾ a miniszterek október 21-én elbocsáttatásukat kérik a királytól Montmorinen kívül.⁶⁾ A király meneküléséről (1790. okt.) azonban csak közvetett alakban veszünk tudomást, mi alig érthető a censura körülményeiből is és maga a Kurir terjedelmesen hozta. Pedig ha van fontos elem a forradalom rettentő vegykonyhájában, úgy a király menekülése az,

1) Id. évf. II. 638.

2) Id. évf. III. 41—47, 58—59.

3) Id. évf. III. 126—130.

4) Id. évf. III. 429—432.

5) Id. évf. III. 446—448.

6) Id. évf. III. 584.

mert ekkor kapott tüzet az óriás tapló, ekkor vadultak meg a „fenevadak“, a mint őket a Hirmondó nevezi.

Csekélyes események változtatják meg a világ arczatát, a föld térképét. Pascal mondja erre nézve szellemesen: „Ha Kleopatrának pisze orra lett volna, a világnak más alakja volna.“ Ha mohamed ifju felesége Ajsa nem vesztí el nyaklánczát, a mohamedán nők nem ülnek tizenkét századon át rabságban. Így történt itt is. Lamartine és Rotteck szerint a Varennesben a kapu előtt ácsorgó ifju változtatta meg a történelmet, ő tette világ-eseménynyé a szökés megghiusultát. S íme a legfontosabb közreműködő okok egyik legfontosabbikáról hozzá méltó tudósítást nem nyertünk.

A hirlap 1791. IV. szakasza igen érdektelenül halad. A nemzetgyűlés végzésein, a papokkal való bajlódásokon, a partialis mozgalmakon és Mirabeau halála és temetésén kívül legfeljebb arról értesülünk, hogy a királyt „kemény náthahideg környezte meg“ és „nagy hurut volt rajta“,¹⁾ vagy, hogy Landgraf Fürstenberg pórul járt a kofákkal. Ezek ugyanis nemzeti kokárdával kedveskedtek neki, de nem volt elég udvarias e haddal szemben, hát azt követelték, hogy büntetésül csókolja őket sorban. A gróf „a nagyobb rossz helyett a kisebbet választotta, ámbár ez egész salivatoriumvétel gyanánt volt a Landgrafnak, mert még Bécsbe érkezése után is köpködött.“²⁾

Érdekes az a levél (átvéve a neuvidi ujságból, mely lap „aligha nincs bérelve jó pénzen a Németországban tartózkodó francziák által“ — mondja hirlapunk) melyet Choiseul ír Montmorin külügyminiszterhez. Ebben szemére veti neki, hogy fel akarta ültetni az európai udvarokat, mintha a király helyeselné a forradalom menetét, mintha a király polgárai közt akarna maradni, mintha boldog volna, mintha a nép rajongana a királyságért, holott mindenki tudja az ellenkezőjét.³⁾

A megváltozott viszonyok, a szisztovi béke azonban feleslegessé tették a Hadi Történeteket, miért is új czímet vett föl a laps „Magyar Hirmondó“ név alatt folytatta pályafutását

1) 1791. évf. IV. sz. 375.

2) 1791. évf. IV. 555.

3) Id. évf. IV. 621—623.

1792—1804-ig, hogy mily eredménnyel, azt maga fogja megmutatni.

Az első szám a neuvidi ujságból közli, hogy a császár és a német birodalom átiratot küldött a francia királyhoz, mert a német birodalmi rendek rövidséget szenvedtek territoriumaikban, a mi ellenkezik a békekötéssel, s így elégtételt kér.¹⁾ Úgy látszik, hogy csak a régi döcögéssel halad, mert — hogy sok polgár kiköltözött Franciaországból, hogy a király öregebbik testvéröcsét a hideg rázta,²⁾ hogy a király a halpiacon járt s tudakozódott a hálnak, kenyérnek, sónak s más efféléknek áráról,³⁾ hogy St. Honore-utczában egy veszett kutya 3 gyermeket harapott meg,⁴⁾ hogy megdrágulván a cukor és kávé, a jakobinusok felhagytak a kávézással,⁵⁾ — általában nagyon is pletyka dolgok. Komolyabb az a tudósítás, mely a nemzetgyűlés határozatát hozza, hogy intézkedjék a király a császárnál, mondja meg céljait a francia nemzettel szemben, ne paktáljon, hanem feleletet adjon haladéktalanul, mert hallgatását a szabad francia nemzet hadizenésnek veszi,⁶⁾ a mely követelésekre a király megnyugtató választ adott;⁷⁾ komolyabb továbbá az a hír is, hogy a lissaboni, madridi, pétervári, müncheni, turini és berlini udvarok szigorúan megtiltottak minden izgató francia lap vagy könyv behozatalát;⁸⁾ — de a lap egész lényegén átvonuló anekdotás kedv a legkomolyabb dolgokon is meglátszik. Franciaországot attól félti, hogy belső zavarai folytán úgy jár, mint az esopusi „őszbe csavarodott“ ember a vén és ifjú szeretőjével. A vén kitepte minden fekete szálát, hogy ő is ősz legyen, az ifjú menyecske nem szenvedhette az ősz haját s így az ember köpaszon maradt.⁹⁾

Franciaország lázongásait megúnta Európa, s a svédek,

1) Magyar Hirmondó. 1792. évf. I. 15. I.

2) Magyar Hirmondó. 1792. I. 15.

3) Id. évf. I. 9.

4) Id. lap. id. évf. I. 117.

5) Id. lap. évf. I. 241.

6) Id. lap. évf. I. 103. 204.

7) Id. évf. I. 219.

8) Id. évf. I. 332.

9) Id. évf. I. 426.

oroszok, poroszok és magyarok közelednek megfenyítésére. A francia azonban nem remeg s Rochambeaut az ausztriai Belgium ellen küldi a király.¹⁾ A francziák megveretnek Mons városánál. Több apró csatározás van itt leírva, a nép viselkedése a királylyal szemben, de a mivel legjobban tudott hatni az ujság olvasóira, az a királynak a gyűlés előtt való vádoltatása s nyílt feleletei.²⁾ Lapjainknak „törvényszéki csarnok“-ához hasonlít e cikk s szinte journalistikai reklamfogásnak mondhatnók, ha nem közölné pusztán idegen ujságok után.

A forradalom visszatarthatatlanul halad lejtőútján; aug. 10-re még csak a szeptemberi gyilkosságok következnek, hogy a véres napok teljeseek legyenek. Most könyezett először a királyné Lambell, legkedvesebb barátnője sorsán.³⁾ A bakó megkezdte gyalázatos munkáját;⁴⁾ vér a harczmezőn, mozgás a fejedelmi udvarokban, Hollandia, Nagy-Britannia semleges akar maradni.⁵⁾ III. Gusztávot Ankerström öli meg,⁶⁾ a porosz király megizente a háborút szövetséget kötven a császárral Pilnitzben, a spanyol udvar hadra készül, Hollandia és Svájc csatlakozásra szánja magát,⁷⁾ a felfordulás általános, melynek közepette szept. 2-ika a legkegyetlenebb napok egyikévé lett⁸⁾ az utánna következők közt,⁹⁾ melyektől minden jobb érzés utálattal fordul el, melyek miatt a Hirmondó meggyűlöli a francziát.

Míg a hadakozás folyik¹⁰⁾ (terjedelmesen ír róla a lap, de minden reflexio nélkül) a hatalmától megfosztott király Horatius fordításával szórakozik, az orleansi herczeg nevét változtatja meg: Mirabeau öcscsét a guta ütötte meg.¹¹⁾

1) Id. évf. I. 571. E hírt is felcífrázza egy kofa leleményességével.

2) Id. évf. II. 7—12. l.

3) Id. évf. II. 366.

4) Id. évf. II. 385.

5) Id. évf. II. 392.

6) Id. évf. II. 389.

7) Id. évf. II. 373. 374.

8) Id. évf. II. 421. 422. 461.

9) Id. évf. II. 437—440.

10) Id. évf. II. 466—72. 486. 512—518.

11) Id. évf. II. 519. 520.

Francia dolgok foglalják el most a lap legnagyobb részét,¹⁾ mint: a végrehajtó-testület működése, Marat és Robespierre összehozálkozása, Marat póre, Roland és neje bevádoltatása, a királyi vádak felolvasása annak jelenlétében.

Az 1793-iki esztendő a legmozgalmasabb Franciaország történetében. Minden állam vele foglalkozik, ellene készül mindenki, mert megrémültek a szerencsés titántól Lajos halála haragos fájdalommal tölti be az uralkodók szívét, mozgás, harcz, vér, izgatás mindenütt. A történelemben ez év talán a legszerencsésebb lehetett volna a journalistikára nézve, annyi anyag állott mindig rendelkezésére, hogy ki sem merithette.

Nem esoda, ha a Magyar Hirmondó tele van francia dolgokkal²⁾ de megszokott ürességgel, jobban mondvá szárazsággal. Itt-ott csendül meg érzékenyebb hang a már magában is érzékeny húrokon, mint Lajos lyrai hatású végrendelete,³⁾ halálra való készülődése, halála,⁴⁾ de noha a tárgy maga igen alkalmás privát megjegyzésekre, bírálatra, szép előadásra, hatásos kijelentésekre, az író nem ragadja meg az alkalmat, hanem előadja magát a tényt, mintha nem is érdekelné, pedig Szathmári Paksi Dánielt megragadta Lajos erőszakos halála s érzelmei hevében felkiált⁵⁾:

Reszkess és keseregj óh egész Természet!
A hírre, melyet szült, most a Nap-enyészet,
Az Ég e szertelen dolgon szörnyűködik,
A föld irtózással bámulva küzködik.
Óh Lajos! eltörte királyi pálczádat
A pártütés, mint egy töredékeny nádat!

Majd esedezik ahhoz, ki igazgatja az eget és a föld kormányait:

„Tartsd meg a hívségnek lelkét a Magyarban,
Ki még épen maradt ennyi zűrzavarban!”

1) Ezeket nem idézem terjedelmesebben, hiszen köztudomású harcok és egyéb ügyek előadása ez a maga szárazságában.

2) A fr. dolgokról szóló tartalomjegyzék maga 8 oldal.

3) M. Hirm. 1793. IV. 197—204.

4) Id. évf. IV. 204.

5) Verset küldött a Hirmondónak Jászkisérről febr. 18-án 1793. IV. 296.

Ha még oly dolgok, mint Marat meggyilkolása,¹⁾ Antoinette gyászos sorsa, megható halála,²⁾ szóval egész tragoediája nem tudják megrendíteni az író lelkét, hogy daloljon gyászdalt, fájdalmast, mely elhat olvasói szívébe; hogy szórjon átkot, rettenetést a még rettentesebb népre, mint Lear leányaira; hogy fonjon koszorút a mártírkirálynő homlokára nefelejtsek és bizarr virágokból, mint Opheliáé; ha Corday Sarolta sorsát, e megtestesült idealismust nem tudja egy kissé sem idealizálni,³⁾ hanem a hely szűk voltával menti ki magát: akkor érdektelenül futunk végig a nyomorult sörfőző Santerre történetén,⁴⁾ Custine halálán,⁵⁾ Dumouriez árulásán, szökésén, Lukner,⁶⁾ Honchard sorsán,⁷⁾ Wimpfen szökésén⁸⁾ s más egyéb híreseknek tettein egész Fülöp Antal közhuszár kitüntetései⁹⁾ az apróbb portyázásokon és nagy csatákon, melyek túltömik a hasábokat, hiszen száraz és unalmas elbeszélésű dolgok ezek, melyeket egy-két közbeszótt anekdotája sem tud felélénkíteni.

Amint folynak a hadjáratok, úgy folyik ezeknek egyhangú leírása is tovább,¹⁰⁾ s amily érdekes Robespierre hatalmaskodása,¹¹⁾ a Hebertisták küzdelme,¹²⁾ Danton titáni sorsa,¹³⁾ társainak, az ábrándozó Desmoulinsnek szerelmes levelei, utolsó jajjai, a szelidlelkű, önfeláldozó Erzsébet ártatlan vére, — ép oly közömbösen megírva olvassuk azokat, pedig egyik-másik nagyon megérdemelné, hogy a költészet, a dráma hőskül vegye föl a Thermidor¹⁴⁾ kevésbbé jeles alakjai helyett. Közli a lap miként merült a semmiségbe Robespierre, ez a savó ízű bölcsésze a forradalomnak,¹⁵⁾ St. Just,

1) Id. I. 1793. IV. 130.

2) Id. I. 1793. IV. 639.

3) Id. év. IV. 212.

4) Id. évf. IV. 222.

5) Id. évf. IV. 378. 401.

6) Id. évf. IV. 423. 722.

7) Id. évf. IV. 796.

8) Id. évf. IV. 336.

9) Id. évf. IV. 622.

10) Id. I. 1794. évf. V. sz.

11) Id. 1794. évf. V. 172. 561. 642.

12) Id. 1794. évf. V. 513. 531.

13) Id. évf. V. 624.

14) Sardou darabját értem.

15) Id. I. 1794. évf. VI. 239. Érdekes Robespierre epitaphiuma (VII. sz. 56.):

»Becsületes polgár ne sirasd az én sorsomat. Ha én élnék, te meghalnál!«

Couthon és más egyéb hirhedt alak; miként vádolta Barère hosszasán Robespierret halála előtt és után,¹⁾ az a Barère, kinek nevét Macaulay a bitóra szegezte úgy, hogy mint maga mondja, többé senki sem veszi azt le.²⁾

A forradalom most következő zavarainak és őrjöngéseinek leírásából, a sok beszédből és legtöbb „hadi környülállásokból“ legfeljebb Chaumette, az új párisi Anaxagorának (mint magát elkeresztelte) és társainak halálát emlíjük meg.³⁾

A directorium folytatja működését⁴⁾ 1799-ig, amikor Napoleon első consulnak választatja meg magát s a Tuileriák palotájából kormányzott hizelegve a francia nép dicsőségvágyának.

Szétugrasztja a második coalitiót, de kevés hja volt, hogy az ő testtagjait nem ugrasztja szét a lőpor felrobbanás Nicaise utcáján 1801. decz. 24-én.⁵⁾ Ezt a szenzációs esetet lapokon át vezeti a hirlap, regisztrálja a francia nép hálálkodását s az egyptomi állapotokat, elmondja, hogy David nevű festő lefestette Napoleont, amint Bernard hegyére nyargal. Egy kis ismertetést közöl ezek után Napoleonról, dicséri lelke nagyságát, nagy talentumát, mely „megkivántatik egy nagy Igazgatóban“, kinek kormánya egyesíti a szíveket, életet teremt az országban, pompát fejt ki a pazarlásig; neje nem az, „kit tűzeszű asszonynak hívnak“, de finom, szerény, nem gőgös asszony; nem szép, nem is ifjú, de „tekintete mégis kellemes és tisztességesen öltözik“. ⁶⁾

Márczius 22-én Te Deum laudamus volt a sz. Miklós templomban a szerencsésen helyreállított békességért.⁷⁾

Ez évek nem gazdagok változatos eseményekben, tehát ne is keressünk a hirlapban egyszerű tudósításokon, utazásokon és udvari apróbb dolgok közlésén kívül sokat, hiszen meglátszik a

1) Id. évf. VI. 233. 249.

2) Macaulay: Barère Bertrand. Olesó kv.

3) Id. évf. VI. 625.

4) Az 1796., 97., 98. évfolyamokból csak egy-egy szám állott rendelkezésemre, az 1799. és 1800-ik évf.-ot teljesen nélkülöztem. A közbeeső események közlésére különben ezek után tudunk magunknak véleményt alkotni.

5) Id. hl. 1801. 57.

6) Id. hl. 1801. XIX. 462. 463.

7) Id. évf. XIX. 472.

japon, hogy kinyújtja híreit. Napoleon gyengélkedését ugyancsak bőbeszédrel mondja el, de kiváltképpen az Angliával folytatott alkudozásokat, ami úgyszólván két évfolyamot tölt meg s amely alkudozások csak 1802. végződtek eredménynyel.¹⁾ (Amiensi béke.)

Tudomást szerzünk továbbá Napoleon levelezéséről kifelé, mint Toussaint néger főshöz, belreformairól, melyeket a hirlap mindig dicséretekkel kísér. Ugyanis az ország közigazgatási felosztása, a pénzügy javítása, a száműzöttek visszahívása, az új törvénykönyv megszerkesztése, a felső oktatás felvirágoztatása által újjá szervezte az országot.

1804-ben általános népszavazás tette meg Napoleont örökös császárrá, VII. Pius saját kezűleg kente fel, Napoleon sajátkezűleg koronázta meg magát.

A most tárgyait hirlappal szemben igen szegény tartalmu az „Er d é l y i M a g y a r H í r v i v ő.”²⁾

Maga mondja beköszöntőjében, hogy nem kedveskedhetik mindazokkal, am vel akarna, mert „a királyi engedelemnek leérkezése reménységünk felett megkésétt.”³⁾ Bizony nekünk sem kedveskedik, mert Belgium el zakadását az ifjuság nevelését illető gyenge cikkek mellett alig beszélhetünk valamiről; Francziaországról azt hozza legfeljebb, hogy egy Abry Bassult nevű ember tíz hazafias parancsot szerkesztett és osztott el a nép között;⁴⁾ közli a nemzetgyűlés merész kijelentését, hogy t. i. más nemzet szabadsága ellen soha sem tesz lépést, de ellenségeit szabad nemzethez illően fogja visszaverni.⁵⁾

Annál hatalmasabb és terjedelmesebb hirlapa „M a g y a r K u r i r.”

A Magyar Kurir már a harmadik évfolyamát indítja meg az 1789-iki actualis esztendőben. Szerkesztője Szacs vay, igen eleven élénk képzeletű, ügyes szerkesztő, ki lapját a többi lapok fölé emeli. A lap azon a csapáson halad, amelyen a Hírmondó. A lap címciklike rendszerint bécsi dolgok előadása, azután hadi hírek,

1) Id. hl. 1802. évf. XIX. 519—22.

2) Szerk. Fábián Dániel és Cserei Elek, 1—6 és 8—12. szám volt kezében. A lap igen ritka, azt sem tudjuk még, hogy mikor szűnt meg. 1790-ben Nagy-Szebenben nyomatták.

3) Id. lap. 4. sz. 1.

4) Id. l. II. sz. 87.

5) Id. l. 12. sz. 92.

hazai és külföldi „elegyes tudósítások“, melyekben szellemeskedni szeret, ami többször sikerül is neki. Így írja a párisi divatról, hogy a nők „mindent à la Oszakov és à la Potemkin viselnek. Főkött helyett mindenik egy-egy Festungot tett fejére; pántlika és kötők helyett szegelet bástyák vagynak ezen építve, stb. a hajakat elől egy sziget módjára vezetik össze, mely a Beresán szigetét j-lenti.“¹⁾

A czímek közt is találunk érdekeseket. Így: „Üres kamarának bolond a Sáfárja“, „Olyan az idő, mint a részeg ember“, „Ha, ha, ha“. „A nevető Demokritusnak az Elyseumból küldött levele az Európai ujságírókhoz“, „Írja Bakhus az Elyseumból a felsővilágon levő Traktérokhoz, Bált-tartókhoz, Musikusokhoz és a Zalogló-házak gondviselőjéhez“, „Loptuk szóról szóra“, „Egy Elyseumbeli politikus Tsuka, de nem a táiban, hanem a Deres hátán“, és még sok más.

A török harczok dobpergésébe belevág néha a csörgő sapka hangja, de mintha Mefisztó kezé rázná, úgy csilingel még a jövő nagy mozgalmak zajában is.

Kitört ugyanis a francia forradalom.

A híres Bastille csaknem a jeruzsálemi templom sorsára jutott²⁾, j gverés látogatta meg a hazát, a föld nem termett, oly nagy az éhség, hogy a francia paraszt „egy szem buzáért száz verébnek is kész volna kiverni a szemét.“ Így panaszkodik a Voltairrel egy napon született francia veréb a magyar verébnek az Elyseumban, „kik a Holtaknak országába csak a minap együtt érkezének.“

A francia veréb éhen halt hazájában, hol a népet lelketlen kúfárok izgatják, miért is fegyvert gyűjt, a király sereget szervez, erőszak mindkét oldalról, villám a közel felhőkben. E szörnyű dolgok hallattára az irtózás felborzasztotta a magyar veréb tollát.³⁾

Bastille falán egy fecskepár rakott fészket. Boldogan éltek párosan, nem gondoltak a jövővel, mert a park hatalmas fái, cserjéi, virágai ezer meg ezer rovarnak szolgáltak lakóhelyül. De az emberek romboló keze az ártatlan madarakat sem kiméli meg.

1, Magyar Kurir. 1789. IX. sz. 102. Az idegen divatot gúnyolja az erősen magyar érzelmű szerkesztő.

2, Magy. Kurir 1789. LVIII. 849.

3, Id. I. 1789. LIX. 851—58.

Julius 14-én (1789) a Bastille lángjai elpusztíták az ő fész-
küket is s most az egyik fecske maga is Elyseumba került.
Macchiavelli megfogja s „beviszi a Politikus Leikeknek gyülekeze-
tébe.” Ott volt XIV. Lajos, Richelieu, IV. Henrik. S a gyenge kis
madárka picziny szíve teljes erejéből dalol egy dalt, egy francia
győzedelmi éneket, melytől Richelieu elszégyelli magát, Lajos
boszankodik, Henrik sír. Az általános meglepetésre Macchiavelli
veszi át a szót s elmondja a francia történeteket jul. 14-től s
„annak utánna a királynak Versáliából Párisig való útját.”¹⁾

A diadalúton azonban véres rózsák nőttek fel rövid idő alatt
s „úgy van a dolog, hogy a Kurirnak ki se szabad
mondani.”²⁾

Nem is merészkedik megereszteni egyetlen szabadabb han-
got sem, hanem egy főhercegnő halálán úgy kesereg, hogy
túltesz a római sirató kofák fülsértő kiabálásain; nem tud meg-
békülni a sorssal s hadonászásai Orestes fájdalmas őrvongásának
méltó paródiájává lesznek, melyeken mosolyogni lehet.³⁾

A lap ezek után elég kellemes modorban folytatja tudósi-
tásait részletezve Necker visszahívását, az új törvényeket⁴⁾ de
annyi sok minden történik naponta ott, hogy „nem volna elég,
ha csak 395 kontz papirossat írnánk be minden héten.”⁵⁾ Rövi-
den jelenti tehát a népnek rohamát a királyi palotára, Necker
harmadszori visszahívását⁶⁾, az okt. 5-iki zendülést⁷⁾, a nemzet-
gyűlés végzéseit,⁸⁾ a testvérísülési ünnepet,⁹⁾ de érdektelenül.

A mily szépen indultak a francia hírek, oly laposan halad-
nak az 1790. évben.

1) Id. évf. LX. 874.

2) Id. évf. 896.

3) „Gyászos óra! szíveket jajjal töltött keserű szempillantás! búra tetézt
bű!! bánattal elegyített bánat!! véző seben esett seb!! és mindenknek szíve-
ket köny özönbe borított szomorú történet!!” Ezek bevezető sorai a gyászje-
lentésnek Ferencz főhg. nejének halálakor. (Id. I. 1790. XV.)

4) Id. I. 1789. évf. 930—938. 986—988.

5) Id. évf. 1078. I.

6) Id. évf. 1220.

7) Id. évf. 1254. I.

8) 1790. évf. 861. 881. 902. 932. I.

9) 1790. évf. 881. I.

Röviden tudósít a hírekről, de hírvivőit szorgalmasan bevezeti az Elyseumba. Dícséretére legyen mondva azonban az, hogy a király szökésének világfontosságú tényét egész terjedelmében közli több idegen levél felhasználásával. Ebben a Hirmondót nagyban felülmulta¹⁾. Közli a királynak terjedelmes hátrahagyott levelét is.²⁾ A szökés meg hiatusult. Örjögő káröröm kísérte vissza Párisba a kínos fájdalom triaszát és két ártatlan, angyali lelket. A menet komolyságához megfelelően ír róla a Kurir,³⁾ s régi érdekesebb menetébe visszatér. Helyet foglalnak benne a fontos és különös dolgok (melyek hitelességeért nem vállal felelősséget a szerkesztő), mint a királyi család feleletei a szökés felől, a gyűlés határozatai működése a királyi család állapota⁴⁾, sőt a mit hiába kerestünk a Hirmondóban, vezércikket ír (1891. évf. 61 sz.) az európai helyzetről s oda concludál, hogy a bajok forrása a luxus, mely tizeken át emésztette a vágyont s zsarolta a népet.

Megszületett az erőszakos szabadulás ideje, a király, ez a nem is oly régen istenített ember elveszti hatalmát most 3 hónapra, mert boszús a mindenható nemzetgyűlés s megalkotván alkotmányát⁵⁾, melyet a király el is fogadott⁶⁾ és azt ki is hirdetvén, hatalmát a törvényhozó gyűlésnek engedi át végtelen örömök közt.⁷⁾

Az 1792. év aug. 10-éig „a francia hírek csak igen apróságok,⁸⁾ de a fontosabb dolgokat azért elég terjedelmesen közli, mint pl. a junius 20-iki részeges deputatio szemtelen garázdálkodásait s ördögi szellemeskedéseit a királyi palotában.⁹⁾ Aug. 10. nap véresebb vala a történelem nagy csatáinál és kegyetlenebb a fanatizmus gőzében megedzett török harcok napjainál. E napon lépett Lajos trónusáról a Templeba. Az esemény természet-

¹⁾ Id. hl. 1791. évf. 803—807. 818. l.

²⁾ Id. évf. 811—817. 831—833. l.

³⁾ Id. évf. 828 l.

⁴⁾ Minden számban van egy — más. Hosszadalmasság kikerülése végett részletesen nem idézem ezeket.

⁵⁾ Id. évf. 1046. 1073—78. 1092—97. 1104—1110. 1124—27. 1138—43. 1160—65 és 1184. l.

⁶⁾ Id. évf. 1230. l.

⁷⁾ Id. évf. 1246.

⁸⁾ Id. l. 1792 évf. 240.

⁹⁾ Id. 1792. évf. 855—58.

szerűleg megrázta Európa közönyös és nem közönyös szíveit s az ujságok lomha testét.¹⁾

Az új „*Francia Republica*“ megkezdte működését a harctéren dicsőséggel,²⁾ benn vérrel, rémítéssel s a legnagyobb jogtalansággal: a királynak halálra ítélésével³⁾ és végrehajtásával 1793. jan. 21-én⁴⁾; megkezdte Sulla korára emlékeztető proscriptióival, az undorító rémuralommal, melyből a „zöld emberkét“ Robespierrett az őrjöngő Marat-t és méltó czinkosait szívesen látnók Dante poklában.

De nem is kell soká várakoznunk. Marat henczegő hadonázásai a nemzetgyűlésben⁵⁾ nem impolnának Corday Sarolta elszántságának⁶⁾, de imponálnak a vakságnak, mely a jóindulatú philosophus girondistákat a vérpadra küldi.⁷⁾

Így folynak a zavaros napok egymásután, a rémuralom napjai, melyek Mar a Antoinettet is halálra küldik⁸⁾, kitől ha megkérdeztük volna Antigonéval:

„Mutasd meg . . . merész-e lelked és nemes,

Vagy nagy szívű szüléknek gyáva lánya vagy?“ -- azt válaszolta volna Oedipussal:

„Homlokomon . . . mondd, felismered-e

A szilárd ngugalmat, mely az erény jele?

Megyek végutamra, nem kínoz öntudat.“

Így folynak a gyűlések kapkodó végzései s a gyengülő csatározás egymásután, a mint azt a Kurir minden száma közli, mert elegendő anyag áll rendelkezésére

A rémuralom bukását a directorium bukása követte, mely 1799-ben következett be.⁹⁾

1) Id. évf. 64. számhoz toldalék, 1075—83. 1091—95. 1116—22. l.

2) Majdnem minden szám hoz hadihíreket. Egyenkint nem idézem.

3) és 4) Pörét több szám hozza. A lap azonban félben maradt s Bőjtmás havában indult meg újra. Ebben közli utólag az amúgy is általánosan ismert eseményt.

5) Id. l. 1793. évf. 238. l.

6) Id. l. 1793. évf. 141. 153. l.

7) Id. évf. 423. l.

8) Id. évf. 157. 158. l.

9) A Kurir szorgalmasan hozza a közbeeső évek ujdonságait, melyeket igen hosszas volna követni.

Napoleon szerencsecsillaga most tűnik fel teljes fényében, de rövid időre lehall sz. Ilona szigetére mint egy értéktelen meteor.

A consulság allatti eredményeket csak úgy közli a lap, mint a forradalmiakat. Az Egyiptomban hátrahagyott sereg ténykedései, a második nagy szövetség (1799—1802), ennek hosszas alkudozásai, Napoleon szétrobbantó machinatiói, a marengói győzelem, a lunevillei béke, majd az amiensi¹⁾ egymást váltják fel a lap hátsábjain egyszer pontosan közölve, máskor korrigálva, de hírt adva úgyszólván mindenről, a mi természetes is, mert hiszen a bécsi hívtalos jól értesült lapok és a párisi Moniteur a hadi levelek után közli híreit.

Napoleon szerencsés reformjai (concordatum a pápával²⁾, Code Napoleon, új közigazgatási felosztás, pénzügyjavítás és más ismeretes újítások) s a szerencsés nép friss lelkesedése 1802-ben örökös consulságot, 1804-ben pedig a népszavazás örökös császári méltóságot szereztek neki. Mint egykor Augustus, kérte magát, hogy elfogadja a császári méltóságot, vagy mint az orosz I. Péter, hogy elfogadja a „Nagy“ jelzőt — úgy kéri magát Napoleon is³⁾, majd nagy kegyesen válaszol⁴⁾ és elfogadja a kitüntetését⁵⁾, melyre oly nagyon vágyott. A nemzet tapsol örömeiben, boldognak mondja magát, „hogy oly sok nyughatatlanságai és háberússágai után oly férfiút talál magának kebelében, a ki a hánykodó indulatokat megengeszteli, mindennek hasznokat összeköti és a ki mindennek szívét megnyeri.“

Így fejezte be a forradalom körútját. Valóságos circulus vitiosus. A rend helyreállott, de elveszett a szabadság. A nép örült határtalanul, mert a kápráztató hadiszerencse elvakította nagy gyorsan oszló fényével. Egy ember akaratának 1789 előtt nem akart engedelmeskedni senki, 1804 után egy ember akaratának engedelmeskedett mindenki. Ezért folyt hát patakonként a vér, ezért lett vörössé a Loir és a Szajna, hogy a nehezen megszerzett vívmányokat egy akaratos szellem törölje, vagy mellőzze?!

A rendes hírlapok sorában helyt foglalt még a „Bécsi Magyar Merkur“. Ez 1793-ban indult meg szintén felsőbb engedély-

1) Id. I. 1802 évf. 493. l.

2) Id. I. 1802 évf. 36. s a köv. számok.

3) Id. I. 1804. évf. 639. l.

4) Id. I. 1804. évf. 670. l.

5) Id. évf. 688—98.

lyel. Első számában Dumouriez viselt dolgairól van szó s ezeket ez a lap tárgyalja legrészletesebben¹⁾ Ez is mint a Kurir a politikai helyzetről az elyseumi lelkeket szereti beszélteni.²⁾ Hírek tekintetében kevésben tér el elődeitől s egész modora a Kurirra vall, noha mégsem éri utól szellem dolgában; de viszont a tudósítások és hírek nagy számára nézve e korbeli lapjaink közt páratlanul áll. Sokat ír a francia dolgokról, legyenek azok fontosak vagy közönségesek, biztosak vagy kétes alapúak.

Nem tárgyaljuk ezeket egyenkint, hiszen lapjaink a főfontosságú dolgokra nézve teljesen megegyező híreket hoznak; különben is egy forrásból dolgoztak és valami kiemelkedő fontosságú, másutt nem lelhető adatokat úgyis hiába keresünk e lapban. A mihez hozzáfér, azt közli olvasóival, de mint laptársai ez sem kezeskedik a hírek hitellességéről.³⁾ Szereti a hatást, annak felkelését, kiemeli a forradalom érzékeny részleteit, kiemeli azért, hogy olvasóit könnyezésre bírja. Így a francia királyné szomorú fogása rajzolásánál felkiált: „Érzékeny szívek, sírjatok! Mert ha valaha sírhattatok, most az ilyeneknek olvasására bizonyosan sírhattok.”⁴⁾

De viszont e lapokat jellemző humorizálás itt sem hiányzik, ami gyakran igen gyengén sikerül neki. Így a párisi nemzeti fölkelő sereg számának nagyságát ki akarván emelni, azt jegyzi meg, hogy igen sok kenyér kell ennek csak egy uzsonnára.⁵⁾

A lap szereti közölni a gyűlések beszédeit, amennyire hozzájuk juthat. Így közli Dumouriez beszédeit, iratait, leveleit a conventhez, Robespierre beszédjét⁶⁾, a forradalom főalakjainak alkalmi mondásait, a convent végzéseit, a hadakozásokat, a párisi belzavarokat, Anglia proclamatióját, a külföldi készülődéseket és hadakozásokat mind terjedelmesen, sőt terjedelmesebben, mint laptársai. Ha e folyóiratot átlapozzuk, a francia dolgok halmaza miatt szinte azt hisszük, hogy francia ujdonságok kedvéért alakult e lap.

1) Ez évfolyamnak majdnem minden száma beszél róla.

2) Bécsi Magyar Merkur, 1793. VII. 89 s. köv. l.

3) Id. évf. 528. l.

4) Id. l. 1793. évf. 529. v. ö. 836. l.

5) Id. évf. 759. v. ö. még 121. 767. stb. l.

6) Id. évf. 930 s a köv. lapok.

Robespierre pöre, halála, iratainak utólagos átvizsgálása¹⁾, a forradalom többi nagyobb alakjának egymás közti torzsaikodása, mely sorban küldi őket a guillotina,²⁾ azoknak egymás ellen intézett vádbeszédjei, az ülések tárgya és határozatai, Sieyes munkálkodása, az 500-ak tanácsa, az idegen államok pactumai Franciaországra vonatkozólag, a folytonos követküldések, a directorium szereplése, a hadakozások, melyekből Napoleon szelleme emelkedik ki, szóval minden fontos és kevésbé fontos dolog igen részletesen és az igazságnak mértékét csak helylyel-közzel meg nem ütő pontossággal van előadva.³⁾

Közli azonkívül egyes francia és német írók ítéletét a forradalomról, azonban maga a lap hosszabb gondolkodásba vagy ítélethozásba nem bocsátkozik, csak elvétele veti oda reflexióit egyik-másik nagyobb fontosságú vagy bizarr hírhez. Tudósításai lanyhán folynak, de nagy mennyiségben. Nem tudja azokat egy kissé sem kidolgozni.

Maga Napoleon, a folytonos hadakozások kiemelkedő alakja itt nem emelkedik ki különösen, nem emeli ki tehetségeit, hanem úgy adja a hadi híreket, amint éppen megkapta azokat.

Annyi tény, hogy lapjaink közül a B. M. Merkur írt legtöbbet a fr. forradalmi mozgalmakról és érdemes volna mélyebb kritika tárgyává is tenni. Kár, hogy csak 1793-ban indult meg, mert éppen a forradalom legérdekesebb éveiről hiányzik. Ha többi lapjainknak is ily bő értesítései lettek volna, sok érdekes dolgot tudnánk meg talán a forradalom első nagy éveiről.

Tudományosabb színezetű encyclopädiai körű folyóirataink közt kétségen kívül az első rangot foglalta el a Péczeli szerkesztésében megjelent „Mindenes Gyűjtemény.” A „Hadi történetek” megbecsülhetetlennek mondják⁴⁾

1) Lásd 1795. évf.

2) U. o.

3) 1794—98 évf.

4) E folyóirat kezdetben megbukott s csak később élemedett föl porai-ból. Egy hazafi meg is siratta bukását hosszabb czikkben. Többi közt azt mondja, hogy érthetetlen bukása, mert magának a szerkesztőnek szavai szerint annyi volt az előfizetője, mint a „dög”. Bezzeg el is döglött! Kár! mert olyan emberek fogtak hozzá, kiknek vagy semmi dolguk nincs, vagy a dolgukat is félretették jó pénzért. Bizony kár, hogy a Mindenés Gyűjteményből semmi sem leve! (Magyar Múzsza. Bécs. 1789. febr. 25. sz.)

A mi tárgyunkra vonatkozólag azonban keveset találunk benne, s ez a kevés is nem valami fontos; de utóvégre is meg kell gondolni, hogy célja nem volt a történetírás, még kevésbé a politizálás.

Olvassuk benne, hogy a francia nép szeretetét XVI. Lajos iránt, azzal mutatta ki, hogy IV. Henriknek Párisban levő ércszobrára egy éjjel ezt írta:

Resurrexit. Máskor pedig egy francia ezt írta még alá:

„Szép szó ez, de hogy elhihessem

Szükség, hogy a tyúkot főzve szemlélhessem¹⁾).

E szabadságért hevülő lap csak örülni tud a Bastille lerombolásának, mely oly soká érezte bűnösökkel és ártatlanokkal egyaránt „a nyomorúságnak legnagyobb grádusát“, melyet védelemre építettek eredetileg s most a hazafiak rettegése lett. Igen élénken írja le annak ostromát és az igazsághoz híven²⁾ Hozzátovábbá Rabaut nemzetgyűlési tag beszédjét³⁾ a protestansok érdekében (1790-ben). Péczeli ezt tendentiosusan vette be lapjába, bár meg kell engedni, hogy a beszéd igen érdekes.

A forradalommal egyidejűleg terjedelmesebb, de mindenesetre nem valami merész hangú közléseket hoz a forradalomról a lexikon színezetű „Magyar Könyvesház“.

Modora, értesítései a szabadabb hang híján megegyezők az ez időből való hírlapokéval. A francia dolgokról, különösen Napoleon viselt dolgairól igen részletes és gyakran meglepő híreket hoz. Elmondja Napoleon hadjáratainak nagy részét, viselkedését katonái, generalisaival, a directoriummal szemben; levelezéseit, több beszédjét, egy-két proclamatióját, meglepő mondásait, apróbb kalandjait, szóval kimerítően írja le e nagy ember történetét.⁴⁾ Napoleon irodalmának hazánkban ez a tulajdonképeni alapvető munkája.

1) Minden gyűjtemény. 1790. III. negyed. 17.

2) Id. hl. 249—253.

3) Id. hl. 1792. évf. 282—306.

4) Magyar Könyvesház. Molnár János szerk. Pest. Trattnernél. X. 1793. 31. 54.; XII. 1798. 70.; XI. 1799. 19.; XII. 1799. 37.; XIII. 1800. 90. 21. 240.; XIV. 1801. 12.; XV. 1801. 177.; XVII. 1802. 64.; XIX. 1803. 15.; XIX. 1803. 252.; XX. 1803. 7.

Napoleon mellett azonban egyéb francia történeteknek is helyt ad s elég bőbeszédűséggel értesít pl. a francziák új vallásügyi állapotáról, mert a kath. szerkesztő sehogy sem szenvedhette harag nélkül, hogy a francia katolicismust és papságot a végveszélybe döntötte a forradalom. A szerzőben a kath. pap kiemelkedik s különösen kikel Napoleon ellen és a kath. republikánusok üldöztetése ellen. Nem kutatja Napoleon vallásos érzelmeit, de rossz néven veszi tőle, hogy a katolikusok rovására oly igen vonzódik a mohamedán valláshoz, mely vonzalmát egyiptusi tartózkodása alatt mutatta meg különösen.¹⁾

Molnárnak nem volt kedvére a forradalom, de ahelyett, hogy ezt alaposan megokolná, egész élvezettel sorolja elő csak azon pusztításokat és kegyetlenkedéseket, melyeket mi sem tagadunk el Napoleon katonáitól. Mintha csak tatár csordák lettek volna Napoleon katonái, oly hangon beszél hirhedt hódításaikról és híres hadvezéreikről, ezeknek csatározásairól, köztársaság-alapításaikról és dúlásaikról, melyek különösen a katolikusokat érintették leghevesebben.

E gyűjtemény lexikon színezete mellett is valóságos forradalmi történetírás számba megy, különösen 1798—1803-ig. Egykorú és elég részletes feljegyzéseivel különösen Napoleonra vonatkozólag hirlapjainkkal versenyez.

Egykorú szépirodalmi lapjaink nem törődtek a francia forradalommal, különben sem vágott körükbe.

Egyedül a „Magyar Múzeum”-ban találunk reflectálást a forradalom történetére. Ebbe dolgozott ugyanis a heves vérű és tüzes lelkű, már valóságos forradalmárrá nőtt Bacsányi József és a szabadságért hevülő Bessenyei Sándor. Itt jelent meg Bacsányi elkeseredett verse, melyben a párisi dolgokra hívja fel az urak és rabszolgák figyelmét:

»Nemzetek, országok! Kik rút kelepceében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő vas ígátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok.
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak felszentelt Hóhéri!
Jertek! s hogy sorsotok előre nézzétek
Vigyázó szemetek Párisra vessétek!«²⁾

¹⁾ Id. m. 1801. XIV. 14.

²⁾ Magyar Múzeum, 1792. Kassa 56. l.

Ezenkívül van még egy-két hivatkozás a forradalomra. Egy B. jegygyel ellátott levélíró mondja ugyanis G. F. M.-hez írt levelében: „Láttuk az erejéből kivett, letapodott franczia népet becsstelen álmából fölébredni, a philosophiának világító szövétneke által méltatlan bitangoltatására szemeit felnyitni s gyalázatos lánczait szélylyel szaggatni“. ¹⁾

Bessenyei Sándor írta ezt és szinte irigyli, hogy a lerombolt Bastille helyén a szabadság templomá épült, míg Kassán a fanatizmus és rabgondolatok tenyésznek. ²⁾

Ő is erősen, meztelenül szeretné feltárni az igazat, ³⁾ de óva intik maguk a kiadók, hogy túrtőztesse magát, mert „az okos, becsületes szívű, tudós hazafi, ki igazán akar használni nemzetének, mindenkor vigyázva s valami kis félénk bátorsággal ír; mindenkor szorgalmas figyelmetességgel megfontolja: vajjon hazafi, társainak mostani gondolkozási módjához, erkölcsi állapotjához s természeti hajlandóságokhoz — és különösen az idő környülállásaihoz képest, micsoda foganatja lehet közrebocsátandó munkájának“. ⁴⁾

Végül találunk még a Múzeumban az európai felfordult állapotokra vonatkozólag egy fordítást: „Beszélgetés. Juno, Sze-miramis, Aspazia, Livia és Erzsébet angliai királyné“. ⁵⁾ Ebben czélozva az új fr. köztársaságra vitatkoznak az asszonyok, melyik legyen a legjobb kormányforma.

Hirlapjaink, amint láthattuk, nem voltak tehát mostohák a franczia forradalommal szemben. A censura daczára is hozták annak véres tetteit, szabadszellemtű szónokláit, megbírálgatták annak állapotát, tanulságot merítettek belőle hazánkra nézve. Noha nem is mozoghattak a maguk akarata szerint, noha szellemileg nem vehettek valami tevékeny részt a forradalmi heves mozgalmakban, de értesítették arról olvasóikat, megismertették annak lefolyását a maguk kezdetleges módja szerint s az írásszabadság korlátai közt. A jóakarát minden sorukból kirí. Nem végeztek pusztán becsületes munkát, hanem elismerésre méltót, érdemlegest is.

¹⁾ M. Múz. 1792. 161.

²⁾ M. Múz. 1792. 124.

³⁾ Maga mondja: »Csak határt ne szabjatok lelkemnek, melynek karaktere határ nélkül való«. M. Múzeum 1792. 124.

⁴⁾ M. Múz. 1793. 127.

⁵⁾ Neue Göttergespräche von C. M. Wieland. Leipzig. 1791. M. Múz. 1793. 327. s köv. lapok.

II.

Későbbi magyar hirlapok és magyar
művek a forradalomról.

Szomorú politikai viszonyaink s gyenge előkészültségünk miatt forradalmi történetírásunk a kezdetleges elemekre szorítkozik. — A „Magyar Kurir“ és szépirodalmi lapjaink közlései a forradalomról. — Budai Ézsaiás. — Világtörténelmi kézikönyvek. — Lexikonok. — Marczali H. Szabó Ferencz. — Füssy Tamás. — Szalay László. — Ladányi Gedeon. — Áldor Imre. — Várnai. — Gr. Széchen Antal. — Rézbányai. — P. Szathmáry. — Bihari Péter. — Tankönyvek. — Neményi Ambrus.

*

A Martinovics-féle összeesküvés vérbefojtása után Thugut majd Metternich basáskodása megbénította a nemzet életerejét, jogait, egész lelkét. Elnémult a szabad szó s ha két három ember titokban beszélt is egymással a sajnos állapotokról, nem mertek társulni, mert minden ajtónál hallgatózott a mindenható rendőr, ott volt a könyvvizsgáló szeme minden megjelent soron.

Az alkotmányos jogok halálát még fájdalmasabbá tette az anyagi tönkremenés, a devaluatio. De megjött az édes ébredés. Kölcsey hymnusa végig zengett a haza egén, Széchenyi békés működése lázas tevékenységnek lett szülőanyjává, míg Petur haragos szavát: Üsd az orrát magyar, ki bántja a tied! — egy Kossuth veszi át. — Hasztalan. — Az erőszak győzött. Lehel kürtje ott hevert a turini földön.

Száz év alatt kétszer akadtunk meg szabad haladásunkban. Az erőszakoskodás, a félemlítés elveszi a tudós nyugalalmát vagy legalább megbénítja kedvét.

Nem haladtunk a politikai elnyomáson kívül azért sem a tudományokban, mert nem volt alapunk, előkészíttségünk. Pedig, hogy el ne vesszünk, haladnunk kellett. A nemzet megértette ezt, összeszedte minden erejét és ha a történetírás gyenge volt is a többi nemzetekéhez viszonyítva, ha gyarló tudósításokat hozott is Európának egykorú vagy közelmúlt történetéről, ma a fokozatos fejlődésnek oly magaslatára mégis eljutottunk, hogy nem kell szégyenkeznünk a világ előtt. Hozzá szoltak hírlapjaink a forradalomhoz, vannak számottevő munkáink már a forradalomról.

A forradalom történetének kidolgozása azonban nálunk soká késett, hiszen maguk a francziák is csak 1824-ben kapták meg az első kidolgozott forradalom történetét.¹⁾ Az olvasó közönség a hírlapokra, a compendiosus lexikonokra volt utalva, ha magyar nyelven akart olvasni a forradalomról.

Ott volt a Magyar Kurir, mely 1834-ben szűnt meg s mely még most is közölt aprólékosabb dolgokat a forradalomról²⁾; ott voltak régi szépirodalmi lapjaink, melyek elvétele szintén közöltek csekély „holmi“-t a forradalomról, jóllehet mondhatni kizárólagosan a szépirodalomnak voltak nyitva hasábjai.³⁾ Közléseik a forradalom történetére vonatkozó adomákra, rövid jellemző mondasokra, a szereplő alakok megjegyzéseire szorítkoznak. Amilyen lassan haladt hírlapirodalmunk a 3 első évtizedben (XIX. sz.) olyan nagy igyekvés és akarattal indult meg a negyvenes években, mely időszak a polit. és szaklapok születési évtizede.

Ezen új lendületnek indult és modernebb színezetű folyóirataink már érdekesebben és jellemzetesebben írnak a forradalmi tényekről, személyekről, (noha nem gyakran) mert a forradalom történetéhez már jobban lehetett hozzáférni, a történelmi kutatás megindult a külföldön, az eredmény napvilágra került s a történetírásnak, az ismeretterjesztő folyóiratoknak közkincsévé lett. Gazdag tartalmat azonban, becses anyagot ne keressen senki ezekben, de a hiányokat pótolták legalább, míg a magyar

¹⁾ Mignet ekkor adta ki művét a forradalomról.

²⁾ Például 1810. évf. IV. V.

³⁾ Például a »Sokféle« 1832. évf. közli Napoleon és Kleber viszonyait; Napoleont mint examinátort mutatja be; közli Napoleon örömteljes fölkiáltását, mikor a moszkvai kudarc után a megszabadult Ney-vel találkozott.

olvasó közönség a forradalom nagy történetíróit műveiben megismerhette.

Oly rázkódás történetének megírása, amilyen a forradalom volt, fáradságos kutatást, időt, tehetséget követel. Nagy és alapos történelmi munkák ezek nélkül nem születnek. A míg megszületnek, addig a hírlapok pótolják.

Az idegen termékek átültetése is elég korán indult meg,¹⁾ ami a tavasz lehelletét jelezte az unalmas tél után.

Ott van a Tudományos gyűjtemény,²⁾ mely elég tág alapon tárgyalja a forradalmat (okait, kitörését) egész 1791 szeptember 20. áig, a „szerkező“ (sic) gyűlés berekesztéseig

Az író örül a forradalomnak, mint a szabadelvűség megindítójának, noha borzalmas tetteit megveti; Örül a papi javak elvételének, de azon nevetséges okoskodással él, hogy ha Krisztus meg tudott hajolni hajdan a polgári felsőség előtt, mért ne hajolhatnának meg az ő tanítványai is, a szeretet és béke tanítói, s mért ne fogadhatnák el a nemzeti gyűlés végzéseit?³⁾ Mintha csak azt mondaná: Ha Krisztus tudott becsületes lenni, mért ne lehetnének tanítványai becsületesek? Ha Krisztus meg tudott halni eszméiért, mért ne tagadhatnák meg tanítványai az ő műve százados álláspontját, mért ne lehetnének esküszegők, hogy új esküt tehessenek?

A szerző tudhatta volna, hogy a papság ellenállásának a főoka nem a birtok elvétel volt, amit az atheista Taine is elismer. Lelkesedve beszél az új alkotmányról, melyet Lajos is megerősített, s melyet, ha valaki gyalázni mer, „gyalázza az emberiséget, mintha ez nem viselhetné el a jussokkal és okossággal megegyezőt s nem juthatna nagyobb boldogságra a jól táplált nyájakénál.“⁴⁾

Leírják a lapok a francia forradalom szörnyűségeit,⁵⁾ írnak

1) Lásd a fordításokat.

2) A franciaországi lázadás alapokai. Sajánuly. Tud. gyűjt. 1838. XI. 3.—1839. III. 34. Az 1879. évi francia revolutio okairól. Vass László. Tud. gyűjt. 1835. VIII. 3.

3) Tud. gyűjt. 1839. III. 59.

4) U. o. 67. l.

5) Francia lázadás szörnyűségei. Magyar Házi Barát. XIII. 1846.

Napoleonról, koráról,¹⁾ írnak sok érdekest az érdektelenről s érdektelent az érdekesről, de relative mindig hasznosat.²⁾

Ha most tudományos irodalmunkat vesszük tekintetbe, in specie a történetírást úgy találjuk, hogy az vagy fordítás, vagy átdolgozás a világtörténelmet illetőleg. Hazai történetírásunk is előnyben van, mert legalább önálló adatgyűjtéssel találkozunk. A világtörténelmi tényeknek önálló kutatása vagy eredeti feldolgozásáról még nem lehet beszélni századunk elején, noha oly történetíró mint *Budai Ézsaiás* figyelmet érdemel. Úgy a magyar, mint világtörténelmét komoly, higgadt hang, világos előadás és sokszor mély ítélet jellemzi.

Érdemleges történelem azonban a forradalomról nem jelent meg igen sokáig. Említésre méltók mégis a következők: Berta György: „XVI. Lajos fr. király élete“ Kassa. 1794. — Janits Aem.: „Francziaország polgári és hadi története a legrégibb időktől fogva 1810-ig.“ Fordította Szekér A. I/II. Pest 1810. — Gubernath Antal: „Francziaország első felzavarodásától fogva valósággal elkövetett gyilkos és szerencsétlen történeti.“ 1793. Azok a világtörténelmi kézikönyvek, vagy világtörténetek pedig oly egyszerűen, kisebb-nagyobb tárgyilagossággal, de pártállás nélkül adták elő a forradalom történetét, jobban mondva lélek nélkül való kivonatát, hogy

¹⁾ Napoleon és az ő időkora. Magyar Házi Barát. XIII. 1846. 120.

²⁾ E lapokra nézve lásd: Id. Szinyei József: A magyar hirlapirodalom a XIX. században. Vasárnapi ujság. 1863—66.

Id. Szinyei József: Hirlapirodalmunk 1848—49. Budapest, 1877.

Ferenczy József: A magyar hirlapirod. tört. 1780—1867, Budapest. 1887.

Bellaagh A. A magyar hirlapirodalom története. Budapest, 1877.

Itt csak azon hirlapokra utalunk, melyek hozzászólnak a francia forradalom történetéhez. Igy: Magyar Társalkodó. 1836. és 1841.

Athenaeum. 1838. 1840. Hon és külföld 1841. (319, 324, 328.) 1842. (211, 215.)

Hasznos mulattató 1842. (46 sz.) Mult és jelen 1846. (1.) Hon és külföld (1846.) (VI. 110.)

Hon és külföld VII. 1847. (76, 77.) Életképek 1848. (II. 2, 3, 6, 7.)

Ország tükre 1865. (35, 37.) Magyarország és a nagy világ 1868. (29.)

Pesti Napló 1869. (212.) Hazánk és a külföld 1870. (22.) Reform 1870 (131—35.)

* Hazánk és a külföld (1872. 31. 32.)

egyenkinti tárgyalást nem érdemelnek¹⁾, de viszont kicsinylést sem, mert oly sok dolgunk volt mindenfelé, s oly gyöngye előképzettségünk, hogy csak a legszükségesebbek elsajátítása is a kötelesség tudás mellett erényszámba is mehetett.

Közel állottak a világtörténelmekhez ugy a hang, mint a tartalom tekintetében az ismeretterjesztő *lexikonok*.

Ezen közhasznú ismereteknek egyik tára²⁾ elég terjedelmességgel ismerteti Franciaország állapotát a forradalom előtt majd általános tekintetből, majd a népalkotmányt, a rendi különbségeket, visszaéléseket, az ország alkotmányát, a kormányzást s annak messzeható hibáit, a forradalom következményeit: a földbirtok felosztást (Tocqueville szerint már ezelőtt is apró részekre volt osztva), a feudális tartozások eltörlését, minden jószág általános oszthatóságát, a törvényszék előtti egyenlőséget.

Egy másik tár röviden összefoglalja a forradalmat³⁾ míg Hübner lexikona csak annyit tud mondani, hogy Franciaország 1792-ben köztársasággá, 1804-ben császári monarchiává lett⁴⁾ pedig a lexikon igen nagy tekintélynek örvendett nálunk.

A legújabbban megjelenő Pallas nagy Lexikona a forradalmi kritikai történetírás eredményét foglalja össze, s röviden és könnyedén adja elő a forradalmat minden pártállás nélkül, ami főfeladata volna minden lexikon vállalatnak.⁵⁾

Soká kellett várnia a magyar közönségnek, míg magyar, a haladás viszonyait felölelő, pragmatikus irányú termékből olvashatta a nagy forradalom történetét. Végre Ribáry megindította „Világtörténelmi“ vállalatát, a Marczali ügyes tolla írta meg a modern történetírás modorában az újkor, illetve a francia forradalom történetét a legjobb segédkönyvek felhasználásával.

1) Elég szép számmal jelentek meg ezek. Hogy egy-kettőt felemlítsünk: Edvi Illés. Világtörténet. Pest., 1846. — Lassu István: Világtörténetei. Buda, 1832. — Stancsics Mihály: Általános világtörténet. Buda, 1841. — Lásd még Márki J. Kalauzát és Szinyeyei Repert.

2) Közhasznú ismeretek tára V-ik k. Pest. 1833. Wigand Otto. 124—42. l.

3) Ifjúságot képző Ismeretek tára. Szerkeszték Nagy Márton és Zimmermann Jakab II-ik k. 48—49. Bécs, 1841. Hagenauer.

4) Lexikon, melyet szerzett Hübner János, jobbitott Sperl F. II-ik k. 281. Pest, 1816. Trattner J. T.

5) Pallas Nagy Lexikona. 540—545. l. VII. köt. Budapest, 1894.

*Marczali*¹⁾ a forradalommal szemben igazságos akar lenni, s ez igazságosságát nagyban meg is tartja.

Kiemeli az 1789. alkotmánynak századunkra is kiható jó oldalait²⁾, elismeri az érdemet mindenütt, de nem magasztalja. Iránya szabadelvű a szó nemesebb értelmében, a katholicizmusnak azonban nem nagy barátja³⁾. Megcsodálja a fr. nemzet szép lelkesedését, de megutálja az önző és kegyetlen jacobinus politikát, elítéli azt a fölfogást, mintha a fr. népnek joga lett volna itélni királya fölött, elítéli a forradalom eszközeit, de megbecsüli oly sok hazafinak önzetlen törekvését. A demokráciának végtelen sokat használt a forradalom és közvetve a közműveltségnek, közoktatásnak, a katonai fejlődésnek, szóval a haladásnak⁴⁾.

Marczali művének nagy érdeme az eklekticismus. Az igazságot keresi, azért tartózkodik az egyoldaluságtól. A mennyire tekintély előtté Michelet, Thier, Lamartine, Quinet, Mignet, mint a forradalom barátai, annyira megbecsüli Goncourt, Staël, Necker iratait, s oly készséggel használja föl a forradalmi legenda nagy rombolóit s a forrad. történet tisztító szellemeit: Sybel, Taine, Schmidt vagy Niebuhr⁵⁾.

Ezekre támaszkodik Napoleon történetében is. Noha ismeri nagyravágyását és önző lelkét is, még is Napoleont, Thiers nyomán haladva, túlbecsüli. Államférfiúi lángeszét, miben leggyöngébb volt, csodálja s meghajol minden téren kitűnősege előtt.

Marczali műve a művelt közönségnek kedves olvasmányúl szolgálhat. Folyékony és élvezetes írálya, saját helyes reflexiói, megfigyelései, gondolatai emelik a mű értékét, mely nem alapszik eredeti és mély forrástanulmányokon ugyan, de a ki hazai termékből akar bővebb ismeretet a forradalomból s a forradalom nagy történetiróinak szebb és értékes részleteit tudni óhajtja, az haszonnal forgathatja e művet.

1) Az új kor története. Irta. Dr. Marczali Henrik III.-ik kötet. (1774–1830). Ribáry: Világtörténelem. Budapest, 1885.

2) Id. m. 201.

3) Id. m. 263–4 s több más helyen.

4) Id. m. 398–400.

5) A higgadtan bölcselkedő Tocqueville alapos munkáját is (Lancien régime et la Revolution) figyelemre méltathatta volna. Szépen ismertette Tocqueville művét saját gondolatai közbeszövésével b. Eötvös József. Budapesti Szemle. 1857. 323–73.

Komoly s kétségen kívül számottevő munka új tört. irodalmunkban Szabó Ferencz munkája¹⁾.

Nem dolgozik eredeti forrásokból ő sem. Főforrásai: Menzel, Weiss, Horváth, Springer, majd egyes részletekben, a forradalom okai előadásánál Taine.

Szabó műve érdemleges munka, mert a modern történetírás vívmányait felhasználva nem ugyan a legmélyebb, de minden esetre alapos tudással tárgyalja az 1789—15 éveket. Nem philoszophál a forradalom fölött, hanem annak csak történetét beszéli el. Érdeket tud tartani, mit gyakran a legkérőbb színezetű forradalmi jelenetekkel fokoz.

Nem barátja a forradalmi lángnak s nem is lelkesül Michelet szívével a nemzetgyűlés bámulatos, önfeláldozó joglemondásaiért, mert ezekben csak a viszonyok kényszerítő hatalmát, a félelmet tartja a mozgató erőnek²⁾. Így volt ez a király pörének, elítélésének szavazásánál is³⁾. Röviden bár, de talpraesetten kel ki a forradalom túlzásai s az egyház üldözése ellen. Napoleont igen megbecsüli, noha hibáit nem takargatja.

Kár, hogy művét nem osztotta fejezetekre, mert így az előadás hosszas egymásutánja zavarja a figyelmet és a könnyed áttekintést megnehezíti folyékony élvezetes irálya mellett is. Művét — igaz — a művelt közönségnek írta, de a csoportosításokat ma már nagyon megvárjuk. A rendezkedés szelleme honol ma úgy a kirakatokban mint a templomokban.

Elhibázott dolog az is, hogy nem jelöli meg pontosan a felhasznált részleteket, pedig egész határozattan állítja például Danton, Brissot, Vergniaud, Gondorcetről, hogy alkudoztak az udvarral, pénzért voltak készek másképp beszélni, hogy Danton százezreket kapott, hogy aug. 10-ét és a szeptemberi véres napokat rendezte és Desmoulins egy „megtestesült párisi zsebmetsző.”

A mű különben nagy hasznot hoz irodalmunkra, hézagot pótol, hogy úgy mondjuk útát tört, mert nagyobb szabású magyar mű e korszakról nem áll a művelt közönség s a történelem munkásai részére.

¹⁾ Szabó Ferencz: Európa története (1789—1815) I—II. Nagy-Becskerek. II. kiadás, 1889.

²⁾ Id. m. I. 81.

³⁾ Id. m. I. 204.

A forradalom 100-dos évfordulójára írta meg *Füssy* rövid értekezését.¹⁾ Védi a régi királyságot, mely pazarlásai mellett is annyit hódított; XVI. Lajost, ki igaz szívből óhajtotta a reformokat, de elismeri egyuttal, hogy a 39-ki képviselők sok jót is alkottak²⁾.

A forradalom többet költött: 10 év alatt hasztalanul, mint XIII—XIV Lajosig a királyok, fölforgatta a társadalmat, alapjává a hitetlenséget választotta. A forradalom százados ünnepéhez a keresztény, rendet szerető nemzetek nem járulhatnak.

Füssy Tamástól birjuk még *Maria-Terezia-Sarolta*, XVI. Lajos leányának életét,³⁾ jobban mondva szenvedéseit kis korától fogva, midőn a forradalom először sajtolt fájdalomkönyűt gyönyörű szemébe. Oly meghatóan festi a királyi család szenvedéseit, Sarolta bánatát, ki egymásután vesztette el szeretettjeit s oly megkapó színekkel és idézetekkel, hogy az érzelmes szívek manap is jobban elsírdogálhatnak ez igaz tragoedián mint Werther keservein vagy Fanni érzélgős történetén.

Igen érdemleges értekezés, mely széles forrástanulmányokon alapszik s egyedüli eredeti magyar biográfiája e megható történeti alaknak, ki annyit szenvedett vétek nélkül.

„O vos omnes, qui transitis per viam, attendite et videte, si est dolor, sicut dolor meus“.

Eredeti hazai termék *Szalay* Lászlónak „Mirabeau“-ja⁴⁾

Az önérzetes és mindig eredeti tudós a maga erőteljes, hatalmas stylusával írta meg essay-jét. Hőse működését nem írhatta meg a nélkül, hogy a forradalom parlamentáris menetét is ne vázolja Mirabeau haláláig. Az értekezés tehát a forradalom ismertetére is hasznos. Igen szépen fejtegeti Mirabeau fokozatos fejlődését, eszméi merészségét, makacs függetlenségét, elveinek vastartalmát, felsőbbtségét a kortársak fölött, azt a sámsoni erőt, melylyel a roskadozó monarchia oszlopait támogatta, szóval mint államférfiut és szónokot.

1) A nagy francia forradalom százados évfordulója. Írta *Füssy* Tamás. Almanach 1888-ra. Sz. István társulat.

2) Id. m. 85.

3) *Mária-Terezia-Sarolta*. XVI. Lajos francia király leánya. Írta *Füssy* Tamás. Katholikus Szemle. 1892. I—V. füz.

4) *Mirabeau*. Írta *Szalay* László. Olcsó kv. 122. sz.

Mangold szerint az értekezés több része az újabb kritikát meg nem állja. A mi Mirabeauban nagyszerű és csodálatos volt, éppen ez zsugorodott semmiséggé. Szónoklatait bámulta a világ, ezeket csodálta minden szónok, tanulta minden kezdő, pedig ezek nem voltak szelleme termékei! Hát csaló volt Mirabeau szónoklatai dolgában? Bizony az, a mint egy francia történetíró a 75-ös években Mirabeaunak Genfben felfedezett leveleiből kimutatta. A nagyszerű szónoklatokat ugyanis egy szerény, szerepelni nem tudó, de lánglelkű és eszű philosophus csinálta, Pierre Abraham Reybaz. A míg Mirabeau éjjelenként dobzódott, addig e tudós tollba mondta lányának e nagy szónoklatokat, a leghiresebbeket az assignaták, a papok házasságáról úgy, mint a legkisebbeket. Mirabeau elvitte, megtanulta s nagy hatással előadta,¹⁾ mert előadó képességét nem tagadhatjuk.

Guizot után írt *Ladányi Gedeon* az 1789-iki nemzedékről Franciaországban.²⁾ Idesoroljuk a magyar termékek közé, noha nem eredeti, de nem is pusztá fordítás.

Guizot szerint az 1789. nemesség és papság jelentékeny része becsülést érdemel, mert egyesült a néppel, mi eddig még nem történt. Egyesülnie kellett volna még a koronának, a harmadik rendnek s a megkezdett reformok szép mederben haladtak volna, s a forradalom ki nem tört volna kegyetlenségeivel. Igaz, hogy a királyság hibás volt, de emlékét még jobban feketíteni barbárság volna; igaz, hogy a nép fanatikus vezetői nagyban hozzájárultak a rettentő gyilkolásokhoz, de a nemzet nem mehetett vakon utánuk, mint a nyáj, ezt becsülete nem engedhette; — a forradalomra ezektől különböző s leghatásosabb ok működött közre: 1. az az eszme, hogy „senki sem tartozik engedelmeskedni oly törvényeknek, melyek alkotásába bele nem egyezett;” 2. hogy a törvényes hatalom a néptömegnél van; 3. hogy minden ember egyenlő.

Íme az első eszme valódi anarchia; a második a többség despotizmusa; a harmadik „megsemmisíti a kormányban a politikai

¹⁾ Neményi Ambrus. Kulturtörténelmi rajzok. I. K. 15—16. Magyar Könyvesház. VIII. folyam. Budapest. Aigner L.

²⁾ Az 1789 iki nemzedék Franciaországban. Guizot után Ladányi Gedeon. Bud. Szemle. 1866. IV.

emelkedettséget, a társadalomban a szabályos fejlődést". Nem csoda, ha ily ferde eszmék nem szültek jót. Hogy keresztül vigyék azokat, mindenhatóknak, isteneknek kellett képzelniök önmagukat, lerontani a rossz társadalmat és kormányzást. Így szülemlett meg a rombolás, mely nem érdemli meg a dicsőhymnusokat, mint azt sokan teszik, de viszont a jó eredményt tagadni is elfogultság. Guizot úgy látja, hogy a kormány ma jobb, az igazság nagyobb, a részrehajlatlanság intenzívebb, mint 1789 előtt. A forradalom most is folytatja útját, hódít s most is reménynyel és hatalommal teljes. „A múltnak leánya ez s a jövőnek anyja“.

Majd elsorolja Napoleon restauráló érdemeit, ki visszaállította a társadalmat, hatalmat, nemzeti függetlenséget, dicsőséget. Az érdemekben — mondja helyesen — nagy része van azonban a polgári és katonai rendnek, viszont a hibákat sem tulajdonítja egyedül Napoleonnak. Ő elkövette, mert nem is gátolta senki.¹⁾ Mindenki félelemből, vagy számításból, vagy lemondásból visszavonult, a császár tehetett mindent, nem mondtak ellen akarátának. De sajnos, a császár „agyrémei útjára“ tért s a „forradalmi szellem tévedései helyére a harci dicsőség az abszolút hatalom kihágásait állította“. Bukása ily formán kikerülhetetlenné lett.

A magyar népnek és ifjúságnak írt a forradalomról Áldor Imre.²⁾

A forradalmat és Napoleon életét érdekesen, élvezetesen s mégis egyszerűen akarja tárgyalni, de népiességre törekvő iránya, drasztikus humora nem természetes, sőt ízetlen. Előadása élenkítésére sokat használnak a folytonos idézések, beszédkivonatok, a szereplő főszemélyek rövidebb-hosszabb mondásai. Nem kutatja az okokat, nem magyaráz, csak elbeszél, pedig tanító célzatú munkáknál ez igen kívánatos. — Irodalmi becsre különben sem tart igényt e három értekezés. A magyar ifjúság különbet, a magyar nép népszerűbbet, az ő világába jobban belleillőt is megérdemelne. Cantut követte leginkább a szerző.

¹⁾ Csakhogy a szabadság, ha emeli az erény érdemét, még azért nem menti a bűnt, a hibákat.

²⁾ Áldor Imre: A francia forradalom története.

Áldor Imre: A rémuralom története.

Áldor Imre: A nagy Napoleon császár élete. Történelmi könyvtár, 4. 45. 46. füzet. Franklin t. Budapest.

Csekély értékű a *Várnai*-féle Rémuralom,¹⁾ de elég élvezetes olvasmány a laikusoknak.

Folyékonyan ír és szépen jellemez. Danton jellemzése különösen találó.

A forradalmi történetírók sorába vehetjük még gr. *Szécsen Antal*²⁾ is, ki magasabb szempontból bírálhatja tört. tanulmányaiban a forradalmat. Nem hisz a forradalom legendájában, nem találja elegendő oknak Franciaország felfordult politikai, gazdasági, irodalmi és társadalmi viszonyait, hanem ide veszi még, mint jelentékeny rugót, az emberi önzést, a szenvedélyek és érdekek befolyását.³⁾ A forradalom fővonása azon eszményi elbizottság, mely teremtő szerepet igényelt magának az állami és társadalmi alakulásokban s a mely a szabadság nevében és érdekében kezdeményezett mozgalmat a zsarnokság örvényébe vezette.⁴⁾ Átfut kritikus szemmel az európai coalíciók történetén, vázolja különösen Ausztria magatartását a forradalommal szemben s ezalatt írja azon iparkodása, hogy Thugutnak félreismert (!) geniejét, nyíltságát s kitűnő diplomatiáját bebizonyítsa, vagy ha ez nem sikerül neki, legalább corrigálásra szólítsa fel a történetírást.

Ezek voltak az általánosabban használt magyar munkák, melyek egyenest a forradalmat tárgyalják.⁵⁾ Nézzük meg művelődés történelmeink álláspontját.

Magyar nyelvű *művelődés történelmeink* közül *Rézbányai*⁶⁾ ír legtöbbet a forradalomról, ki szerint a francia forradalom, az antik szellemű renaissancenak szüleménye, lényegében nem egyéb, mint a reformatio vallási elveinek a társadalomra alkalmazása⁷⁾

Az angolok materialistikus bölcészetét a francziák mohón szítták magukba, folytatták mint Voltaire, Rousseau, Montesquieu

1) Várnai. A rémuralom története. Budapest. 1890. Franklin.

2) Tanulmányok. Írta gr. Szécsen Antal. Budapest. Ráth M.

3) Id. m. 102.

4) Id. m. 103.

5) Itt említjük meg Gömöri G. értekezését: Magyarország hadiereje az 1792—1815. hadjáratokban. Hadtört. Közl. 1893., mely itt-ott belevág a forradalom keretébe.

6) Európa művelődési történelme. Írta Rézbányai János. I—II. k. Pécs. 1881.

7) Id. m. 247. II.

s ennek alapján egy új társadalmi rend alapításának rögeszméjét szülték, s e szörnyszülöttet az egész ország dédelgette addig, míg nagyra nőtt s forradalommal lett.

Rousseau tanította a népföliséget, a nagy hatalmat, mely a néptől ered s nem az Istentől s a mely alkalmazásban despotismusra és számtalan absurdumra vezet.¹⁾

Mig Rézbányai bővebben védi a maga katolikus igazait, addig a prot. *P. Szathmáry*²⁾ röviden minden reflexio, következtetés, vitatás, megfigyelés, tanulságlevonás nélkül adja elő a forradalom okait, (hűbériség, a főúri rend túlzott hatalma, visszaélései; a polgárság lenézése, mely pedig művelt volt és igen sokszor jómódú; az irodalom; a Bourbonok határtalan uralomvágya és más a forradalmat megelőző izgató körülmények) és lefolyását, mi inkább elbeszélő mint művelődéstört. keretébe való.

Végre *Bihari*³⁾ is beszél röviden és igen talpraesetten a forradalom előzményei és következményeiről.

A francia már természeténél fogva disponálva van a forradalomra. Nyugtalan tettvágya, könnyű lelkesedése egyik végletből a másikba ragadja, ujtó s feltaláló akar lenni minden téren, s így a politikain is. Ez egyéni dispositiót tehát nem volt nehéz végletekig izgatnia a közvéleménynek, a ferde irányban hűlód természettudománynak, a még ferdébb irodalomnak s az enyém-tied nagy kérdésének, az érdeknek, mint főoknak.

A forradalom dühöngései, a lelkesedés, az önzetlenség és a legvastagabb önzés — nem maradhattak következmények és tanulság nélkül. — Páris ura lett az országnak, a centralisatio erősebb lett, mint a királyok alatt. Az emberiség felismerte, hogy mily erő rejlik a katonai hatalomban, felismerte, hogy a forradalom elnyomására ez az egy eszköz van.

Intensívebb lett a hazaszeretet érzelme a francia katonákban, kik oly hősileg küzdöttek a francia gloireért. Az elnyomott népekben hasonló érzelem kelt föl, felébredt a nyelvben rokon

¹⁾ ld. m. 266—70. II.

²⁾ Az emberi művelődés története. Irta P. Szathmáry Károly. I—III. k. Budapest, Tettey Nándor. 1882. A forradalom III. k. 264—76-on.

³⁾ Általános és hazai művelődéstörténet. Irta. dr. Bihari Péter. I—II. Budapest. Pfeifer. 1884. II. 20—22.

népek egyesülésének és összetartásának eszméje, a mi uralkodó törekvése lett századunknak. Következménye lett a forradalomnak a kiábrándulás. Be kellett látnia mindenkinek, hogy a műveletlen tömeg engedelmeskedni és uralkodni nem tud, hogy a szabadsághoz a népnek érnie kell.

A forradalom természetes következménye, a reactio nem intézkedhetett soká önkényesen. A népek magukhoz tértek kábultságukból s a hol egyezkedni nem tudtak, nyíltan keltek föl. A forradalom által elvetett szabadság magja kikelt mindenfelé, bár legtöbb helyen csak korcscsá nőtte ki magát.

E körben szólhatunk röviden a történelmi *tankönyvekről*.

E tér még homályban van, legalább igen tekintélyes része. Molnár Aladár művének nem akadt ez ideig folytatója. Általános-ságban azonban tudunk annyit, hogy a történelem iránti érzék soká volt gyenge minálunk. Egész a múlt század közepéig nem tanítanak történelmet, a század második felében a piaristák hozzák be az újkori történelmet, mint iskolai tananyagot¹⁾ s ami igazán jelentékeny dolog, 1757-ben Cörver piarista rendfőnök, majd Benyák kimondja, hogy a történelemben a fősúlyt a műveltség fejlődésére kell fordítani, az események ismertetésében az oknyomozó irányt ajánlja s az egyes intézmények hatásának és befolyásának kiemelését.²⁾

A „Ratio educationis“ alapján új tankönyvekről kellett gondoskodni. E latin nyelvű történelmi tankönyvek, különösen a szerzetesi iskolákban, a jezsuiták compendiumaiból készültek. Hogy ezek igen alacsony fokon állottak sokáig, hogy nem foglaltak magukban egyebet, mint a jó és rossz fejedelmek életrajzát, a véres csatákat, az elesettek számát, a háborúk leírásait és hogy az események okairól, a tudományokról, a népek műveltségéről nem beszéltek semmit — azon nem fog csodálkozni senki sem. Hiszen csak bele kell tekinteni ilyen régi történelmi tankönyvbe s világosan láthatni a sötét valót. Vegyük ide még azt a körülményt, hogy a francia forradalom ellenes reakció győzelmével annyira elnyomták nálunk is a szabad szót, gondolkodást még az egye-

1) Grünwald: A régi Magyarország. 337.

2) Takáts: Benyák Bernáth és a magyar oktatásügy. Budapesti keg. r. főgymn. értesítő 1890—91. 63. 183. 1

temen is, hogy a tanárnak előadását felülvizsgálat kedvéért be kellett nyújtania.

Mit tanítottak történelmi tankönyveink ezek után a forradalomról? Előnyére mindenesetre semmit. A mely tankönyvíró nem akarta gyalázni a forradalmat, az csak a száraz történelmi anyag közlésére volt utalva.¹⁾

De utóvégre is mit ér a tankönyv maradisága, ha a tanár haladó lélek, mit ér annak szárazsága, ha a tanár idealis szív? Ott lehetett a tankönyv a maga unalmas soraival, conservatív szellemével — számos tanár azért csak magasztalta a haladást, idealismust öntött az ifjú szívekbe, megmutatta a fr. forradalom rémtetteit, nem hallgatta el a hírhedt Lajosok gyalázatosságait, nem az okokat, melyeknél fogva ki kellett törnie, nem a hasznót, melynél fogva egyoldalú, lesújtó ítéletet nem érdemel.

Nem a történelmi tankönyvek, hanem ezek a lelkes magyarázatok keltették fel az ifjúság gondolkozását, ezek nyitották meg fogékony lelkét, ezeknek hatása alatt szerette meg az európai új, haladó eszméket.

Mint tudjuk századunk második felében jó ideig nagy szükség volt újra a tanárok lelkesedésére, amidőn a régi általán használt latin nyelv helyett német nyelven kellett, vagy jobban mondva kellett volna tanítani a történelmet. Végre itt is kísütött a nap. Szabadabb lég terjedt szét a hegyeken és rónákon, hangosabb szó hangzott a történelmi előadásokon. Haladtunk nagyot tudományban is, és pl. a negyvenes években igen használt Bolla világtörténete²⁾ helyett, ki csak röviden szól a franczia forradalmi eseményekről de éppen folytonos rendszerezése és felosztásai miatt nem világosan, nehézkes nyelven és sokszor magyartalan, komplikált mondat szerkezetben. — egy Somhegyinek folyékony, de nem a legkönnyebb előadású, az újabb tudományos vívmányokat felölelő tankönyvét tanulta az ifjúság.¹⁾ Schröck (Somhegyi) érdeme, hogy

1) Csorja Ferencz: Hazai és közönséges história a Grammatica számára, Nagy-Enyed. 1835 I.

2) Bolla Márton. Általános világtörténet főbb vonalai. A VI. latin kiadás után. Pest. 1843.

1) Egyetemes világtörténet a felgymnasiunai ifjúság használatára. Irta Schröck (Somhegyi) Ferencz. Pest. 1858.

a tört. tankönyvirodalom terén úttörő. Az ő könyvét már modern szellem jellemzi.

Valamivel terjedelmesebb, élénkebb és kellemesebb előadású tankönyvet adott az ifjúságnak nemsokára Füßy és Vaszary,¹⁾ majd Ladányi,²⁾ kinek tankönyve azonban a stíl könnyűsége és egyszerűsége tekintetében, ami fontos kellék egy tört. tankönyv-nél, hátrább áll az előbbieknél.

Mai modern, oknyomozó történelmi tankönyveink noha nem is foglalnak kirívó állást a francia forradalommal szemben, de felhasználva az újabb tudományos kutatás segédeszközeit, megmondják az igazat, nem lelkesítik az ifjúságot a forradalomra, de azt egészben nem is gyalázzák. Okokból vezetik le aényt, s a tény maga tanulság.³⁾

Meg kell emlékeznünk még *Neményi Ambrus* kis értekezéséről,⁴⁾ ki rövid, de áttekinthető képet nyújt a forradalmi sajtóról, annak szelleméről, annak viszontagságairól. A forradalomnak komoly kezdetével, az őrzöngésig menő küzdelmével, s a végén „véghetetlen orgiájával“ párhuzamban megismerteti velünk saját felosztása szerint a komoly, a vérszomjas, a satirikus írókat. A történelmi utalások mellett megismerjük nagy vonásokban ezeknek jellemét, Mirabeaut kellő értékére szállítva kiemeli Brissot-t, a kiváló politikai hírlapírót, Andre Chénier-t, „az emberiség és költészet vértanúját,“ ki „a remény himnuszával üdvözli a nemzeti gyűlést, azután Archilochos átkával sújti a véres árulást, vagy megsiratja, mint Simonides az ártatlanságot és boldogtalanságot“⁵⁾ ki méltán ütötte fejét a vérpadhoz, sajnálkozva, hogy még sok van abban, mit ki nem adott, és az elfeledett Loustallot-t, ezt

1) Világtörténelem a kath. tanodák számára. Írták Füßy Tamás és Vaszary Kolos. Pest, 1863.

2) Az újkor történet. Iskolai kézikönyvül írta Ladányi Gedeon. Debreczen 1866.

3) Általánosságban kellett a tankönyvekről beszélnem, mert különösen a régi, a század elejéről és közepéről való tankönyvekhez nem juthattam, hogy részletesebb összehasonlítást tehettem volna.

Az újabbakra nézve, melyek úgysis általában ismeretesek I. Márki J., Szinnyei, különösen Petrik és Kiszlingstein repertoriumokat.

4) A fr. forradalom hírlapjai és hírlapírói. Olcsó kvárt. 183. sz.

5) Villemain : Pindar szelleme. 414. 415.

az antik alakot. Különösen szépen jellemzi C. Desmoulint, ezt a különös természetet, kinek szíve egy fele csapongó szabadság és szerelemmel van tele, a másik könnyelmű forradalmi vérrel, aki olyan, mint egy gyermek, kit „vérben füröszténének s erről neki nem volna fogalma, hanem csintalan jókedvvel hánykódik benne, amíg bele nem fulasztja magát,“ akire „a szánalom, gyöngédség, megvetés és elbámulás érzetével tekintünk.“¹⁾ A mű, ha nem is kimerítő alaposságú, de ügyes tollával és gondos összefoglalásaival helyes irányt mutat a forradalmi sajtó rögzös, bozóttal benőtt s nálunk kevésbé ismertett útjai közt.

¹⁾ Id. m. 50.

III.

Szefordított idegen munkák
a forradalomról.

A forradalmi történetírás irányai. — Kisebb, pártállás nélkül való fordított művek.

*

A világtörténelemnek kevés részlete van, melyre annyi gondolkodást és fáradságot, annyi lelkesedést és gyűlöletet, rajongást és megvetést pazarolt volna a történetírás egy század alatt, mint a francia forradalom. Nagy gondolkodók próbálták meg erejüket rajta. Jól tudták, hogy a világtörténelem egyik legnagyobb, eredményekben és tanulságokban egyik leggazdagabb eseményével van dolguk, s azért, hogy igaz ítéletet mondjanak fölére, szolgálatukba fogadták az erős logikát, a következetes érvelést; mások a bölcsészet magaslatáról keresték az igazat. Fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötték az adatokat, megkérdezték a kortársakat, a népet, megkérdezték a Guillotine fűrészporos kosarától kezdve a börtön penészes kenyérfalájáig s a Tuillériák széttépett bársonyáig mindent, ami kiállotta a forradalmi vérkeresztséget, ami élvezte a forradalom fényét és szenvedte annak kénköves, fojtogató bűzét, — és a mikor körülnéztek, titáni munka állt előttük. Valóban, mert az eszmék e szertelen vajadásában és csapongásában, a tények óriási zavarában, a fékevesztett szenvedélyek viharában felismerni a helyeseket, a célravezetőket, ítélet mondani a szereplő alakok jelleme, elvei, céljai, eszközei fölött, fölfogni a kor eszméit, ismerni annak szívverését, belátni lelkébe — oly feladat, mely nagy, beható tanulmányt, alapos belemerülést, mély gondolkodást tételez föl.

Ily tehetségek vették kezükbe a forradalom történetírását, s ki-ki saját egyénisége, eszméi lelke szerint ítélte meg.

A forradalom véres lezajlása után elítélték, nemsokára legendákkal, mythossszal vették körül, dicsőítették s újra gyalázták. Így csapong rendszerint a történelem a közelmúlt felett.

Az ötvenes évektől kezdve azonban már kétkedéssel néznek a dicsőítés elé, gondolkodnak a szertelen gyalázás fölött. Beállott a skepsis és kritika korszaka, mely erős lábakon áll napjainkban.

E különböző álláspontok szerint fogjuk megtekinteni a forradalom nagy és kisebb történetíróit.¹⁾

Csak a kiemelkedő, leginkább használt művekre terjeszkedem ki, a kisebbbrangúak ugyanis a nagyobbak egyike vagy másikához sorakoznak az író egyénisége szerint. A csekélyebb fontosságú fordítások is csak megemlítésre méltók.²⁾ Ilyen például Schimmer könyve,³⁾ ki valóságos tankönyv modorban ismerteti a forradalmat. Nem foglal el pártállást, nem is okoskodik. Napoleon haláláig terjed ez a mi szempontunkból ősi magyarsággal fordított könyv, mely azonban jó szolgálatot tehetett a negyvenes években „a középrendbeli műveltebb olvasóknak“, kiknek írva volt tulajdonképen.

Igy jutottunk a nagyobb kategóriákhoz.

1) Janet felosztását megtartva (Erdélyi Múzeum. 1876. 7. sz.) az írók egyénisége szerint külön osztályokat is állítottam fel

2) XVI. Lajos szerencsétlen francia király életének leírása. Fordítás Berta Györgytől. Kassa. 1794. (Magyar Hirmondó hirdette) 1794. II. számban.

XVI. Lajos végső szempillantatai. Francia után. Felső-Magyarországi Minerva, 1836 III. 42.

A francia forradalom és az egyház. Olvasta dr. Hase, fordította Kozma Ferencz. Sárospataki Füzetek. 1868. 579.

Napoleon kora. Lamark Nestor után Tasner Antal. Tud. Tár. 1835. V. 21.

A francia forradalom Lermineertől. Perlaky Sándor. Sárospataki Füz. 1868. 97.

A többire nézve utalok a következő repertoriumokra:

Szak és betűrendes kalauz az összes magyar irodalom története és könyvészetében. Irta Márki József dr. Budapest, 1878. Lauffer.

Magyar könyvészet 1876-ban. Makáry Gerő. Budapest, 1877.

Magyar könyvészet. 1860—75. I. k. Összeállította Petrik Géza, Budapest, 1885.

„ „ 1876—85. II. k., „ Kiszlingstein Sándor, B.-pest, 1890.

3) A francia lázadás és következményei. Kidolgozta Schimmer K. A. Németből ford. Sz. J. Kassa. 1829.

1. Alkotmányos iskola.

Mignet F. A. — Lamartine. — Kolb—Bajza. — Janet.

*

Ezen iskola amig egyfelől kárhoztatja a forradalom túlzásait, annak visszaéléseit, másfelől mindig talál okot és mentő körülményt azok tisztázására, magát a forradalmat pedig védi lelkesedéssel, bátorsággal, mint amely megteremtette mindazt, amihez az embereknek joguk volt s amely nélkül mindez még igen soká maradt volna a semmiségben.

Ez iskola kiváló alakjai Mignet és Thiers. Ide sorolhatjuk még Lamartinet, Kolbot és magát Janet-t is.

*Mignet F. A.*¹⁾ volt az első, aki kidolgozott történelmet nyújtott a forradalomról. Ő kedveskedett először a francia népnek azzal, hogy igazolni akarta a forradalmat a restauratio korában divatozó királypárti felfogás ellen, mintha a forradalom csak egy részeg, vagy megőrült nemzetnek rémtette lett volna. A francia nép lelkesedve gondolt a forradalomra s most önérzetes büszkeség szállotta meg, midőn egy tudós védte azt. Valósággal Mignet a forradalom legendájának megalapítója, amint Taine annak lerontója.

¹⁾ Mignet F. A. a francia forradalom története. 1—2 k. Fordította Gaal. Pest, 1845. (Történelmi könyvtár V. VI. kötet).

Kitűzött célja védeni a forradalmat a rágalmak ellen, védeni borzasztóságait is, de elismerni egyúttal a vétket és magasztalni dicsőíteni azt egészben, eszméiben és eredményeiben.

Az ő korában a forradalom ellenes kritika még a homályban volt; Taine, Schmidt, Tocqueville és más erős alakok még nem vették kezükbe a csillogó pénzt, hogy annak másik oldalát is megvizsgálják; a lesújtó hatású okiratok, levelek, hivatalos értesítések, statisztikák még ott heverték a poros polczokon és zugokban; még semmi sem volt, ami figyelmeztesse Mignet-t a sikamlós útra, ami megakasztja a forradalmi díszkoszorú fonásában, hogy számos babérlevelet, bár fájdalmas szívvel s elfordult fővel, a tűzbe vessen.

Nem csoda tehát, ha szélsőségekre ragadtatta magát e hatalmas fő.

Művét 1814-ig vezeti. Ekkor lett vége szerinte a forradalomnak. Előadja bevezetésében annak okait s magát a forradalmat kimagasló pontjai (év és nap) szerint osztja fejezetekre.

Tárgyalásában a forradalmat természetes, szükségszerű menetűnek mutatja be, szóval fatalistikus szempontból tárgyalja s így szükségképen el kell tűnnie előtte a becsületnek, az igazságnak, az erkölcsnek. Így következett be szükségszerűleg a rémuralom, így a dictatura, így minden; így veszi ő könnyedén a politikai lelkiismeretet, így tud könnyen kibékülni a vérrel, a guillotinnal. Így lesz egyúttal szembeszökővé az ő túlzása is. A forradalom kegyetlenkedését az udvari párt esztelen henczegő magaviseletének, ügyetlenségének rója fel, mert nem tudta megválasztani az ellenállás alkalmas idejét.

Szerinte a kivándorlás idézte elő a háborút, az egyházi szakadás, ellenállás a forradalmi nyugtalanságokat. Ha ezek nincsenek, a király megszokta volna az új alkotmányt, a forradalmárok pedig nem gondolkoznak köztársaságról.¹⁾

Felvesz művébe mindennemű körülményt, mely magyarázni képes a forradalom végleteit; védi az alkotmányozó gyűlést,²⁾ a conventet,³⁾ a közjóléti bizottságot,⁴⁾ megbecsüli szolgálatait,

1) Mignet. I. 212.

2) Mignet. I. 141—144.

3) Mignet. I. 6. fejr. II. 128.

4) Mignet. I. 7. fejr. II. 8. fejr.

szemet húny bűneivel szemben, védi Sieyes programját,¹⁾ bizonyítja a dictatura szükséges voltát, mely megmentette Franciaországot az invasiótól. Mignet úgy túlzott, mint Thiers — mondja Janet — megfélekedett róla, hogy „egy rendszeres hatalom ugyanazon és talán nagyobb szolgálatokat lett volna képes a hazának nyújtani“.²⁾

XVI. Lajost nem gyűlöli, sőt igazi részvétellel adózik emlékének. Áldozatnak tekinti, kinek meg kellett halnia elődjei bűneiért, meg kellett halnia, hogy a nép hosszas gyötrelmeinek engesztelő áldozat nyújtassék.³⁾

Napoleonnal szemben, noha zsarnoki hajlamát elismeri, erősebb kritikát várna az olvasó, pedig nem talál.⁴⁾ Mintha igaza volna Schmidtnak, kinek állítása szerint úgy írja történetét, „mint oly ember, ki eleinte Lafayettehez tartozék, azután Brissothoz, később Dantonhoz, azután a közjólét bizottmányhoz, Bonaparte-hoz, a császárhoz s ki végre a tábornagyokkal a Bourbonokhoz ment át“.

Azt az érdemét azonban tagadni nem lehet, hogy egyszerű átlatszó, folyékony nyelven írta meg a részeiben is összhangzó művét. Valósággal kapkodta a francia nép s élvezettel olvasták minálunk is sokáig ezt a már-már több pontban idejét múlt, de mindenesetre hasznavehető alkotást.⁵⁾

*Lamartine*⁶⁾ magasabb szellemben írta meg a girondiak megható történetét, megdicsőítette mintegy a forradalom eszméjét a nélkül, hogy ide vegye a rémuralom bórzasztóságait; a nélkül,

1) Mignet. II. 196—197.

2) Pesti Napló 1872. 9. sz.

3) Mignet I. 234—242.

4) Mignet II. 15. fejt.

5) Mignet ismert Pesti Napló 1858. (49.)

Pesti Napló. 1872. 6. 7. 9. (Janet: A forradalom bölcészete — első részének ismertetése.)

Emlékbeszéd a m. tud. akad. tagjai felett II. k. 10. sz.

Erdélyi Múzeum. 1876. 7. sz.

6) A girondiak története. Írta Lamartine. Fordította Jánosi Ferdinánd. I—X. k. Pest, 1865.

Lamartinet ismert. Koszorú 1865. I. 8—10.; Pesti Napló 1865. 114. sz. Hazánk és a Külföld. 1869. 257. l. Koszorú 1863. 20. Ország Tükre. 1865. Vasárnapi ujság 1869. Magyarország és a nagyvilág 1869. Századunk 1863.

hogy oly rémes filozófiát és fantazmagóriákat keverne művébe mint egy Held vagy bármely terrorista.

Ő republicanus, de nem terrorista egyuttal. Szereti a forradalmat, mert magasztos eszméket ölelt keblére, s ebben látja erényét, de megveti az igazság és szánalmat nem ismerő, a zsarnokoskodó rémuralmat, azt a kegyetlen proscriptiót.

Mily szépen folyt volna le a forradalom, ha vezetői erényekkel élnek és nem szenvedélyekkel, ha a kirá'y okos s a körülmények szerint szilárd, szigorú; ha a papság többet törődik a lelkiekkel mint a világi ügyekkel, az arisztokraczia méltányos, a nép mérsékelt, Mirabeau fedhetetlen, Lafayette határozott, Robespierre enberi érzelmű!

S mindezek hiánya mellett is megmenthette volna Franciaországot a rémuralom, ha diktátorság helyett nyomorult proscriptióvá nem süllyed.

Mi idézte elő a rémuralmat? „A vezetők versengése, — mondja Lamartine — azok féltékenysége, a nép féltelme, hogy elveszti árulás által hódításait, a folytonos láz, a munkaszünet, a kétségbeesett hazafiság, a tábornokok árulása, a készpénz eltűnése, drágaság, éhség, a gyilkolás megszokása (jul. 14., okt. 8. aug. 10., szept. 2.) a vérpad látványa, melyet a szem már megszokott.” A rémuralmi törvényszék, mint összpontosított hatalom e belső fejtelenség és külső ellenforradalommal szemben jogos, szükséges volt. Nem volt más út, mint az általános törvényen kívül való helyezkedés, mely megrémít minden fordulatot és megragad minden hatalmat. De rosszul kezelte a büntetést — mondja Lamartine — igazság és szánalom helyett zsarnokoskodott s ez megbocsáthatatlan vétke. Ily határozott gondolkodás vezérli különben egész művében Fölemel és sujt; menteget és a hol csak lehet ismét menteget.

A főalakok jellemzése igen szép nála. Mirabeaut nem tudjuk megvetni ama rengeteg bűn mennyisége mellett sem, melyet Lamartine előhoz, mert lángesze, szónoki tehetsége, tiszta értelme rokon-szenvet keltenek.¹⁾

Mindenkiben talál egy-két vonást, mely némileg kiengesztel, Robespierret nem veti meg, mert egyedül ő tudta fölfogni igazán

1) Legtöbbször Lamartine saját szavait használom.

a forradalmat; a forradalom az ő vallása volt, meggyőződésből cselekedett s megvesztegethetlen jellem; vagy Dantont, kinél szerinte elv, erény, vallás nem létezett, ki csalt pirulás nélkül s nagyra vágyása volt egyedüli politikája, ki maga rendezte szept. másodikat, de mégis volt józan esze, mely megközelítette a lángészt, szerette a népet, mert annak fia volt, nem olyan alak ő mint Marat Lamartine szemében, ez a megtestesült forradalmi őrvongás, kinek „gondolataiban volt olyasmi, mi a ló rugására emlékeztet, irmodora a vadállat fogcsikorgatását hallatá.” Megütközve áll meg Lamartine Saint-Just előtt, kinek belscjét szenvedélye megkövesítette, mintha emberi érzelme nem is volna, kire oly leigézettséggel tekint a convent, melyet előidéznek bizonyos személyek, kik az eszelősség és lángész bizonytalan határán ingadoznak. Annál szebben emelkedett ki Staël asszony, ki erélye által férfi, gyengédsége által nő, s egyszerre nő, bölcsész és hős volt; vagy Roland asszony, ez a kiváló szépség és értelmiség, kit elszigeteltsége, szerencsétlensége egy párt főnökévé s a nemzet martyrjává tett. Így emelkedik ki nála a girondiak triumviratusa: Gensonné, a makacs dialektikával és maró gúnnyal tündöklő tehetség; a bátor és ékesen szóló Guadet és Vergniaud, a párt legnagyobb alakja, bámulatos szónok, ki játszott lángeszével a nélkül, hogy ismerné

A girondiak viszik művében a főszerepet. E pártot védelmezi Lamartine gyönyörű tollával, de nem tagadja el gyengeségüket, mert megállapított céljuk nem is volt; kitűnően beszélnek a kittinő hazafiak, de nem tesznek semmit. Nem értették meg a forradalmat. — Lelkiismeretük ellenére a király fejére szavaznak, hogy annak vérével pecsételjék meg a gyanúba vett köztársasági érzelmeit. Ők vetettek súlyt a mérlegbe. „A halál a jacobinusok óhaja volt, és a girondiak cselekménye lett.” Nem vitték sokáig a forradalom nagy terhét maguk sem. Rolandné bukásának napja (jun. 2.) volt rájuk nézve aug. 10.-ke. Rolandnéval sírba szállt — mondja Lamartine — a párt minden reménye, minden ereje, minden vétké, minden megbánása. — Gyengeségük, határozatlanságuk miatt buktak meg — folytatja — mint a király, kit őt buktattak meg.

Megbuktak, mert 1. nem volt bátorságuk véleményüket kimondani s vonakodtak kikiáltani a köztársaságot aug. 10. előtt;

2. mert fődorkodtak az 1791. alkotmány ellen, melyet maguk készítettek s esküvel elfogadtak; hozzájárultak a király kivégeztetéséhez s a forradalmat kegyetlenségekre kényszerítették; 3. mert akkor akartak kormányozni, (a convent alatt) mikor harczolniok kellett volna.

Ha esetleg győznek, ekkor sem mentik meg az országot, mert a gondolategység, politika, elhatározás hiányzott náluk. — Forradalmat csináltak akarát nélkül, kormányoztak anélkül, hogy fölfogták volna, — a forradalomnak fel kellett lázadnia ellenük. — Királyságot akartak és köztársaságra szavaztak! Így ítéli meg Lamartine a girondiakat. Tolla nem dicsőíti őket árnyékolás nélkül, s a szájalmat, melyet óhajt, meg is érdemlik. „Ifjuság, szépség, ábránd, lángész, ékes-szólás mind eltűnt velük. Páris elmondhatta azt, mit Lakedemon, midőn fiatalságát elvesztette: A haza elvesztette virágát, a szabadság varázsát, a forradalom tavaszát.“

Megkapó és igazán megható színekkel írja le a girondiak bujdosását, kegyetlen sorsát, szenvedéseit, fájdalmaikat, hazafias kiábrándulásukat. Nem is csoda. Oly érzelmes, noha sokszor érzélgős költő, oly világfájdalmas bölcselő mint Lamartine, művész lehet a fájdalom festésében, a borongós hangulatok rajzában. Művész is a valóságban. Nincs olvasó, kit meg ne hasson a girondiak szomorú sorsa, a királyi család, hogy úgy mondjuk, sors-tragoediája az ő mesteri erejű, gyengéd báju előadásában. Ő maga is felveti a kérdést, vajjon volt-e joga a nemzetnek Lajost elítélni? Felelete: Nem, mert hogy bíró legyen, érdektelennek, részrehajlatlannak kellett volna lennie, pedig egyike sem volt.

Lajost, szerinte csak egy állami pör ítélhette el. Ehhez már joga volt, mert a népnek souverainitását nem lehet eltagadni. A nép Lajosban legnagyobb ellenségét látván, joga volt megfosztani hatalmától, hogy saját vére, saját férfiai által kormányoztassa magát. Halálra ítélni azonban nem állt jogában a népnek, mert csak oly bűnös volt, mint a király, ha ugyan nem bűnösebb — teszi hozzá. Aki tehát elítéli a másikat, az gyilkos. A letétel, a száműzetés megegyezett volna a köztársaság szellemével, de egy fogoly és ártalmatlanná lett ember meggyilkolása nem menthető. Ez kegyetlenség, irgalmatlanság, nagy ártalma a köztársaságnak, a reactio szülőanyja, a nép nagy részének elidegenítő szelleme.

Talán Lajos sorsa volt az ok — gondolja Lamartine — hogy néhány év múlva életre ébredt újra a királyság, mert Lajos vére „ott volt a külhatalmak szerződéseiben a köztársaság ellen, ott volt az olajban, mely fölkenete Napoleont, ott volt a monarchiai lelkesültségben a Bourbonok visszatértekor.“

Ily szép menetben vezeti Lamartine a forradalmat Mirabeau halálától Danton bukásáig, illetve Robespierre haláláig, kinek „emlékezete talány, melyre a szót nem meri kimondani a történelem, félve, hogy ha vétket mond — igaztalan lesz; ha erényt mond, iszonyt támaszt.“

Lamartine¹⁾ igaz honfiúi érzéssel s meleg lelkesedéssel írta meg e művét. Oly szép minden sora, oly elevenek képei, oly élet-től duzzadók alakjai, hogy elnézzük történelmi regényszerűségét. Mert nem alapszik műve a legpontosabb forrás tanulmányokon; hogy ő egy adatból kikerekít egy történet, leírja annak minden zúgát; hogy imaginációk nem ritkák nála, hogy nem a legszigorúbb történészek egyike — ezért nem lehet ignorálni. Az ily regényszerű történelemből mindig többet tanulhat az olvasó, mint a Jókai-féle történelmi regényekből.²⁾

Költőnek bajos objektív történetírónak lennie. Schillerrel is így vagyunk. „A 30 éves háború történeté“-ben. Az ily művek mindenkit elragadnak hibáik daczára.

Magas szellemmel veszi körül e terméket, megdicsőíti a forradalom erényét, eszméjét, de megborxad az eszközöknél, a kivételnél. Planche szerint műve nem is történet, oly gyarló benne a tudomány. Gr. Széchen Antal művét a komoly történetírás fényes torzképének mondja. (Tanulmányok.) Csengeri A. szerint csak az üdvözölheti Lamartinet, a kinek a tanulmány fárasztó, a gondolkodás kínos. Olvasóit mulattatja, a helyeit, hogy tanítaná — mondja Csengeri, pedig az ábrándos Horvát Istvántól is tanulhat, a ki akar. Hogy nincsen meg birtokában egy Taine, Guizot vagy

1) Deák Farkas szerint »szentimentális politikus, világfájdalomban nyögődcselő philosoph, a francia köztársaság ephemer presidense, a lapos gondolatok tengerében lubiczoló regényíró, kissé vizenyős versíró, mindig mást kereső és élvezni sohasem tudó utazó.« Koszoru 1865. I. 8—10.

2) A „Névtelen vár“ főhőse XVI. Lajos leánya M. Terézia-Sarolta. A történetek kimutatása. Káth. Szemle. 1892. I.

Thierry előkészülete, hogy gyenge a kritikája,¹⁾ s harmadrangú forrásokat készpénz gyanánt vesz — az tény, de gyönyörű nyelvét nem tagadhatja el Neményi²⁾ sem, ki szerint frázisokkal takargatja tudatlanságát; nem lehet tagadni, hogy jelentéktelen tárgynak is érdeket kölcsönöz.

Vagy igaz volna Csengeri állítása, hogy mindig a kiadója volt eszében, mikor tollat fogott kezébe? Ha igaz, úgy egy évtizednyi életet sem érdemel.

Kolb (Bajza) történelmét³⁾ szintén az alkotmányos iskolához soroljuk. Ő a forradalmat egy iszonyú zivatarhoz hasonlítja, mely pusztított több helyen, hol kitört, de nagyban és egészben, időben és térben kiszámíthatatlanul jótekonnyan hatott. Elvérzettek — igaz — sokan a guillotine alatt, de hányszor vérzettek még többen esztelen s eredménytelen háborúban. Fájlalni lehet, hogy csak véres kézzel lehetett letépni a gyümölcsöket de legalább megvannak azok.⁴⁾

Bámulja a forradalmi férfiak elmetehetségét, tetterejét és jellemtisztaságát. (Természetesen nem mindenkiét.) Meghajol a forradalom előtt, mely legelőször mondta ki az embereknek a törvény előtt való egyenlőségét. Az ember a maga jogaiba viszszerterhetett. De ha tagadni lehetne is a szellemi hasznokat (mint sokan teszik), melyeket egyenesen a forradalomnak lehet köszönni, akkor is fenmaradnak a tagadhatatlan anyagi nyereségek, mint: mezeti gazdálkodás, ipar, kereskedelem, pénzügyi ügy, igazságszolgáltatás, rendőrség, katonai ügy, egyházi ügy, népnevelés megjavítása.⁵⁾

Hogy a forradalom szülte szép és jeles, az emberi nemet boldogító elvek megcsontkíttattak, ezért különben „az emberiség ügyét oly dölyfösen félrevezető sőt eláruló Napoleont illeti a legigazságosabb szemrehányás.”⁶⁾

1) »Törökország történeté«-ben is Hunyadi János Zsigmondnak törvénytelen fia és a »németek« Hannibálja! Csengeri: Tört. tanulm. és jellemrajzok.

2) Neményi A. A fr. forr. hírlapjai s hírlapírói, 27. l.

3) Bajza József: Az emberi művelődés története. Németből Kolb után szabadon fordítva. 2. Köt. Pest. 1844.

4) Id. m. II. 261.

5) Id. m. 263. 65. II.

6) Id. m. 266. II.

Igen érdekes s mély gondolkodásról tanuskodó munka *Janet*-é,¹⁾ ki művében Montesquieu (*Esprit des lois*) és Rousseau (*Contrat social*) műveit fejtegetve, mint melyek kútfejei voltak a forradalomnak, a forradalomról beszél. Az előbbiről elismeri, hogy hatott a forradalomra de csak közvetve, nagy sikere volt, s az egész társadalomban elterjesztette a politikai újítások és a társadalmi reformok ellenálhatatlan szükségérzetét;²⁾ de Rousseau — tulzás nélkül monva — megcsinálta a forradalmat. Nem fogadja el azok állítását, kik szerint a forradalom „jó” részében Montesquieunek lett volna mindenható befolyása, a „rossz”-ban pedig Rousseaunak. Rousseau hatott általában és részeiben a forradalomra Montesquieu befolyása csak másodkézből való.³⁾

Majd menti Rousseaut ama vád ellen, mintha ő a rémuralomnak is értelmi szerzője volna, sőt ellenkezőleg a rémuralmat kárhóztató szavait is tudja idézni.⁴⁾

Ép így nem származik a 93. évi alkotmány ellen a *Contrat social* elveiből, mert „a forradalmi kormány nemhogy a nép souverain hatalma tanának szigorú alkalmazása lett volna, hanem annak éppen megsértése volt.”⁵⁾

Janet nézete szerint végül Rousseau, ha előkészítette a forradalmat, azt nem tette tudatosan, sőt bizonyos tekintetben akaratlan ellenére.⁶⁾

Megemlékezik művében még az 1789-ki publicisztikáról különösen Mirabeau és Sieyès abbéről, mint a kiknek legtöbb befolyásuk volt az alkotmányozó gyűlésre.⁷⁾ Janet-t tanulmánya odavezették, hogy a forr. történetére nézve az alkotmányos eszmék körében Montesquieunek, a demokratiai eszmék körében Rousseaunak, a társadalmi reformok körében Turgotnak s a

1) A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában. Irta: Paul Janet. III-ik kötet Fordította Angyal Dávid. Akad. kiadás 1892.

2) Id. m. III. 188.

3) Id. m. III. 187—191.

4) Id. m. III. 191—192.

5) Id. m. III. 92.

6) Id. m. III. 194.

7) Id. m. III. 518—519.

forradalmi utópiák körében Mably és Morellynek adja a kezdeményező és vezető pálczát.¹⁾

Janet a forradalomnak nagy tisztelője. A forradalom szerinte „elvében nemcsak igazságos, hanem törvényes is“ volt.²⁾ Philosophiai alapon mutatja ki, hogy „a hűbéri rendszer s az abszolút királyság eltörlése már az országos rendek egybehívásában halgatagon be volt foglalva és így már előzetesen el volt ismerve.“³⁾ A forradalom ily formán igazságos önmagában, noha hibás a fejleményeiben.⁴⁾

1) U o.

2) Id. m. III. 405.

3) Id. m. III. 405.

4) Id. m. III. 406.

2. Antijacobinus republicanusok.

Quinet Edgar. — Michelet.

*

Különös érdeme e történetíróknak, hogy igaz meggyőződésű a legnagyobb lelkesedéssel hirdetett republicanus érzelmeik daczára a forradalom túlzásait elítélik s a jacobinus-pártra, vagy annak, vezetőire hártják a felelősséget mentegetve a fékevesztett nép dühét s a félrevezetett nép lelkét.

Támadásaik a jacobinusok ellen mindenesetre számottevőbbek, mintha például az antirepublicanusoktól jönnének, de viszont náluk is csak oly elfogultságot találunk a katholicismussal szemben s oly gyűlöletet Anglia ellen, mely legkevésbé sem indokolt. A bölcselkedő Quinet s a költő Michelet a mesterei ez iskolának.

Quinet Edgar önmagát jellemzi műve¹⁾ bevezetésében. „A forradalomnak egy barátja fogja a forradalmárok hibáit kimutatni“. Nem fog írni apologiát, mert hiszen „századunk tele van azzal“, hanem kimutatja majd, hogy „annyi erőlködés, annyi áldozat és oly sok kiontott vér mért hagyott hátra csak tökéletlen és formátlan eredményeket“. Előre mondja meg tehát kiábrándulását, csalódását nyolczvan évi tapasztalás után ez, ki ifjan csak úgy

¹⁾ Quinet Edgar: A forradalom. Ford. gr. Károlyi Tibor. II. kiadás. 1875. Budapest. I—II.

lelkesült a forradalomért, mint ifjak lelkesedni szoktak. A lelkesedés eltűnt, a vívmányok sírba szálltak legnagyobb részt, neki csak a „balesetek, hanyatlások, megveretések és megtagadások“ jutottak osztályrészül. Ezek lesznek kísérői tollának. — A lelkiismeretet óhajtja visszaállítani a történelembe, mely már elűnni látszik a világról.¹⁾ Igazságot fog mondani, keserű igazságot, ha mindjárt „résztvéltlennek és keménynek“ is fog látszani, de meg fogja mondani, noha tárgya kétélű tör, mely őt is megsebzí.²⁾ Meg is sebezte valósággal, mert tüzes szavai gyászfétyolon át jutnak az olvasóhoz, a fájdalom hangja csendes bölcsészetet is átjárja. Nem mond ugyan Jeremiadokat, ecsetjével a sötét alapra világosabb színeket is vet, de vidítani nem akar, nem tud, mert ez a meggyőződése, ez a lelkiülete.

Hazafisága eltölté lelkét fájdalommal, hazája történetét nem merte megírni, mert „lehetetlen azt véghez vinni anélkül, hogy a nép lelkét haraggal és gyűlölettel el ne töltse, hiszen hazája tízenhárom százados történetében csak „egy főszemély“ szerepel: az önkény.

Ezt az önkényt törte meg a forradalom, ezért barátja ő a forradalomnak, ezért barátja a forradalmároknak, kiknek karddal kellett szétvágni a gordiusi csomót, de „az első felelősség azokra háramlik, kik tudva gyógyíthatatlan bajokat és békében is megoldhatatlan kérdéseket hagytak rájuk örökségül.“³⁾ Helytelenül ítélnék tehát azok, akik a forradalomból egy különálló pontot alkotnak, minden összeköttetés nélkül a múlttal s így mindent örültségnek, bűnnek és szörnyetagségnek neveznek. E szörnyet saját elméjük alkotja. A fr. forradalomnak ép úgy, mint bármi más eseménynek összeköttetése van a múlttal; ez összefüggést nem látni ép annyi, mint a történelem szellemét tagadni meg.⁴⁾ Így kél védelmére a forradalomnak annak barátja. Igaz, hogy vér folyt elég, sőt sok is, de nem kell feledni azt az ellenségeskedést, ellenállást és kelepczéket — folytatja tovább — melyeket a régi kormányforma az újak vesztére teremtett. Ő azon

1) Id. m. 2. I. k.

2) U. o.

3) Id. m. 9. I.

4) Id. m. 10. I.

sem csodálkozik, hogy a vérpadoknak védő szónokai akadtak, mert hiszen a múltban is dicsőítették a vérengzéseket; azt a kérdést veti föl tovább, hogy mért volna helytelen a forradalomkor a vérontás, ha a régi kormányforma alatt helyes volt és ha a siker a régi történelemben az egyetlen erkölcsi szabály, miért kell ez elvnek éppen 89-ben megdőlni?¹⁾

A forradalomnak ki kellett törnie, hogy a szabadság létrejöjjön. A szabadság a forradalom szülöttje, a forradalom anyja pedig a régi kormányforma tarthatatlansága,²⁾ XVI. Lajos gyengesége, ki esetleg erélye mellett sem akadályozhatta volna meg a szabadság létrejöttét,³⁾ noha részben a múlt vakítá el.⁴⁾ Minden rend saját vágyaival lép fel az új korszak előestéjén⁵⁾ s a két évtizeden át működő encyklopädia lángra gyújtja a tömeget, ezt az élettelen anyagot, s „a tömeg mely csak lassan melegedett fel, és egy ideig a merész kezdőket csak csúsztatva követte, most egyszerre megelőzi őket, s az új eszme által megrészegetve, azt sem magában megmagyarázni, sem megczáfolni, sem megállítani nem képes. A nép kezdeményezőit merésztségben tulhaladja. A félénkek lesznek a vakmerők, s a vakmerők a félénkek.”⁶⁾

Mig Taine analizáló módszerével apró elemekre bontja az okokat, Quinet az említett okoknak magasabb megsejtelése után útjára indítja a forradalmat. Föltételezi már annak teljes ismeretét s mint egy Jupiter magával ragad az Olympuszra, hogy onnan nézzük együtt a trójai hősök dúló csatáját. S mi nézzük is, mint érdekes, majd félelmetes harcot, szorongva simulnak hozzá, mint Dante Virgiliushoz az alvilági fantomok rémítő alakjainál, majd reá tekintünk, ki gondolkodó fejével oly jól érti mindezeket s megnyugtató mondván: A szabadság ára sohasem drága! Nem fárasztja az olvasót hosszas leírásokkal, hanem bölcsekedik könnyedén és behízelgő módon. Ismeri a népet, ezt a magasztalt tömeget, melyben csak kevesen vannak, kik készek volnának

1, Id. m. 10–11. l.

2) Id. m. 9. l.

3) Id. m. 14–17. l.

4) Id. m. 18. l.

5) Id. m. 24–37. l.

6) Id. m. 39. l.

inkább mindent kockáztatni, mint szolgaságot tűrni;¹⁾ ismeri a király erélytelenségét, levonja belőle a következtetést, hogy a nép, meg a király egymást csalta, pedig a fődolog vakmerőséget mutatni. De a nép meg is alázza a királyát (okt. 5 és 6. 1789.) Ha pedig „egy régi rendszerből újra térünk át, az uralkodó házat vagy legalább a fejedelmi személyt kell megváltoztatni“, „ha egy fejedelem megaláztatik, a nemzet elvál tőle, a gyűlölet nem összpontosulhat egy fejen s a tragoedia utolsó felvonása elmarad“.²⁾ A királyt megölték, az utolsó felvonás nem maradt el. Ez volt a forradalom utólagos vérengzésének alapja.

Quinet szereti a népet, de nem azt, mely fejet hajtott a Napoleonoknak, hanem amely fejét vette a Bourbonnak. A francia a forradalom óta átalakult, mint ő mondja, elfajult és megismermerhetetlenné vált. Míg az 1789. év népe nem elégedett meg a kenyérrel, melyet megkapott, kevés volt neki minden jog, míg a szabadság hiányzott: addig az ő korabeli csak az anyagi jólét után sóvárgott, mert ahol ez meg van, ott a szabadság szükségtelen, sőt veszélyes. Egy hazafi fájdalmas kijelentése ez, ki ősei hibáiért bocsánatot keres abban a nagy vágyódásban a szellemi méltóság és politikai lét után, mely nélkül semmit sem hittek elnyertnek.³⁾ Hogyne szeretné azt a népet, mely önkénytelenül, de mégis bizonyos isteni sugalmazásból megszülte augusztus 4-ét.

„A forradalomnak e része mindenki közreműködésével önmagától jött létre“; az aug. 4. éj „a nagy sötétség után felmerülő ismeretlen hajnal“⁴⁾ mondja Quinet. Igaz, hogy páratlan esemény a történelemben, melyet sok történetíró szerint tévesen fogott fel, de mégis igen bajos elképzelni, hogy mindenki önkényt, lelkesedésből áldozta fel jogait. Ott van a nemesség. Alig maradt már valamije, mit erőszakkal el nem vettek, odaadta tehát utolsó filléreit, de nem valami exaltált lelkesedésből, hanem inkább félelemből. A megtámadott és védtelen ember odaadja mindenét csak életét mentse meg, s kielégítse a rabló dühét. Mások olajat akartak önteni ezzel a sors-tengelyére, hogy gyorsan forogjanak le annak tüzes kerekei, de

1) Id. m. 64. I.

2) Id. m. 84. 85. I.

3) Id. m. 90. I.

4) Id. m. 94. I.

lehet, hogy legtöbben lelkesedésből. Szabadság fejében áldozták fel jogaikat a francziák, mondja Quinet — „csak azért patakozott a vér, és azért szenvedtek az emberek százszor többet, mint a halált. Akkor tehát, midőn a francziák oly könnyen elfeledik a szabadságot, másodszor végzik ki azokat, kik azért meghaltak.“¹⁾

A szabadságszerető író mindig szomorú, ha hazájára tekint. Látja a glóriafényben az ősokeket, látja a füstben az utódokat. Az ősök erénye a lángoló szabadságszeretet, az utódok bűne a közöny, az önzés. Ez érzelem végig vonul egész művén.

A francia nemzet megkísérlé a bölcsészetet vallásává tenni, ami a forradalmon „örökre mint egy fenséges dicsjél fog ragyogni, s a mely kísérelt az emberi nemért történt, ²⁾ hogy így „az emberek elvetvén régi eszméiket (vallásban), nem lesznek kitéve azon veszélynek, hogy örökké egy körben forogjanak, mely új nevek alatt a régi szolgasághoz vezet, de sőt az ész törvényeivel meg-egyezőleg cselekedvén, gondolkodó lényekhez méltó békét és növekedő világosságot élvezendek“³⁾. Ezt remélte volna Quinet a forradalomtól. — Lelkét nem elégíti ki a vallás, csupán a bölcsélet. Amaz egyhangú korlátok közé szorított, noha azok többféle színre vannak festve, egy körben forgó; emez változatos, az ész törvényeinek megfelelő s világosságot szóró. De hiszen a bölcsélet csak igazságkeresés; a nép pedig saját vallásában találja az igazságot, abban higgyen tehát, a mit keres, s ne abban, amije van; s ha ebben nem hisz, annál kevésbbé fogja keresni, s így éppenséggel nem fogja élvezni a Quinet által hirdetett „növekedő világosságot“, Rousseau tanai nem mentek át a lélekbe, amint a fantazmagóriáknak nincs is vérük. A régi Isten újra rálépett a fertelmektől húzóos oltárra, nyakára hágott a bölcséletvallás szörnyének, ezt fájjalja Quinet. Nem lehetett másképen. A gondolkodás nem vallás, a bölcsélet még nem igazság. — Az a Shelley-féle gonyolódó kérdés, ki a sz. Bernáthe gyi barátok vendéglajstromjában nagy betűkkel jegyezte neve mellé az „Atheos“ jelzőt, szegényes megadássá lett.

¹⁾ Id. m. 111. l.

²⁾ Id. 116. l. Comte Ágoston szerint a forradalom azt is megmutatta, hogy theologiai hit nélkül is lehet morál. L. Pauler: Comte és a történelem. Századok. 1873. 477. E tant Charron hirdette először a 17. században. L. Buckle IV. 14.

³⁾ Id. m. 132. l.

Úgyszólván rajong a vallásszabadság nagy eszméjeért, melyet a forradalom legalább törvényben mondott ki, de kénytelen belátni, hogy az csak „látszat és árny“¹⁾ volt, mert a nép lelkiületét már a keresztény vallás teljesen lefoglalta. A vallásszabadság fontosságát itt tehát nem fogadja el másoknak magasztalásaival szemben, hanem haragszik a nagy forradalmárookra, a nagy eszű Mirabeau-ra, kik nem merték kimondani azt, amit hittek, s nem mertek ahhoz nyulni, amiben nem hittek. A katholicismust a reformatio nagy erővel merte megtámadni s három század múlva nem mernek hozzányulni, pedig „már csak a látszatban élt“; s ha ezek nem mertek, merni kellene az utódoknak.²⁾ Egész időig meg a leghevesebb jezsuita üldöző eszméivel és radikális szabadelvű ségével. Mert a forradalom a polgári alkotmány daczára nem szabadította fel a hívőt, a pap ezután is csak korlátlan ura lett a lelkiismeretének s csupán ő szabadult meg püspökétől és a pápától.

A hívőt kellene felszabadítani s ime felszabadítják az urat! „Esztelen dolog“;³⁾ és mégis emléküik azzal van bemocskolva, hogy az egyház megsemmisítésére törek

„A forradalom emeltyűjét nem akarták felhasználni a régi egyház ellen, s mégis ép oly gyűlöletesekké lettek előtte, mintha azt valósággal felforgatták volna“;⁴⁾ pedig hát a forradalomban két tájékozási mód létezik: vagy felkarolni egy új hitet és azt követni; vagy egy régi hitet elvetni s attól nyíltan eltávozni“.⁵⁾ Egyikét sem választották. El kellett veszniök. S a forradalom bukásának főokát ebben találja Quinet, a mivel azonban nem mond sokat, vagy legalább is ugyanegyet, mert ha egy új hitet követtek, ők ipso a régítől eltávoznak és megfordítva. Választás nincs. A gyávaság megbosszulta magát. Megtagadták a bölcsészetet — mondja tovább — e csillagot, nem csoda, ha a sötétben egy mást ölik.

És ha behozzák a bölcsészetet vallásnak, akkor mi lett volna? Bizton nem az, amire Quinet számít. — Legtöbbször nem

1). Id. m. 140. I.

2). Id. m. 142—149. I.

3). Id. m. 154—56. I.

4). Id. m. 168. I.

5). Id. m. 16 I.

értenek hozzá, igen soknak nem kell, sokan oly szörnyalakat alakítanak belőle, mint milyen a Hegel-bölcsélet emlőin szoptatott nihilismus, anarchismus; s azok a kevesen, kik megértik és szükségesnek találják, már a forradalom előtt is elfogadták.

Az a 89-iki „őszinte“ nép Mirabeau szerint is¹⁾ tulajdonképen „egy tény szerint ítélendi meg a forradalmat: több vagy kevesebb pénz vétetik-e ki zsebéből, nagyobb kényelemben fog-e élni, több munkája lesz-e, jobban lesz-e a munka fizetve? A bölcséletvallásnak itt nincs országa. Ajas is esztelen göggyében így okoskodott:

„Atyám, istennel győzhet még a gyáva is,
Ki semmit sem tud; én magamban megbízom,
Hogy isten nélkül is dicsőséghez jutok.“

A francia nép is ily dicsőség után vágyott, melynek sugara azonban az alvilág gyűlöletes fényéből valók.

Így halad előre a forradalom bölcséletében Quinet, szembezállva az előítéletekkel és merészen bírálgatva. Szerinte a kívándorlottak csak használtak a forradalomnak;²⁾ a szeptemberi gyilkosságnak Marat a szerzője egyedül, a többien csak követik, Danton nevét adja oda, hogy ne látszassanak kisebbeknek mint ő,³⁾ ami még nincsen teljesen eldöntve, de amily csodálatos, ép oly valószínű, hogy az őrzöngés ragadós, ha őrzöngők közt kell élni. Ez őrzöngés vette fejét Lajosnak. Nem lehet védeni e gyilkosságot, mely legtöbbet ártott a forradalomnak. Megölik, mert nem szökött meg s elfogják, mikor szökni akart.⁴⁾ A legnehezebb gyilkosság megtörtént. A többi könnyebben megy. Vannak napok, órák, midőn a bakók belefáradnak az öldöklésbe, de a bor új életerőt ad, legnagyobbat pedig az ördögi szenvedélylyé nőtt kedvtelés. De ha megtekinti az író az eredményeket és ez erőfeszítéseket, kiábrándúlva kénytelen fölkiáltani: „Annyi kivégzés borzadályaért nincs kárpótlás!“ A francia vértanúk nem szültek hívőket,⁵⁾ sőt

1) Id. m. 198. I. Mirabeau jellemzését, terveit plasztikusan tárgyalja, de túlbecsüli. 190—205, 236—240. I.

2) Id. m. 274—78. I.

3) Id. m. 348—49.

4) Id. m. 388—98.

5) Id. m. 68—71. II.

egy Corday Sarolta hullájára „a kíváncsiság és gyalázat rohant, de csak a taurisi szűzet találhatták“.

Ő mentette meg hazáját egy szörnytől, gyakran tanácskozva önmagával Hamlet módjára :

» . . . nem lélekbe jár,
Hogy megfizessenek e karral neki ?
S nem kárhozat, hogy az emberiség
E rák fenéje pusztítson tovább ?«

És itt Quinet érdekes eszmét vet a felszínre tenger gondolatai mélyéből. Egy új élettant sejt Corday Sarolta történetében. A nagy Corneille dédunokája ez ábrándos leány, akiben az, „ami az ősapánál találmány és képzelet volt, élet és valósággá vált, s a család fő költésze annak vérebe és ereibe ment át, és itt hit, kötelesség, vallás és rajongássá lett.“ Ime a költészet valósággá lett, melyről azt szokás mondani, hogy csak hazugság, pedig „kitudja, ha bizonyos hajlamok, melyek eredetileg csak szikrák még, az előérzetek, költészet, képzelet és álmok nem nyernek-e nemzedékről nemzedékre valódi tartósságot és végre a láncz utolsó szeménél nem mennek-e át az utolsó ivadék ereibe és vérebe, hogy ott jellemmé és tettekké váljanak ?

Ez eszme inkább érdekes, mint komoly. Maga a tény inkább esedékes, mint általános, inkább képzeleti, mint való. Hogy a természet-világában van átöröklés, az bizonyos. Egy állat jó vagy rossz tulajdona, természeti sajátosságai néha több generációban lépnek elő, néha a messze utódban. A tapasztalás hasonlót mutat az embernél is. A Bourbonok nagy orra, a Habsburgok duzzadt ajka, a Bach-ok zenei tehetsége, a Telekiek írói venája — ismert tények. Valóságot örököltek. Ibsen Norájában is van némi igazság. De hogy a képzelődés, az érzelmek, álmok vagy akárminek mondjuk, testet öltsenek egy utódban, ez részint nagyon hypothetikus, részint esetleges, részint erőszakolt. Különben is az igazi költészet nem hazugság, az a költő maga, lelkének nyílt, igaz beszédje.

Minél tovább halad Quinet, annál jobban csalódik, kiábrándul. A nemzet gyülekezet egyetemes és lázas munkája semmivé lett,¹⁾ a nép az „észti“ egy romlott bálványban imádja, pedig „az örök

¹⁾ Id. m. 108—121. II.

észt imádni, van-e ennél valami szebb¹⁾; a forradalmárok félnek a forradalomtól,²⁾ nem mernek szakítani teljesen a multtal, mi ugyanazon változhatlan és kikerülhetetlen megoldáshoz vezet: a szolgasághoz. Ezért ejti ki tollát gyakran Quinet az undor érzetével, mert mindig csak a szolgaság visszatértét és előmeneteleit látja saját koráig.³⁾ Egy igazi rémuralom még megmenthette volna a szabadságot, de félre ismerték annak szellemét. Hiányzott bennük a szükséges hideg véralkat; mérsékelni akarták azt, aminek természete a „határozatlan, az ismeretlen, a tulságos;“ időhöz kötötték azt, minek örökösnek kell lennie azok elméjében, kik gyakorolják és kik tűrik, mert különben a rémuralom csak félig hat; nyíltan öltek és büntettek, pedig a rémuralom természete a titok-szerűség, mert „a szenvedések, melyeket nem látunk, és meg nem mérhetünk, a legfélelmesebbek;“ szószékekről szónokolnak, pedig a rémuralomhoz éj és magány kell, nehogy hozzászokjék a szem; a nép közt halni meg annyi, mint végig érezni az ítéletet; a valódi rém: sötétben, távol az élőkől, ismeretlenül, elfeledve, visszhang, tanú és végrendelet nélkül meghalni. Ez nem így volt 1793-ban. Ezért nem sikerülhetett a rémuralom. Csak nagyokat vétkezett, de mégis volt ereje bevallani vétkét és jóvátenni, önmagát vádolni, hogy messzire ment. Nem tette meg ezt egy monarchia, egy inquisitor sem, nem veté máglyára bakóját, sőt szentesíté művét.⁴⁾

De hát miből jött létre a rémuralom? Először a régi és új Frankhon összeütközéséből. A kibékülés lehetetlen, ez dühöt önt a lélekbe. Egynek vesznie kell. A harag addig nő, míg őrzön-géssé fajul, az őrzöngés pedig rendszerré Robespierre, Saint-Just, Billaud-Varennes elméjében. Ők teszik tartóssá a „felbőszülést, félelmet, dühöt, mi természeténél fogva csak mulékony lehetett, és a dühösségből egy rideg kormányzási és mentőeszközt csináltak.“ „Megszilárdíták azt, ami legváltozékonyabb a világon, a nép haragját, rendszeresíték a sokaság ittasságát.“ Kényszer

1) Id. m. 130—35. II.

2) Id. m. 135—40. II.

3) Id. m. 183—184. II.

4) Id. m. 195—99. II.

újján akarták szabaddá tenni a francziát, hiszen legrosszabb esetben csak nevük lesz gyűlölt az utókornál. Így készült el az a hamis elv, hogy a forradalom egy elvont lény, mely kárvallás nélkül nyelhet el egy egyént a más után. Annyi volna ez, mint „kipusztítani az emberiséget, anélkül, hogy az által az emberiség szenvedne.“ Pedig a forradalom emberek műve volt, idő előtt megölték ezeket, a forradalom megtört. A forradalom tiszteli az egyént, hiszen Rousseau szerint a nép eredetileg jó. Ime azt kell látniok, hogy a „jó oly nehezen jó létre.“ Azt hiszik, hogy megcsalták őket s gyanusak lettek saját barátai is, összeesküvéstől félnek, melyet el kell fojtani, mert a gyanús áruló, az áruló pedig halált érdemel. — Így fogja fel Quinet a rémuralmat.¹⁾

És mi volt a rémuralom hőseinek erkölcstana? Szerinte az, ami az inquisitoroké, szent Cyrilleké, szent Domonkosoké, ötödik Sixtusoké a szent Bertalanéj hallatára. Mindannyian az igazságot akarják megállapítani. Közel állanak már hozzá, csak néhány főt kell levágni. Ez pedig csekély bér oly közel álló végtelen jóhoz. Őnek tehát és lelkiismeretük tiszta, mert a könyörület bűn volna az isten és az emberiség ellen.²⁾

Mit eredményezett a rémuralom? Nyolczvan évi tapasztalat után állítja Quinet, hogy semmit. Nem látni a sikert, mely a dühösséget feledtetné. Nem vette észre a rémuralom, hogy egy nép véralkotását nem tudja megváltoztatni egy rövid rémuralom. Oda évtizedek kellenek, különben csak gyűlölséget szül, de nem sikert. Mert hol a siker? „A rémuralmárok felemésztettek azon verpadokon, melyeket ők állítanak fel; a köztársaság nemcsak elveszett, de sőt gyűlöletessé vált; az ellenforradalom győzött, és a szabadság helyére, melyért az egész nemzet halni esküdött, a zsarnokság lépett: ezeket nevezik ők sikernek.“³⁾ A rémuralom rémes actiójára a reactió következik. Az általános törvény érvényesül. A vezérek meghaltak. Robespierre, kit nem szeret Quinet, mert félénk, gyanakodó, minden szilárdság nélkül, noha őszinte, jószívű és megvesztegethetetlen;⁴⁾ S. Just,⁵⁾ kire borzadálylyal

1) Id. m. 164—74. II.

2) Id. m. 208—211 II.

3) Id. m. 219—225 III

4) Id. m. 203—8. II. es 317. köv. I.

5) Id. m. 296. s. köv. II.

tekint; Danton, kit megbámul, mint egy Atlast, mint a kérlelhetetlen valóságot — és nagyobb társaik közös kosárba hullatták vérüket.¹⁾ Megszületett a reactio. Anyja a félelem.²⁾ A nép vizsátér régi véralkatához: a félelemhez, a korlátlan engedelmességhez. A szabadság új légkörében nem tudott élni. Ujra engedelmeskedni vágyott. „Ugy látszott, hogy egy kiálthatatlan tehertől szabadulnak meg, ha a politikában ismét egy ur, a magánügyekben a központosság és a lelkiismeretben a katolicizmus gyámsága alá kerülnek. Így a zsarnokság minden oldalról a szívekbe hatolt jóval a zsarnok megjelenése előtt.³⁾ Már a Directorium alatt éljenzik azt, ki legképesebb lesz őket iga alá hajtani, s ez Napoleon.⁴⁾ Győzelmei (Egyiptom, Syria, a pyramisoknál, Tábor hegyénél, Aboukírnál) emberfelettieknek látszanak a belső „tétlenség és kényszerített hallgatás“ közepette. Mindenki csak róla beszél s „figyel, hogy jobban hallhassa leendő ura viszhangját.“⁵⁾ Szomorú dolog, de való. Ez fáj Quinetnek. Látja, hogy voltak a népnek jeles vezetői a szabadság kivívására, de az mindig vizsátért régi semleges engedelmességéhez, a régi erkölcsökhöz. Tíz századon át térdelt,⁶⁾ pár filianatra felemelkedett, s ismét leborul egy Napoleon előtt.

Napoleon jól tudja mindezt s genális ravasz-sággal készíti elő útját a császárságra. Maga mondja: a jacobinusok csatatkoztak Napoleonban, midőn őt a szabadság Mahometjének tekinték.⁷⁾ Quinet szabadságszerető lelke nem szeretheti Napoleont, a mint hasonló felfogású ember nem is szeretheti, hiszen világosan látja tervét, mely a gyengék megsemmisítését czélozza. A nagy államokkal akarta szétzúzatni a kicsinyeket, így Ausztriával hazánkat és Lengyelországot; Poroszhonnal Lengyelországnak más részét; Oroszországgal a dunai tartományokat, ezeket előkészíteni a császárságra; a nagy államok céljait szolgálva hűbéresei lesznek, s így egy nagy egységet alkot, melynek istene ő maga lesz.⁸⁾

1) Id. m. 238. II.

2) Id. m. 360. II.

3) Id. m. 417. II.

4) Id. m. 445. II.

5) Id. m. 445. II.

6) Id. m. 450. 451. II.

7) Id. m. 456. II.

8) Id. m. 451—58. II.

Terve nem sikerült, de azért császár lett, félelmetes nagy úr. A francia pedig vakon rohant a rabszolgaságba a nyolczszázas években, pedig 93-ban még római vér pezsgett ereiben. Nem tudja eléggé korholni ezért Quinet elsatnyult nemzetét.¹⁾ De Napoleonnak is a csillagokból font koszorúja elhalaványul az ő tekinteténél?²⁾ Concordatumát utópiának mondja, melyben a „papság szolgálja a fejedelemmel szemben, de fejedelem a lelkiismeret felett és zsarnok egy zsarnok kezei közt.”³⁾ Oly egyházat akart mint Theodosius vagy Konstantin, a melyben ő elnököl a zsinatokon, a pápa az ő kezei közt csak egy patriarcha. Mem érhetette el célját, mert csak árnyra támaszkodott; a gallikán egyházra.⁴⁾ Erőszakossága pedig egyházi átkot hozott fejére, melylyel keveset törődött ugyan, de munkáját megakasztá.

Világhódító tervét Európa tette tönkre. A ki korlátlan úr akart lenni a földön; Szent-Ilona csekély földjén kapálgatott. — Így bánik a sors kegyeltjeivel.

Szabad lett-e ezért a francia? Nem. De mégsem lett olyan pór nép, mint a római köztársaságnak jogérzet nélkül való salakja, melynek nincsenek vágyai, reményei, csupán élni óhajt, legyen betevő falatja, mint Madách eszkimójának. A legnyomorultabb francia a forradalomban „birt mindig szenvedélylyel, sőt nagyra-vágyással”. Nem adta el magát; kenyeret csak akkor kért, mikor éhezett, de nem koldulta senki jótéteményét. „A nép nép maradt s porrá nem aljasult.” Így nem képződött tehát proletariatus, mert a munkás dolgozik és nem sütkérez a napon, mint az ókori proletarius. Ezért van még reménye Quinetnek népéhez. „Ha a lelkek kialudni és meghalni látszanak is, kétségbe kell-e esnünk? Éppen nem. A természet maga tiltakozik az ellen, midőn mindig remélni kényszerít.”⁵⁾

Ez Quinetnek műve a forradalomról.⁶⁾ Gyönyörűen ír ez a svajczi remeté, ezen ügyes költő, minden szavának súlya van és

1) Id. m. 473—89. II.

2) Id. m. u. o.

3) Id. m. 491. II.

4) Id. M. 498. II.

5) Id. m. 585—9. II.

6) Gr. Károlyi Tibor fordítása elég sikerültnek mondható, tekintve a mű nehézségét. Itt-ott magyartalan.

szépsége, minden mondata egy-egy mély gondolat. Oly szépen bölcsekedik, hogy az olvasót magával ragadja a bölcsekedés fárasztó útjára, melyen vele oly könnyű haladni. Igaz, hogy a forradalmi népek nagyon ideális szemlélése, részben erős liberalizmus néha téves útakra vezeti, de ezt megbocsátjuk neki, mert meg merte mondani saját meggyőződését, tönkretette azt a hivatalos történelmet, milyen Guizot, vagy Nisardé. Kimutatta, hogy a szolgaság nem szabadság, a mint az ő kora vélekedett. „Ő nemcsak lángeszű író — mondja róla Rogeard — hanem valódi apostol is volt; bátran elfogadta eszméiért a felelősséget s azoknak szétterjesztésére mindent feláldozott, mindent kockáztatott, mindennel szembe szállott; nem rettent vissza sem hivatalának elvesztésétől, sem a száműzetéstől, sem a gyűlöletől, rágalomtól, a boszútól; még az egyházi hatalomnak és a halálnak is bátran szemökbe nézett, mert rabszolgáknak tartotta azokat, kik félnek egyedül maradni az igazsággal.“¹⁾

*Michelet*²⁾ áll legközelebb Quinet-hez. Ő annak szellemi testvére, mint maga elmondotta többször. Ez egyszerű életű, de fenséges szív legmelegebb szeretetével melengette az ifjúságot, mely rajongott érte, és mérges epével ostromozta a katholicizmust, a papságot, mely előadásain kifütyülte.

Oly útra lépett mély tanulmányai után, melyen eddig még nem igen jártak; ez növeli önérzetét is, mert reméli, hogy a közművet egy lépéssel előre vitte.³⁾ Noha hiányos az ő műve — mondja — de több szilárd pontot nyújtott, melyre a történészek bátran léphetnek. Ez alap pedig a néphit, mely ellen a fiatal tudósok leginkább tiltakoznak. A néphit „egészben véve igaz, habár részletben legendaszerű czifrázatokkal tulterhelve“ van, de ha az ékítményeket félre tesszük, megmarad „az, ami a történelem erkölcsi oldalát érinti, a csálhatatlanul igaz és helyes.“⁴⁾ Ő mindenekelőtt a szóhagyományra fekteti a fősúlyt, s nem tudja megvetni a nemzeti hagyományt azokkal, kik nagyobb műveltségükben való

1) L. Fővárosi Lapok. 1879. 45. sz.

2) Michelet: a francia forradalom története. Ford. De Gerando Antonina. I—XII. Budapest és Kolozsvár.

3) Id. m. 230. IV. k.

4) id. m. 231. IV.

elbizakodásból azt megvetik. A nép tévedhet a dologban, gyakran nem érti meg, de az emberek megítélésében sohasem hibázik és igen ritkán csalatkozik.¹⁾ A nemzeti hagyomány egy egységes történelmi káté, mely nem változik.

A nép úgy tudja, hogy Voltaire és Rousseau idézte elő a forradalmat, a király halálát a királyné; a forradalmat Mirabeau kezdte, Marat és Robespierre rontotta el. A ki azt mondaná, hogy ő jobban ismeri e történelmet, mint a tudatlan nép, melynek lelkében az oly mélyen gyökerezik, „melyet átélt, melyet ő csinált“, az vakmerő önhittségbe esik.²⁾ A tudománynak tehát el kell fogadnia a hagyományt, e mély igazságot, a történetírók keressék a miértet. Az írott források nem elegendők a történetíráshoz, mert azok rendszerint személyes ügyeket, pártérdekeket védelmeznek. Az események, a személyek fölött az ország hoz ítéletet, „mert bennök élt, azokat lelkesíté átható szellemével. Azok nagy részben az ő műve valának; azért ismeri, mert ő hozta létre.“ Noha az egyéni szellemnek megvan a maga nagy befolyása, de „a legnagyobb rész a népet, a korszakot, az országot illeti.“

A történelem tehát meg van a nép hitében, noha a főbb pontokban, a tudomány feladata visszaállítani a tények és eszmék lánczolatát, melyek az eredményeket születték.³⁾ Ehhez — mondja Michelet — lelkiismeretes kézzel fogott. Más érdek nincs előtte, csak az igazság. Egy pártszenvédelyt sem követett vakon.

Ítéleteiben chronologiai sorrendet követ. A tényeket bírálta — mondja — amint előjöttek, napról-napra, óráról-órára; s így dicsér oly embereket, kiket később kárhoztatnia kellett. Sohasem akarja tudni előre a véget; a mit jót tett valaki, szolgáljon az később emléke előnyére. Az embereket és a főszereplőket tehát időben mutatja be, mert vezéresszéje az: hogy a történelem maga az idő.⁴⁾

Sokan a múltban szeretik megpillantani a mai eszméket, „melyekre a múlt sokszor nem is gondolt“. Ez szerinte helytelen felfogás, mert minden nagy kérdés örökkévaló lévén minden kor-

1) Id. m. 232. IV.

2) Id. m. 233. IV.

3) Id. m. 238. IV.

4) Id. m. 241—242. IV.

szakban megtalálható. — A tudománynak nem az a feladata, hogy a dolgokat ily általános oldalairól nézze, hanem „ellenkezőleg részletezni, ragaszkodni mindenkorra nézve a valóban uralkodó kérdéshez és nem kiemelni holmi mellékes körülményt, mely más időkben is meg volt, mely napjainkban talán uralkodó lett, de akkor nem volt az.“ Így helyezték sokan a társadalmi kérdést a forradalom keretébe, holott a birtokos és nem birtokos közti kérdés örökös, mely ma már teljes kifejezést nyert;¹⁾ Mások a forradalomban a katolikus hagyomány folytatását látják. Nem nézik tehát a forradalmat annak, a mi És itt mondja még Michelet saját nézetét, saját rendszerét, hogy a forradalom „a századok ellenállhatatlan árama által jogosan létrehozott esemény.“²⁾

A rémuralmat nem szereti, mint azt Lamartine, Mignet és mások teszik, honmentést látván benne s így tisztelik a nép előtt a gyűlöletes egyéneket. A rémuralom „ügyetlen erőszakoskodásai“ - val nem mentette meg ugyanis a hazát, sőt ellenségeket teremtett, a külnépek rokonszenvét tönkretette „minden propagandát lehetlenné tett s szoros szövetséget hozott létre ellene a népek és királyok közt.“³⁾

Michelet úgy látja, hogy minden rendszer felállítja a kötelességet s mikor veszedelem jő fejére, csak a megmentésre gondol. Így rombolt a kereszténység tűzzel-vassal, a közmegmentés eszközeivel, így tettek a királyok, így a forradalmárok, kik az erőszakos mentés tanát Rousseauban találták és vakon követték.⁴⁾ Következetlenséggel akarta megmenteni a szellemi arisztokratia az országot s így nem mentett meg semmit. Ez ügyvédekből, szónokokból, tudósokból álló arisztokratia nagyon is magasan képzelte magát a nép fölött, nem törődött a nép ösztönével, csak beszélt róla, ezért nem tudták a forradalmat úgy vezetni, amint kellett volna. „De mint önfeláldozó, önzetlen lények a hazát szívökben hordták. Véresen hibáiktól e haza mégis emlékekért esedezik.“

1). Id. m. 243. IV.

2). Id. m. 247. IV.

3) Id. m. 252. IV. »A rémuralom egy, erkölcsi tünemény — szerinte — amit a kegyetlenség eltompít, meggyengít, elöl«. (L. IX. Előszó. XXI. l.)

4) Id. m. 252. 253. IV.

Ez eltévesztett főszabályt tartsák meg tehát most a történészek, a politikusok, ismerjék el a népet, annak öntudatát, a nemzeti hagyományt, amint ezt Michelet oly erősen hangoztatja.¹⁾

Michelet álláspontja magában véve szép. De amily szép az eszme, ép oly nehéz a kivitele. Igaz, hogy a nép ítéletet, a nép lelkét nem szabad ignorálnia a történetírónak, de ha egyedül a néphagyomány az igazság, az írott emlékek pedig mindig gyanúsak, mert személy vagy pártérdeket szolgálnak, akkor először is csak oly történetet lehet írni, mely legközelebb esik az író korához, ki magától a néptől, az országtól nyerte a hiteles forrást; másodszor minden oly történet nem érdemel hitelt, mely csak írott emlékekből merített s így a gőzerővel dolgozó újkori történetírás hasztalan munkát végez, mert az igazságot mégsem keresheti meg. Kár volt pazarolni az időt, az egészséget a könyv- és levéltárak dohos levegője és fojtó porában, kár a fáradtságért, a régieket nem idézhetjük fel sírjaikból, nem tudhatunk semmi igazat felőlük. Hiszen ez tagadása a tudománynak, tagadása a munkának! Csak az ír igazat, ki tapasztal, ki a népet kérdezi meg?

A néphit áldásos eszköz a történetíróra, de a tudomány meg tudja keresni az igazat a gyanús emlékek közt is, hiszen azért tudomány.

A néphit sokszor hozza csalódásba a tudóst is. Kinek az emléke marad meg élénken a nép képzeletében? A kik óriási erejükkel, hősiségükkel, vagy ragyogó ékesszólásukkal elragadták a nép lelkét; s ez elragadtatás feledi a hibákat, csak a bűbájos zene cseng örökké fülében, csak az óriási kar sujtó hatalmát látja. A csendben működő nagyság nem tudja meghódítani a népet, nem megy át a legendába.²⁾

A nép azonkívül gyakran igen értelmetlenül választja meg hőseit, a kiből minden szeretetét, bámulatát, gyűlöletét megvetését összpontosítja, melyet, mint Macaulay mondja, jogosan egy

¹⁾ Id. m. 260. IV.

²⁾ Így lelkesedik a magyar nép Kossuthért, de a csendes Deákról keveset tud, vagy helytelent. Egy valaki fülem hallatára szidta Deákot azért, mert a régi jó rófkák helyett behozta a métert!!

egész pártra, felekezetre, nemzetre, egy egész nemzedékre kellene felosztani.¹⁾ Ennyire kell bízni a néphagyományban!

A nők kiváló befolyását a forradalomra senkinél sem látjuk jobban kifejezve, mint nála.

A 91. évnek jelleme szerinte az, hogy a pártok vallásokká alakulnak. Két vallás áll szemközt: a vakbuzgó királypárti bálványimádás s a köztársasági eszményiség. A nők mentek tovább e vallásban, mint a férfiak,²⁾ akik a király meghiusult szökése után majdnem egytől-egyig ingadoznak, nem mernek cselekedni, az impulzust lesik kívülről,³⁾ de mégis a nők viszik őket a tűzbe. Ezek szívébe: most a haza, szabadság és az emberiség boldogsága foglalt helyet. Szerettek a szó legnemesebb értelmében, jóllehet „a nagyravágyás, a magánérdek, az embernek örökös szenvedélyei ép úgy szerepeltek akkor, mint ma,⁴⁾ de a szeretet győzött. Az ideális női szív ott dobogott az erős férfi keblén addig, míg azt meg nem nyerte. Így alakultak át a legkülönbözőbb jellemek. „Egyik sem képez kivételt, Neckertől Robespierreig” — mondja Michelet. Nők sugallják, dolgozzák, javítják férjeik elmondandó beszédeit, ott vannak a karzaton mikor elmondják azokat, „ott ülnek mint szenvedélyes bírók, jelenlétök által buzdítva a gyenge vagy félénk szónokokat.”⁵⁾ A salamisi ütközet jut eszünkbe önkénytelenül, a túlpartról áthallatszó női buzdítás, vagy a lovagjátékok, a lovag ideáljának menyországot osztó mosolya. Ily nő volt Kéralio, Olympe de Gouges, Condorcetné, különösen Rolandné, ez a ragyogó alak, kit oly szépen jellemez.⁶⁾

Megnézi az érem másik oldalát is. Ha több millió asszony hősiiesen kitartott a forradalmi eszmék mellett, még több volt annak ellenese. Ezek befolyását pedig férjeikre s így a forradalomra nem vették eddig kellő figyelembe. Az asszony lett sok helyen

1) Macaulay Barère Bertrand. 90. Olcsó kvt. 76. sz.

2) Michelet. 63. IV.

3) Id. m. 50—60. IV.

4) Id. m. 65. IV.

5) Id. m. 67. IV. Így bátorítják a nők a girondistákat, VII. 213—4., mikor csüggednek.

6) Id. m. 79—95. IV. 149—51. VII.

„minden házban az ellenforradalomnak tüzes, buzgó, fáradhatlan, éppen nem gyanús, egyszerű, őszinte, szenvedélyvel beszélő szónoka.“ Mi volt oka ennek? Részint a múlthoz való ragaszkodás, a szokás ereje, részint szívének gyengéd szájalma az áldozatok iránt, vagy ájtatosság és a papoktól való függés. És ki izgatta a nőt, ki hozott ellenkezést a férj és nő közé? Ha Michelet nem is mondaná meg, kitalálnók, hogy a papokat érti. Így győzött a pap az asszony felett, az asszony férje felett Vendéeban, Anjou, Mainc és Bretagne nagy részében,¹⁾ hol ellenforradalmak születtek.

Ő nála domborodik ki a nép előnyösen, mintegy védelműl Taine ellen. Kimutatja, hogy a nép szerette a királyt a forradalom kezdetén is, de szökése minden szeretetet lerontott. Csodálatos egyértelműség nyilatkozott meg a népnél és pedig úgy Párisban,²⁾ mint a vidéken, különösen a Varennesből való visszajövetelkor. „Az igazságérzet és méltatlankodás közös föllángolása kísérte.“³⁾ S mit kellett volna tenni most a királynál? M i c h e l e t azt a „bohóság“-ot találja a legokosabbnak, a mit Desmoulins ajánlott. Mem kellett volna ugyanis „a szerencsétlenség nagysága által rehabilitálni“ s neki az üldöztetés szentségét megadni. Pelengérre kellett volna állítani „lealacsonyítva hazugságai által“, oda állítani a közkaczajnak s így kísérni ki a határig,⁴⁾ mert a nép érzülete később megoszlott „egyfelől az emberi részvét, másfelől a méltatlankodás, s bizalmatlanság közt.“⁵⁾ Ebben a tekintetben eltér Michelet a többi történetiróktól, kik egyszerűen letételét óhajtották volna csak. Republicanus érzelmeiből kerekedett kedve ily csúfos tréfára, vagy nevetni szeretne a megaláztatáson? Oly szájalmas ellentét lett volna ez, mint a boldogtalan Oedipusé Kolonosban, kit hű leánya támogat, vagy mint Lear királyé, ki a vadon odujában húzza meg magát és csak bolondja ápolja.

Ő emeli ki az alkotmányozó gyűlés érdemeit a legnagyobb lelkesedéssel, mert ez tette világtörvénynyé az emberiségnek ezer

1) Id. m. 275—280. VI.

2) Id. m. 1—8. IV.

3) Id. m. 31 s köv. l. IV.

4) Id. m. 6. VI.

5) Id. m. 49. IV.

év óta elfojtott s csak a 18. század bölcselete által formába öntött sugalmát és szavát. A gyűlésből a kor bölcselete szólt és felül is multa. Szerepét méltóképen betöltötte. Az egész világhoz szólt s még ma is minden nemzet hozzá fordul tanácsért. A gyűlés a világ tanítója marad, az emberiség szeretni fogja minden hibái (ezeket ő is elismeri) és hiányosságai mellett is.¹⁾ Hasonlóan nyilatkozik a Conventrői²⁾ is. Dicséri és hibáztatja. Így ítél a 93. alkotmányról.³⁾

De még jobban emelkedik ki nála a papság elleni gyűlölet. A nemzetgyűlés esküt kíván a paptól, mint minden polgártól, mely nem ütközik a dogmákba, csak a régi választást akarta visszaállítani az egyházba. Ez újdonságnak, melyhez a hazának joga volt, ellene szegülnek a papok, a pápa, mert rettegnek a keresztény ókortól. Talán kinozta őket, ha megtagadták az esküt? Sőt ellenkezőleg, ingyen húzták fizetésöket „lettek legyen bár henyék és rossz akaratuak“, sőt szabad volt misézniök, hogy ily módon ne álljanak ellene a lelkiismeret szabadságának s a „tudatlanok, együgyűek, a szokások rabjai hallgathassák papjaikat, mint káromolja a törvényt, mely őt fizeti és a túlkegyelmes nemzetgyűlést.“⁴⁾

Felhasználva a költészet és képzelem erejét, tulzó vonásokkal festi azt a bábeli zavart, melyet a fanatikus papok és a „Bölcsesség Leányai“ (így nevezi az apáczákat) előidéztek.

„Örökös vádként fog emelkedni a papság ellen, — mondja — hogy a népet barbár módon sötétségbe burkolta, hogy vallási kérdés gyanánt tüntetett fel egy dogmán kívüli kérdést, egy merőben fegyelmi és politikai kérdést; hogy kínpadra feszítette e szegény, hiszékeny lelkeket, hogy a népet elvadította, megrontotta gyűlölet által, hogy gyilkost és barbárt csinált belőle.“⁵⁾

Kemény szavak ezek, melyek ma már oly világosan megvannak czáfolva.

Aki engem megkárosít, annak nem tudok hűséget esküdni. Hatalmi kérdés ez, de helyes alapon állók. A tolvajt a törvény megbünteti, s a francia állam azt akarta, hogy a papság őt tisztelje

1) Id. m. 195—97. IV.

2) Id. m. 154—56. IX.

3) Id. m. 108—88. 191—98 IX.

4) Id. m. 204—205. IV.

5) Id. m. 211. IV. V. ö. I. I. 15. s a köv. II.

neki esküdjék akkor, a mikor mindenétől megfosztotta. — Nem ütközött ez a dogmákba, ez igaz, de a jogba. Ime a ki jogos alapon áll, azt gyalázza Michelet.¹⁾ Hogy a hűségeskü megtagadásából átkos vérengzések fejlődtek, annak értelmi szerzője nem a papság, mely maga szenvedett ezért legtöbbit. A nép pedig mindenütt megmutatta, hogy jobban szereti apostolát, mint az új alkotmányt.²⁾

Michelet egész szenvedélyességgel szereti mindazt, a minél gyűlöletét kiöntheti a papság ellen.

Szerinte Avignont joga volt elvenni az államnak a pápától „érdemtelen volta” miatt. — Romlott (szerinte ő tette ezt) és bárbar állapotban hagyta ugyanis a népet, mely gyűlölte ezért a papokat, gyűlölte, mert a föld a papoké volt. „Szívők — mondja — folytonosan összeszorult, valahányszor látták ezen udvari papokat, kik ingyenélők, előkelők, merészek valának, a társaság és szalonok királyai, a szép nők mellék férjei, s az olasz divat szerint, a nép asszonyainak pedig urai, kik őket térdenállva fogadták és fehér kezeiket csókolták”.³⁾ S ha a szelid, megelégedett avignoni nép csakugyan ilyen lett volna, az elegendő érv, hogy avignon ne legyen a papoké? A gyűlölség feljogosít a rablásra? Ezt a communisták sem mondják.

A kereszténység szerinte csak tanított, de nem cselekedett. A forradalom tett is. Ezért van oly vallásos jellege a forradalomnak, sőt vallásosabb a forradalom, mint a kereszténység, mert azt vitte véghez, a mit a kereszténységnek kellett volna.

És mit tett a kereszténység, annak papjai?

A forradalom ellen „tulon-tul pogány háborút indítanak”.⁴⁾ A kereszténységnek kellett volna lehozni az egyenlőség, igazság méltányosság istenét, de nem tette. A forradalom hozta le és ime az örültség kezét emeli fel ellene.⁵⁾

Talán még sem lesz örültség, ha e nagy mondásoknak

1). Szépen fejtegeti az állam jogtalanságait Taine 259—298. II.

2). L. Taine u. o. és Michelet. 203. IV. 29. V.

3). Id. m. 51. V. Ahol csak lehet, rug a papokon, ezeken az „ingyenélőkön, korhel abbékon, potrohos kanonokokon, fényelgő püspökök”-ön. VI. 243—241. Vendée forradalmát a papok propagandája teremti. 250—60. VIII. 250—69. VIII.

4) Id. m. 271. VI.

5) U. o.

ellentmondunk. — Hát az a kereszténység, amely oly lankadatlanul terjesztette a tudományt a vallás mellett az erdők vadonjaiban az emberi vadak közt, amely azért tanította őket, hogy olyanok legyenek, mint ő; az a kereszténység, mely a scholasticismus béklyóiból felszabadulva¹⁾ oly sokat tett régen és mindig a rabszolgaság enyhítésére, mely a rabszolgáknak egy Las Casas-t, egy Lavigieri-t és számos más apostolt adott; amely annyi tizeden át enyhítette a jobbágy terheit — mondom az a kereszténység semmit sem tett volna az egyenlőség, igazság és méltányosság érdekében?

Ellenkezőleg. *Facta loquuntur*. A kereszténység tanított és cselekedett. Ha cselekvésének nem is volt oly realis eredménye, vagy legalább oly terjedelmű, mint a forradalomnak, mely fegyverrel, gyilkokkal, vérrel működött, míg amaz csendben és békében (legalább ezen téren), de az eszme az övé, a forradalom tőle kölcsönözte. Így tehát nagyon téved Michelet, midőn teljes ellentétbe helyezi a kereszténységet s a forradalmat.

Jól mondja Tocqueville, hogy az ellentét csak látszólagos. „Hogy Michelet nézetei tulságosak, mutatja az is, hogy a nem katolikus keresztények, keresztény létökre is eljutottak a szabadság egyenlőség, testvériségnek egy nagyon jelentékeny fokáig” — mondja egy író.²⁾

Michelet szerint a papság eltorzította a kereszténységét. A papság kereszténysége ugyanis lényegesen különbözik a valódi kereszténységtől, mert alapját két szörnyű dogma képezi: az eredendő bűn, e „durva, érzéki, anyagiás felfogás” és a kegyelem, e megtestesült „hazugság és igazságtalanság”, mely önkényesen, igaztalanul válogat a szívekben és érdem nélkül osztja a menyországot s így minden érdemes erkölcsi tevékenységet megszüntet. A kereszténység működése „rettenetes bohózat”, „önkény”, teljesen alkalmatlan az igazságra.³⁾

Aki ismeri a kereszténység tanítását, láthatja, mily borzasztó tévedésben, félreértésben szenvedett Michelet. Vagy csak a gyü-

¹⁾ Aquinoi sz. Tamás maga is vitatta Aristoteles nyomán a rabszolgaság jogosságát.

²⁾ Paul Janet: A fr. forrad. philosophiája. Ismerteteti Ladányi Gedeon. Erdélyi Múzeum. 1876. 7. sz.

³⁾ Michelet. I. 6—17.

lőlet beszélt belőle? Bármelyik is, mindkettő messze áll az igazságtól

Az elveszett igazságot szerinte a forradalom adta vissza az emberiségnek. „A forradalom nem egyéb, mint az igazság késő visszahatása a részrehabilitáció uralma és a kegyelem vallása ellenében.“¹⁾ A forradalom volt tehát, mely visszaadta a világnak jogát, igazságát, méltóságát, mely az eredendő bűn posványában elmerült, mert az a földi életre is kiterjesztette azt az egyenlőséget, „melyet a papok vallása csak a menyországra tartott érvényesnek.“

Láthatjuk hogy Michelet sok tekintetben, túlzó, a kath. egyháznak pedig fanatikus ellensége. Lelke republikánus de mégis túllő a célon, mikor megerősíti azt az állítást, hogy „soha nagy forradalom kevesebb vérbe és kevesebb könyvekbe nem került.“²⁾ Taine rengeteg számainál elborzad a szív, maga Michelet szűk számítása szerint ezerre teszi a szeptember első napjaiban megölték számát csupán Parisban — s ez mégis csak újjívzés lett volna? Michelet gyengéd lelkű, jó szívű ember, de nagy idealista s eszméje, lelkesedése képes vele feledtetni a véröntést, mert nem tehetjük fel róla, hogy szelleméből örökölt volna egy párányit is.

A papság mellett erősen gyűlöli Angliát, melynek vezeterei Pittek, Grenvill-ek az egész forradalomból vakságukban csak azt tudták kiolvasni, hogy Poroszország majd elnyeli Franciaországot. Ily rövidlátó politikusai voltak az „istentelen zsarnokságú“ Londonnak, kiknek feje Pitt szerinte csak „dühös agens.“³⁾ Kítt gyűlöl és gúnyol, a hol lehet.⁴⁾ Gyűlöli a porost, az osztrákot, és „két rabló“-nak mondja,⁵⁾ de annál jobban az angolt, mely Tartuffe véreből való, akár a papok,⁶⁾ mely „aljas hiszékenységbe, gyáva meghunyászkodásba“ esett⁶⁾ mely hazugságokat, hamis pénzeket, hamis állampapirokat hozott a forgalomba, mely megcsalta Franciaországot az ő „localis intézményei varázsával.“ Az angol egy szerszám, a francia pedig ember.“

1) U. a. 20. I.

2) U. a. 4. III.

3) Id. m. 109—11. VII.

4) Id. m. 173—77. VIII.

5) Id. m. 238. VI.

6) Id. m. 26. III.

Értelme volna nagy ellenszenvének, ha az egyes személyek ellen irányulna, kik a forradalomra oly sok rosszat mondtak, annyira akadályozták a forradalom ügyét, mint Pitt vagy oly otromba rágalmakat szórtak a francziákra mint Burke,¹⁾ ki mint egykor Caligula egy csapással szerette volna leütni a francia nemzetet.

Különben, mint tudjuk, az angolok nem is ítelték el a forradalom alkotmányos kezdetét s maga Sheridan és több parlamenti tag védelmére kelt a parlamentben 1790-ben. Sőt hitelt érdemlő tudósítás szerint²⁾ jul. 14-ét Londonban is megünnepelték. Mintegy 650 tagból álló társaság ürítette poharát a francia haladásra, a társaság elnöke lord Stanhope viharos tapsok közt nyíltan kimondá beszédében, hogy nem bánná, ha Anglia is eltörölné a nemességet; és Sheridan, ki maga is ott volt, poharát ürítette a francia szabadság helyreállítására s a francia-angol barátság és egyetértés fentartására. Mindez kikerülte Michelet figyelmét.

A girondiakat igen jól ismeri, ügyesen jellemzi a pártot, nem ugyan oly szárnyalással, mint Lamartine, de igazán. Tisztán látja hibáikat, erényeiket.³⁾ Betegségük a törvénytudó szellem, mely a forradalmi szellemmel ellenkező félénk formákhoz ragaszkodik; az ujságíró szellem, mely szóözönével kifárasztotta a közönséget, bírálataival, merészségével és támadásaival irigységet, és gyűlöletet keltett. Erényük az önzetlenség, becsület, jóakarát. De mit tehetnek ezek egy forradalomban? Az utókor megbecsüli őket ez erényeikért, de korukban nem tudtak tekintélyre szert tenni. Vergniaud lángész, Roland erényes, Brissot ügyes, Condoreet bölcsész és tudós, de mit használ az ábrándozás, mikor kérlelhetetlen szigorúságra, realismusra van szükség.⁴⁾ Hibáik mellett maga is tiszteli őket, de, mint maga mondja, ellenük szavazott volna.

Miért? Mert semmit sem javasoltak a legnagyobb válságban, csak ellenvetéseket tettek. Mindig csak várni akarnak, ez pedig

1) Böven vannak felsorolva Bucklenél. III. K. 113—117.

2) Hadi és más nev. történetek. 1790. III. 181—184.

3) Id. m. 218. s köt. I. Csodálkozik azon, mért nevezték őket Girondpárt-nak, mikor minden elemet, minden tartományt, minden véleményt magában foglalt.

4) U. a.

némikép valódi bűn volt. De főbűnük, a miért létalapjuk elveszett, az volt, hogy királypártiakat is fogadtak be körükbe. A Gironde-ot tehát nem lehetett védeni, mert minden védelem egy dőfés lett volna a köztársaság szívébe. A foederalismus, a Dumouriezvel való egyezkedés és több oktalanság és képtelenség vádja hamis volt. Meg kellett bukniok, mert későn vették észre, hogy a király párt eszközei lettek.¹⁾

Miután a Gironde tehetetlen lett, be kell vallani, hogy a jacobinusokra volt szükség.²⁾ Így vélekedik az antijacobinus Michelet. Szükség volt rájuk azért, mert a forradalomhoz megkívántató erkölcsi és politikai bírálást, a kezdeményezést sem a sajtó, sem a nemzetgyűlés nem tudta megcselekedni. Ez az ő feladatuk lett volna. Megfeleltek neki? Nem is lehetett. A ki bírál, annak elvei tiszták legyenek, a jogról való képzelete erős legyen. Ők pedig e két eszme közt ingadoztak. „A mi pedig a forradalmi nagy kezdeményezést illeti, azzal sohasem bírtak; a forradalomnak egy ünnepélyes ténye sem indult ki a jacobinoktól.”³⁾ A forradalmi kezdeményezéshez szükséges lángészt és nagylelkűséget nem becsülték meg (ilyen volt Mirabeau és Danton, kik nem is érezték magukat jól köztük) viszont a forradalmi erőszakoskodást legyőzni tudó „hősies jószág” nem volt birtokukban. „Kétségkívül volt hitük, de ez a hit sem szeretet, sem ihletteljes nem volt. Ők a forradalom tüzes ügyvédei, elkeseredett sáfárai valának. Pedig a forradalomnak legalább is apostolokra és prófétákra volt szüksége.”⁴⁾ Külső magatartásuk feszes, hazafias szívük önhitt és irigy, mely mindig csak az elveket hirdeti. „Az elvek mindenek előtt!”

Michelet a mint látjuk, kimondja a mi szíven fekszik. Dicsőségüknek oly sokak által font koszorujából letép

1) Id. m. 73–77 IX. és 158. IX.

2) Michelet a jacobinusoknak hármias nemzedékét különbözteti meg:

1. Eredeti jacobinismus (Duportok, Barnaveok Lamettek);

2. A köztársasági újságírók, orleanisták jacobinismusa (Brissot Laclos-stb.), melynél Robespierre elsőbbséget nyer;

3. A 93-iki jacobinismus (Couthon, Saint-Just), mely lejárhatja Robespierret és végre maga magát. — Id. m. 250. VII

³ Id. m. 225. s. köv. I. VII.

4) U. a. Mirabeau mondá Robespierreről, hogy a mit mond, azt mind hiszi. Ez lett a jacobinok betegsége is, mely meddővé tette őket. (IX. Előszó.)

elég babért, de a szalagra ráírja érdemeiket is, hogy örködtek a gyűlés tetteire, erőt adtak a forradalomnak gyanakodásuk, a gyengéknek és túlmelegeknek szigorú elvetése által; hogy maguk is megromolva „a királyi romlottság iránti gyűlöletből“ erkölcsös-séget óhajtottak.¹⁾

Michelet figyelemmel kíséri a forradalom főbb alakjainak fejlődését, jellemét Dumouriez kétszínű jelleme szemébe ötlük. Érdemeit soha sem tagadja,²⁾ de oly gyakran kapja hazugságokon, hogy már nem is figyel reá.³⁾ Lafayetteet a birkához találja hasonlónak, s ez már szerinte magában is elég, hogy Bonapartet vagy Cromwelt senki se keressen benne.⁴⁾

Becsüli Dantont, ki június 20-át rendezte mint praktikus szellem;⁵⁾ működési körét pontosan kiemeli annak fokozatos fejlődésében,⁶⁾ a girondiakkal való harczában; megvédi a rágalmakkal szemben s behatóan jellemzi — elmondja érdemeit, jelleme fényoldalait, de azért nem világítja be mesterséges fénynyel árnyoldalait sem.⁷⁾

Nála olvassuk a többi történetirótól (pl. Taine, Lamartine) eltérőleg, hogy Danton nem volt polgári származású, hanem paraszti család gyermeke, mit már külseje is elárult.⁸⁾ Tagadja, hogy Dumouriezvel paktált volna,⁹⁾ hogy (amit Lamartine oly könnyen elhitt) cselszövényt szervezett volna az Orleans királysága érdekében.¹⁰⁾ Maga tiltakozik egyes történetirók (Boucher, Louis, Blanc, Hamel) ama vádjá ellen, mintha ő Dantont választotta volna hőseül, mint amazok Robespierret.

Ő szigorúan jegyezte fel Dantonnak minden foltját, hibáját, a 93-iki (november) gyengeségét nem is tudja megbocsátani. Nem

1) Id. m. 228. VII.

2) Id. m. 160. V. 234. VI. 82–107. VII.

3) Id. m. 101. VII.

4) Id. m. 166. V.

5) Id. m. 236. V.

6) Id. m. 4. fej. VII.

7) Id. m. 8. fej. VII. Szépen fejtegeti neje befolyását is férjére.

8) Id. m. 172. VII. Ő ezt nem bizonyítja, csak állítja. Talán csak nem veszi döntő argumentumát külsejéről?

9) Id. m. 238. VIII.

10) Id. m. 289. VIII. Ez Dumouriez terve volt egyedül.

hogy Dantonnak nem, sőt az ő eszményének, a népnek sem hizelgett, kimutatta „dicséretes fellobbbanását“ és a gyors visszaesést.¹⁾

Robespierre már nem tudta megnyerni rokonszenvét. Jól ismeri őt²⁾ ezt a legtragikusabb, de egyúttal legkomikusabb alakját a történelemnek, mint maga mondja, kiben a politikai Tartuffennek minden eleme megvolt. Elismeri, hogy becsületes és szigorú, de egyúttal szintelen tehetségű és silány kinézésű. Robespierre kitartó, munkás, nagy akaratú, de nincs feltaláló tehetsége és termékenysége. Némely órákban nemcsak erőteljes, sőt bámulatra méltó, máskor tehetetlen, egy semmi. Egy pillanatban emberszerető, hónapokon át kegyetlen, gyanakvó annyira, hogy úgy látszott, mintha egyszer önmagát fogná bevádolni és lefejeztetni.³⁾ Nem lehet tehát arról vádolni Michelete-t, hogy gyűlöli föltétlenül Robespierret, hogy elfogult, mert meghallgatja annak környezetét, a nők ítéletét,⁴⁾ hogy lesújtó ítélete biztos alapon nyugodjék. Nem oly elfogult, mint Hamel, ki kétszer hasonlítja Jézushoz⁵⁾ azt a Robespierret, ki köznapi erkölcsi mondásaival, érzékenykedéseivel s modorával gyakran esik dührohamba.⁶⁾

Nála találjuk léptenkint felűntetve, hogy a forradalom *jó tényei* a néptől származnak, hogy a nép mindig várakozó állásban volt s csak az izgatás hozta gyakran átkozott dühbe. Így kellett izgatnia Santerrennek és Saint-Hurugenek a népet jun. 20-án⁷⁾, de szerepet cserél, mert a vezérek, a pártok, a girondisták, a nemzetgyűlés, Robespierre, a jakobinok tehetetlenek s így a nemzet teremtette meg maga aug. 10-ét⁸⁾ úgy mint jul. 14-két és október 6-át. A nép győzött Jemappesnél nem a sereg, sereg

1) IX. Előszó. XXVI. l. Ebben Micheletnek igaza van, de a keresztény egyházzal szemben már elfogult. Ez a bűnbak minden bajnál.

2) Id. m. 170—80. V.

3) Id. m. IX. Előszó.

4) Id. m. 169. V.

5) Id. m. IX. Előszó XXV. C.

6) U. o. XXX. C.

7) Id. m. 251. V

8) VI. l. s a köv. l. Erősen hangsúlyozza, hogy csak a közműltatlankodás a hosszú nyomor ingerültsége, s a tudat, hogy idegen közeledik és Franciaország elárultatott — szülte aug. 10-ét. Senki sem készítette elő. S oly fontosnak tartja, hogy nélküle az ország elveszett volna. A nép menti meg önmagát.

csak ezután lett. (105. VII.) Ez volt a „nagy nemzeti tény“, „az erély, önfeláldozás, kétségbeesett bátorság ténye.“ De ha volt valaki, a ki figyelemmel kísérte a mozgalmat, ha valaki ügyesen vett részt benne, ugy az Danton volt,¹⁾ míg Marat és Robespierre csak elrontották a forradalmat. Az első örült dühöngéseivel, az utóbbi örült sophismáival, kit a nép minden érdeme daczára sem tudott szeretni, csak gyűlölni.

Mig Quinet cs dálja, bámulja a forradalmi népet, Michelet rajong érte s költői képzelete egész allegoriákban lelkesül érte s oly nagyoknak találja a nép hazafias jeleneteit, melyeket a toll nem tud kellőleg leírni.

A nép sohasem cselekedett bosszúból, hanem „a megsértett igazságnak mélyreható érzetéből“ és ha a szeptemberi gyilkosság undort szült Európában Franciaország ellen, ezt nem a nemzet, nem a nép cselekedte, mely elkábult a mészárlás után, elirtózott s undorában nem tudott enni sem,²⁾ hanem néhány száz részeg, buta és a nagy veszélyben kegyetlenné vált gyáva ember tette,³⁾ mihez Robespierre adott impulzust, noha merészen mondá, hogy szept. 2-án nem tett semmit. „Tettekben semmit — mondja Michelet — az igaz. De szavakban nagyon sokat, és az nap a szavak tények valának.“ Ő ajánlotta 1-én, hogy a népnek vissza kell adni hatalmát, meg kell várni a nép kezdeményezését;⁴⁾ midőn pedig megtámadják később, merészen hazudik.⁵⁾ Dantonnak ebben nincs része. Az aug. 28-iki házmotozás az ő műve,⁶⁾ de szeptember első napjaiban számításból tétlenkedik.⁷⁾

Érdekes tárgy marad a történetíróra mindig vajjon *bűnös volt-e XVI. Lajos*, megérdemelte-e a halált, jogos volt-e ez, vagy csak

1) Id. m. 294—95. V.

2) Id. m. 192. s. köv. I.

3) Id. m. 76—87 és 161. VI.

4) Id. m. 121. VI.

5) Id. m. 158. VII.

6) Id. m. 92. VI.

7) Id. m. 164. VI. Az áldozatok száma Michelet szerint 966. Nála legkisebb e szám. Az erősen kritikus Taine-nél 1370.

Az áldozatok pontos statisztikáját Emil Campardon állította össze a „Le tribunal révolutionnaire de Paris“ czimű művében. A forradalmi törvényszék előtt 1793. márcz. 10 — 1795. máj. 3-ig állott 5215 vádlott, kik közül 2781 halálra ítéltetett. Borzasztó százalék. Ismertette Eudapesti szemle XI. 1868. 162.

embertelen? Michelet szerint bűnös volt, bűnösebb a mint maga gondolta (mert „számos hazugságai közt ártatlannak hitte magát“) de mégis megérdemelte volna a közkegyelmet, de a viszonyok nem engedték meg. Az eredeti faj, a neveltetés, (jezsuitákról beszél) a környezet rontotta meg, ez kárhoztatta legyőzhetetlen öntudatlanságra. Az az ember, aki becsületesnek született, becsületesnek hitte magát, hogy hazudhatott annyit? Igaz, hogy a jezsuiták erre nevelték, papjai ezt megengedték, de hiszen ő mégsem becsülte azokat mindig, és nem is hazudik, ha az ő véleményük nem egyezik azzal, mit lelkiismerete megengedett.

Közjólétre való tekintetből hazudott tehát — mondja Michelet, ezt tartotta legfőbb törvénynek, melynek érdekében minden szabad, ezt örökölte őseitől (Szép Fülöp, XIV. Lajos), ez királyi hagyomány volt, melyet ő igazságnak tartott.¹⁾

Ez még nem volna oly nagy bűn. A legnagyobbat akkor követte el a haza, Fracziaország, ez „erkölcsi lény,“ a „nemzeti személyiség“ ellen, mikor csak koronáját, csak családját és annak hatalmát tartva szem előtt, ezek megmentésére az ellenséggel szövetkezik; midőn lealjasítja a nemzetet ezzel, kiteszi az idegen bántalmainak, erőszakot visz rajta véghez, elrabolja becsületét. Nagyobb bűn ez, mintha megölte volna a nemzetet²⁾

Tehát Lajos méltó a halálra? Nincs számára kegyelem? Nincs. A hazát e pillanatban „véghetetlen zavargások és nagy veszedelmek fenyegették“; igazságra volt szükség.

A forradalom „éltető eszméje“ 89—92-ig az igazság eszméje volt. Három évig élt tehát ez eszme a forradalomban. Dicső évek! Michelet tollát szeretné összetörni, hogy ne kelljen folytatnia munkáját, mert az igazság nagy próba alá került.³⁾ Az volt a kérdés igazságos maradjon-e tovább is a forradalom, vagy veszsen a haza? A király haljon-e meg az igazság kedvéért, vagy a kegyelem győzze-e le az igazságot? A kegyelem lehetetlen, már előbb mondá meg Michelet, Saint Just adta meg a jelszót, ő kezdte meg XVI. Lajos halotti énekét.

¹⁾ Id. m. 183—90. VII.

²⁾ Id. m. 192—95. VII.

³⁾ Id. m. 270—474. VII.

Ugy beszél Lajos pöréről, elítéltetéséről Michelet, mintha maga is szeretne egy szavazatot fejére dobni, mi oly nehezére esett egy Carnotnak. Mint hálás fiu kezét nyújtja a „hősies lények“ felé, kik elítélni merték a „két hazugságnak egyesülését“ egy „álvértanúban“, mert a „rég elavult egyház és a régi isteni jellegétől már rég megfosztott királyság“ Lajos kínszenvedésében szenvedett ki.

Az ítélet szerinte annyiban hibás, hogy nem érte el célját a bűnöst illetve. Az igazságszolgáltatás célja javítani. A javulásra nem adott időt Lajosnak, hogy belássa bűnét, tévedését. Mert Lajos csak oly makacsul hiszi magát ártatlannak, igazságosnak, mint előbb. Sőt a jezsuitáknak sikerül őt szent voltáról meggyőzni s ő szentnek hiszi magát.¹⁾ Ezt a gyűlölet az egyház ellen súgta Micheletnek. Bővebb kritika fölösleges.

A helyett, hogy jogi szempontból vitatná a kérdést, mint mások teszik, egy hatalmasat rúg az egyházon. Elfogulatlan forradalmi író ily elfogulatlan? Vagy jogi bizonyítás-e azon állítás, hogy Lajosnak buknia kell, mert örülten emelkedett a nép fölé, magát Istennek állítja Isten ellenében? Vagy hogy azok az igazi királygyilkosok, kik királyokat teremtenek? (66. VIII.) (Itt is az egyházra céloz.

Michelet művével nagy dolgot alkotott. Rengőten fáradságával csak tudománya és pontossága ér föl. Leszámítva két túlzását, a papság illetve kath. egyház és Anglia ellen való, gyűlöletét, mely inkább fantastikus mint realis alapon nyugszik, mely stílus szépségével inkább gyönyörködtet mint meggyőz. — Michelet kétségkívül a komoly történetírók legjelesebbjei közé tartozik. Noha költő, szigorúan követi a történelmi igazságot. Nemes szellem, ki rajong a szabadság és modern eszméért. Gyönyörű stylusa, szép metaphorái, az előadás gyakori művészi felfüggesztése fűszerezve a bölcsellel, elragadják az olvasót.²⁾

Bölcsészete úgy veszi észre, hogy „az események és eszmék végtelen különféleségében mindig ugyanazon jellemek és rovásk merülnek föl. A történelem e párhuzamát kimutatni, s e jelenségeknél a véletlent a szükségszerűségtől elkülöníteni, az általános

¹⁾ Id. m. 143—45. VIII.

²⁾ Schmidt Julian azt mondja róla, hogy hiányzik nála a rend, a józan ész és bírálat. Pesti Napló 1858. 49.

törvényt, a történelem logoszatát meghatározni, s feltüntetni amaz úgyszólván eszményi kört, melyben az anyagi világ mozog — ez ama feladat, melyet ő maga elé tűzött. Rendszere szerint két elv létezik, melyik folyton küzd egymással: a szabadság és szükségyszerűség; a véletlen és fatalitás. Az egyiket az értelmiség képviseli, a másikat a természeti erők. E két elv harcza képezi a történelmet, s így a történet ismétlődése az eseményeknek. Így illeszti ő a tényeket egy bölcséleti eszmébe, ha másképp nem sikerül — mondja egy tudós kritikusa — hát kapkodva¹⁾

Jó oldala Micheletnek, hogy ha védelmez valakit, kivel szemben szerinte a világ igaztalan volt, az ellenségektől hozza az érveket; de viszont nem éppen dícséretes mulasztása, hogy csak éppen kigúnyol, legyaláz oly történetírókat, kiket a komoly Taine nagyra becsl: mint Burke, Mounier, Lally, Bouches, Roux.

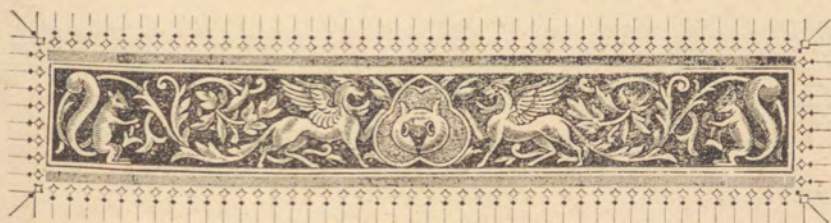
Műveit igazán nemcsak eszével írta, mint kitűnő fordítója, De Gerandó mondja róla, hanem lelkével, szívével is.²⁾ Lelkesedést tanulha na tőle realis korunk, csak a gyűlöletet hagyja sírjában.

¹⁾ Schmidt-Weissenfels után Kiss Elek, Fővárosi Lapok. 1872. 89. 90. sz.

²⁾ Fővárosi Lapok 1874. 43. sz.

V. ő. még: Vasárnapi Ujság 1874. 8.; Figyelő 1874. 8.; Pesti Napló 1874. 48. Magyarország és Nagyvilág 1874. 8.; Budapesti közlöny 1874, 210, 211.

3. Kritikusok.

Taine. — Carlyle.

*

Midőn 1852 ben feltámadt a despotikus császárság, mondja Janet, az emberek kétségbeesni vagy kételkedni kezdettek a forradalomnak igen megcsodált helyessége fölött, mert látták, hogy Európa némely népe minden véres lázadás nélkül eljutott a reformok azon magaslatára, a melyre akkor maguk a francziák sem jutottak fel. Gondolkodóba estek a forradalom által hirdetett egyéni szabadság fölött, másrészt attól féltek, hogy a forradalmi egyenlőség a despotismushoz vezet. Ez iskolához sorolja Janet a gondolkodó Toquevillet s a német Sybelt. Ezeknek műveit nem bírjuk ugyan fordításban, de ez iskolához soroljuk azokat is, kik minden előítélettől, minden pártállástól és hazafias aggályoskodástól tisztán a száraz tényekre alkalmazott szigorú kritikával itélik meg a forradalmat.

Ily szigorú s pártatlan kritikus Taine, Schmidt, a csekélyebb alaposságú, de igazságos Carlyle is.

Scott Walter történeti regényei s Lamartine regényes történetei után a komoly, de mindezekhez hasonlóan élvezhető törté-

netírás következett, mely vonzó előadásával, csábító külsejével egészen meghódítja a kedélyt. Egyik inkább gyönyörködtet mint tanít, ilyen a francia új történetírás, másik inkább tanít mint gyönyörködtet, ilyen a német Ranke-iskola. De a régi módszerekből nem tartanak meg egyet sem. A krónikák nem elégítették ki Bossuet misticismusát, Schiller költőiségét, Voltaire különczködését, Montesquieu komolyságát s íme ezeknek történeti termékei nem elégítik ki Comte Agostont, Buckle-t, Spenczert, kiket a természet-tudomány erősen befolyásolt, hogy ezt utánozva alkossák meg műveiket, hiszen szellemi világunkat ép úgy kormányozzák egyes törvények, mint a természet világát. Eszméik megtették körútjukat, de bizonyára nem részesültek volna győzedelmes menetekben és tapsokban, ha oly tanítványuk nem akad, mint Taine, ez az „erős és vaskos lélek, egy merész és nyers, kiméletlen és az erőből duzzadó szellem, aki hatalmas képzelő tehetség és mély értelem tulajdonosa, akinek minden sora távol áll a finomságtól, gyengédségtől és elegantiától“. ¹⁾ Amit ő a történetírásba bevisz, új és meglepő Rendszerének ujdonsága meglep, de még jobban vakmerősége, hogy a bűn és az erény csak oly termékek, mint a vitriol és a cukor. ²⁾ Drastikumában csak Moleschott múlja felül ismeretes meghatározásával a gondolatkiválásról.

Rendszerét angol irodalmi történetében mutatja be s e szerint halad történeti művében a forradalomról. Darwinismust visz be az irodalom-történetbe és történetírásba.

A természettudomány vívmányai az analízisnek köszönik létüket, megpróbálja tehát e háladatos módszert a történetre alkalmazni, mely csak úgy van összetéve emberi tényekből mint a természeti tények, noha mérleggel, spectrál-analízissel, vegyelemzéssel s ezeknek pontosságával nem is dolgozhatunk. Amint pedig a physikai világot kérlelhetetlen törvények szabályozzák, úgy szabályozzák a szükségszerűségek egész rajai az erkölcsi

1) Bodnár Zsigmond: A magyar irod. története. I. k. XVI. l.

2) Taine: Az angol irod. tört. I. k. 11. l. Egy bíráló szerint Taine az újabb angol irodalomról úgy ítél, hogy nem egyebet czéloz, mint lassankint valósítani azt, amit a fr. forradalom hirtelen zivatarként előidézett. Macaulay, Thackeray, Dickens, Browning, Carlyle, Stuart Mill mindegyik dolgoznak akarva v. nem akarva. (Koszorú. 1864. II. sz.)

viágot. Nincs tehát szabad akarat, hanem „éppen úgy, mint a természetben, a lelki világban is minden összetett dolog más egyszerűbb dolgok találkozásából származik“. ¹⁾ Ezek után „a művészet alkotása épp úgy elemezhető, mint bármely test. Az is bizonyos erők szülötte.“ „Valamely civilisatio, nép vagy század csak egy definitio, mely fejlődött.“ E működő fejlődést pedig három főerő eszközli: a faj, a környezet és az időpont. A faj a velünk született öröklött tehetség, mely a népek szerint különböző, mert azok testi szervezete meg a vérmérséklete különböző. A környezetet a természeti vagy politikai és társadalmi viszonyok alkotják, melyek módosítják a fajok benső szervezetét. A harmadik az időpont, melyben az egyes vagy az összes élés dolgozik. ²⁾ Ezek Taine törvényei, jobban mondva rendszere, mert újat magában véve nem mondott, csak rendszerbe foglalta. Ezek szerint bírálja ő az írókat és az egyes nagy áramlatokat, ezek szerint halad történetében a fr. forradalomról. Sőt annyira bízik rendszerében, mint Buckle szükségszerűségi elméletében. Szerinte a tapasztalt történetíró a jövőendő civilisatiót megtudná mondani, mert „a polgárságban a vallás, a bölcsészet, a családi forma, az irodalom, a művészetek rendszert képeznek, hol minden helyi változás általános változást idéz elő.“ ³⁾

Buckle előre megmondaná, hogyan fog cselekedni bárki is, ha ismerné pontosan annak körülményeit és jellemét, mert szabadon úgysem cselekszik.

A történelemben az első lépés az, hogy a multat megjelentsük, lássuk magunk előtt a letűnt kort annak emberei és emberkéivel, hogy munkájokat megtudjuk becsülni. Ez első lépést megtette Lessing, Walter Scott, később Chateaubriand, Thierry Ágoston, Michelet — mondja Taine. Ha megismertük a külső embert, be kell tekintenünk annak belsejébe s így tanulmányozni a benső embert, s ez a második és tulajdonképeni tárgya a történetírónak. ⁴⁾ Tanulmányozzuk pedig bonczoló késsel kezünkben, mint az anatomus egy növénycsaládot, szétvagdadjuk kérlelhetetlenül s nem

¹⁾ U. o.

²⁾ Taine, id. m. 17—26. l.

³⁾ I. m. 31. és 33. l.

⁴⁾ Taine. i. m. 6. l.

riadunk vissza a fárasztó munkától, a kellemetlen büztől, így tanult annyit Michel Angelo, így tanítja tanítványait Rembrandt képen a tudós, így ismerjük meg a népek és korok állását. Bonczkésünk szorgalmas munka útján egy erkölcsi állapotra bukkan, mely maga az ok, ez szüli az okozatot: az irodalmat, bölcsészetet, társadalmat, művészetet a faj, a környezet és időpont alkalmasságai közt.¹⁾

Tekintsük át röviden, hogyan alkalmazza módszerét a forradalom történelmére, s azután nézzük meg eszméit arról és álláspontját azzal szemben.

Művének²⁾ első része a régi uralomról oly benyomást tesz az olvasóra, mintha Taine maga ezt mondaná: „Ne csodálkozzatok rajta, hogy a forradalom kitört, mert annak ki kellett történnie. Ez a körülmények, a tények, állapotok szükségszerűsége volt. A mozdonyt a gyárban megalkotják, a sínekre bocsájtják, kerekeit megkenik, kazánját befűtik, a gőzt a kerekre bocsájtják és azoknak mozogniuk kell. Ilyen a forradalom is, csak hogy ennél hiába rántják meg a vészjelzőt, nem áll meg akkor, a mikor akarják. Apró okok összetétele, belőlük az idő körülmények és faj kedvező viszonyaiban alakuló történelmi fejlődés.“ És ha megfigyeljük őt munkájában, látjuk, hogy a mit hisz, azt meg is mutatja. Apró elemeire bontja az okok összegét, összeköttetésbe hozza azokat az ő hármasságával s csak akkor hatol be magába az okozatba.

Ha a forradalom előtti körülményeket veszi szemügyre, ott látja a társadalmat minden előnyeivel és hátrányaival. Látja a kiváltságos nemesség erényeit és vétkeit, érdemeit és jogtalanságait s úgy tapasztalja, hogy ezek mind csak bukásukra működtek közre. Mért? Mert kötelességeiket elmulasztották. A rangot érdemekkel, szolgálatokkal lehet megszerezni, de a rang kizárja a henyéséget. A kinek érdemkeresztet ragyognak niellen, attól elvárjuk, hogy azokat munkásságával meg is érdemelte legyen. A francia nemesség ezt nem tette. Kérdett rangjával, régi tevékenységet abban hagyta s így rangja visszaéléssé fajult; létezése

¹⁾ Id. m. 34. l.

²⁾ Taine Hypolit Adolf: a jelenkori Franciaország alakulása. Ford. dr. Toldy László. I—IV. Budapest, 1881. Akad. kiad.

teher lett az államra; elszigeteltsége az alsóbb nemesség és papságtól a morajt vészes zúgássá alakítja. Ezekhez járulnak a király hatalmi visszaélései. Neki van legtöbb kiváltsága, legtöbb szabaddalma s így legterhesebb kötelessége, melynek elmulasztása esetén legtöbb vétke. A feladat súlyos. Vagy megfelel neki s akkor a töcsendes vizét nem zavarja meg a szellő sem; vagy nem képes erre, s akkor a jövődő viharai kikerülhetetlenek.

S mit tesz a francia király? Ugy bánik az országgal, mint a magános a saját kertjével, házával. A közpénzt a magáénak tekinti, pazarol, dorbézol, szeretőket tart, milliókat költ feleségei szeszélyeire, a kormányzással nem gondol, lehet ez miatta önkényes, gondatlan, ügyetlen, csak ő élje jól világát.

Ime ilyen a társadalom¹⁾ külsőleg. S mi rejlik belsejében, salonjaiban, magán életében, erkölceiben, jellemében? Üres formasság, melynek súlya alatt a tevékenység leroskad. Így van ez a királyi udvarban, így a hercegek, hercegnőknél, miniszterek, főurak, követek, főpapok udvarai és salonjaiban.

Ily módon a kellemes de időtrabáló életmód mellett a kötelességek teljesítése elmarad s közönyösség váltja fel helyét; ezt követik a magán ügyek elhanyagolása, a háztartás rendetlenségei, a házaselek erkölcsi elválása, a szülők és gyermekek elválasztása, mert a nevelés helyett könnyebb az udvarlás, tétlenség, ledérség, folytonos mulatozás s ezeknek méltó eredményeként előlép a bukásnak legbiztosabb jele az erőhiány, mert a világban az erő uralkodik, a túlfinomult gyenge bukik. Oly erkölcsök, szokások, mint láttuk őket, nem fejleszthetnek ellenállásra képes jellemeket, mert elzárkóznak testet gyengítő és lelket fárasztó léhaságaik közé, nem ismerik meg a külvilágot, mely küzdelemmel várakozik rájuk.

Ilyen a társadalom belől,²⁾ így rothad lassan tétlenségében.

A saloni élet túlfinomodott fejlődése társul a tudomány vívmányaival, melynek szempontja megváltozik majd a klasszikus szellemmel; s e két utóbbi elem az észnek új és föltétlen tekintélyben egyesül. Ez új tekintély előtt porba kell omlania a hagyó-

¹⁾ Taine id. m. I. 11—137.

²⁾ Id. m. 138—267.

mány hitelének, mert a saját uj elvei szerint akarja újjá szervezni az emberi intézményeket. Hogy ezt keresztül vigye, a régi módszerek mellőzésével a matematikai módszer látszik legalkalmasabbnak a politikai és erkölcsi téren. Így jött létre az emberi jogok katekismusa, a társadalmi szerződés elmélete a maga szörnyűségében.¹⁾

A körülmények tehát alkalmasak a forradalomra, csak a faj és idő kedvező viszonyát kell még szemügyre vennünk.

Az uj eszmék behizelgő, kellemes módszerükkel és irányukkal kedvező befogadtatást nyernek a salonokba, a francia közönségnél, s a középosztálynál. Az arisztokratia ugyanis a bölcsészetet csak szellemi gyakorlásnak találja, s örül neki, hogy azt, mint finomult természetének megfelelő táplálékot élvezheti s játszhatik vele kellemes időtöltésből is, mint a gyermek bábujával; földiszítik, hizelegnek neki, uj meg uj ruhát varrnak rája.

Az eszmék a polgárságnál hasonló szívélyes bebocsáttatást nyernek, mert megtanult gondolkodni. Miután kis vagyonra jutott a polgár, miután a folyton csak vásárolni de fizetni nem tudó királynak s így az államnak hitelezője lett, féltetni kezdi követeléseit; saját érdeke kívánja, hogy érdeklődjék a közügyek iránt. Vagyona a nemeshez közelebb hozza, műveltsége vele egyenrangúvá teszi szellemileg, hát nem csoda ha boszantják annak szabadelmai, mert elnyomják nagyravágyását. Bántja az egyenlőtlenség, mert az egyensúlyt keresi önszeretete. Így terjednek az uj eszmék fokokonkint lefelé s így növekszik a gyúanyag,²⁾ míg a fajnak legigazibb alkotó eleméhez ér: a néphez, ehhez a huszonhat millió fejű testhez, mely óriásnak fejlődik, de szörnynyé fajul.

A nép, ha békésen művelheti földjét, eladhatja termését, megkeresheti kenyerét nem okoskodik, nem morog, mert természeté a türelem. Szívesen viseli vállain a terhet, csak ne vonják meg tőle utolsó falatját, mert a gyomor nagy hatalom, a végszükségben nemcsak urát, hanem saját gyermekeit is fölfalja, Saturnussá lesz.

Mielőtt a parasztság fölszabadult, úgy volt meggyőződve, hogy a Gondviselés akarata szerint neki túrnie kell. Megjött az

¹⁾ Id. m. I 268—396.

²⁾ Id. m. 396—513. I.

idő mikor nem hitt a Gondviselésnek sem. Nem napok munkája eszközölte azt, hanem évtizedeké. Az a nyomor tette azt, melyben a három utolsó Lajos alatt sinlődött, a mely egy elégedetlen, de époly tetterős generatiót fejlesztett. Ennek kebelében csak úgy forrott a vér, csak az időt leste, melyben kitörjön.

Huszonhárom millió ember tengődött nyomorban, csak azért, hogy egy-két millió csömört kapjon az élvezetektől. Huszonhárom millió ember nőtt fel a nyomorban, tanulta gyűlölni a nemest, a főpapot, mindazt, kinek jó módja volt. Nem lehet ezen csodálkozni, hiszen mindenki csak tőle rabolt, pedig az ő keze munkája adott mindenkinek kenyeret.

Ha megtekintjük azt a nyomort, azokat a borzasztó adóterheket, melyeket a nép kénytelen viselni, noha Golgotháján minden lépésnél leroskad, ha tekintjük a nép szellemi tehetetlenségét, mely azonban a rémtörténetek és véres legendák megalkotásában oly tehetséges éppen tehetetlenségénél fogva; ha tekintjük a vak ösztönöket, melyek oly nagy dulást visznek a nép kebelében, az elkeseredést, mely a Fáraók szívére vágyik,¹⁾ tisztán láthatjuk, hogy a forradalom már ott ég a faj kebelében, csak vezetőkre vár, csak az időt lesi a kitörésre.

Így fejlődik kedvező viszonyok közt Taine második eleme, melynek fantáziája rémregénynyé szövi azt, amit hall az udvarról társairól. Igaz hogy olvasni nem tud, de neki elég a ponyvaárulás fejletlen de ép oly borzasztó képsorozata. Ez megadja a hatást. A mit a képen lát, az előtte igazság; képzelete még ki is egészíti azt, látja a pióczákat, melyek vérét szívják, látja a börtönöket, benne sinylődő társait, hallja a lánczsörgést.

Egy percz, egy időpont hiányzik, hogy a képzelet tettekben nyilvánuljon; hogy a forradalmi kazán gőzt bocsásson a kerekre. Ha a harangot meghúzzák, a gép elindul vezetes munkájára.

A forradalom fővonalai tehát már megvannak. Nem akotta meg azokat tudatosan a nemzet, a minthogy nem is fogja történetét tudatosan tovább folytatni. Cselekedni fog, mert cselekednie kell. Ugyanis „minden nemzedék már előre, öntudatlanul, önma-

¹⁾ Taine, I. 514—96.

gában viseli jövőjét és történetét s így a francia nemzedék sorsát is „jóval kiindulása előtt előre meg lehetett volna jósolni, ha a részleteket épen oly pontosan előre lehetett volna látni, mint az egésznek fővonalait“. ¹⁾

Megjött az idő, mely a felhalmozott gyúanyagra szikrát dob; az 1788. éhség. Termés nem volt, jégeső, vihar tette tönkre Páris környéket. Kenyér nincs, az élelem méreg drága, de van remény a szívekben, erre megtanították a népet az ügyvédek. Az időpont kedvező. Az éhség elkéseredése s a remény rohanta meg a Bastillet 1789. júl. 14-én. ²⁾

Igy lépett a régi általános megadás helyébe az általános lázadás, a forradalom; így alakult meg „ez összetett dolog más egyszerűbb dolgok találkozásából“ Taine doctrinája szerint.

Lássuk ezek után eszméit és álláspontját a forradalomról.

Jól tudja Taine, hogy műve számos ellenséget fog neki szerezni, mert számos tudós állítását a forradalomról pelengérre állítja, a közönség kész véleményét megrontja, a forradalmi legendát megsemmisítéssel fenyegeti. Ez nem ijeszti el, hogy tizenkét évi kutatása eredményét tisztán és bátran mondja ki. Kimondhatja annál könnyebben, mert neki nem voltak politikai nézetei, sőt azokat keresi. Míg mások politikai elveikből kifolyólag ítéltették meg a multat, ő nem tehetette s így ez mentségül szolgálhat neki. ³⁾ De ha itt lebirálják is, lesz becsülete „az erkölcsi zoologia kedvelői, a szellem naturalistái, az igazság, a szövegek, a bizonyítékok kutatói“ előtt, mert az ő számukra írta meg művét. ⁴⁾

Nyíltan bevallott célja. ⁵⁾ Kimutatni, „hogy a népfelkelések és az alkotmányozó gyülekezet által hozott törvények Franciaországban végeredményben megdöntenek minden kormányzatot“, hogy miképen sereglik egy nagy párt (jacobinusok) egy tulzó tan köré, miképen ragadja magához a hatalmat és gyakorolja azt e tanhoz alkalmazottan“.

Célját kérlelhetetlen szigorúsággal keresztül is viszi. A forradalmi népet lépten-nyomon lusta, tehetetlen tömegnek, vadállatok-

¹⁾ U. o. 628.

²⁾ Taine II. 7—19.

³⁾ Taine III. Előszó.

⁴⁾ Taine IV. Előszó.

⁵⁾ Taine II. a forradalom I. Előszó.

nak, barmoknak mondja, mely a vad lelkesedéstől, hiszékenység, nyomor, félelemtől elvakítva csak időnkénti zsarnokságot, általános feloszlást, anarchiát teremti, mely a Beattie örült bevételével az átkos rémuralmat megalapítja. Még igen hosszú sora volna ama szép titulusoknak, melyekkel a népet illeti, de mindenesetre túlszigorúan. Legalább különös dolog, hogy elismeri első kötetében azt, hogy a népet, ezt a bikát a körülmény legvégső határáig felizgatták s amikor az dőf, szeretné leteríteni, akár egy viador.

A kormányzást ezt az óriási feladatot „rögtönzött bandák” veszik kezükbe 1789. júl. 14 től; ezek kormányzásra képtelenek, mert az örütségig sülyednek, nem csoda ha a forradalom nem hogy szabadságot nem eredményezett, hanem absolut kényuralmat.¹⁾

A bandák vezére néhány igénytelen, éhes ügyvéd, író, kiknek minden tudományuk egyes kopott közhelyek ismétlésében, vad, de éppen ezáltal hatásos ordítózásban és abban áll, hogy vakon hisznek a társadalmi szerződésnek, mely minden további tanulástól felmenti őket.²⁾ Ezek uralkodnak az alkotmányozó gyűlésben,³⁾ amely így a félelemnek és az elméletnek sugalmait követve a régi gépezetet szétrombolta; az ennek romjain vaktában épített új pedig magától rogy össze.⁴⁾

Noha Taine hitetlen bölcsész, mégsem látjuk nála a Michelet, Buckle vagy Quinet-féle catholicismus illetve papság-gyűlöletet, mely nem ismeri el az előnyöket csak a hátrányokat. Ő elismeri az igazságot. Látja, hogy szükség van a reformra, de nincs szükség törlésre, rombolásra. Az egyházi intézmény alapján jó. Csak „a holt és a rothadt részeket kellett volna levágni, az egészségeseket és az eleveneket pedig kimélni.” De a nemzetgyűlés a társadalmi szerződés értelme szerint nem tűrt meg testületeket, mert aki egy testület tagja az ahhoz ragaszkodik mint családjához; már pedig „egyedül az állam bírhat azon előjoggal, hogy minden kedvezménynek és engedelmességnek tárgya legyen.” Az embereket tehát el kell zárni a testületi élettől, egyenlőkké tenni minden elkülönzés és kitüntetés kizárásával.

¹⁾ Taine II. 85—89. 170—72. Hohoffnál II. 593—96. (Hohoff Vilmos: A forradalom a XVI. sz. óta. I—II. Szeged. 1889.)

²⁾ Taine II. 143. 50. Hohoff 593—99.

³⁾ Taine 183—211. Hohoff. 600. 601.

⁴⁾ Id. m. II. 211—17. Hohoff u. o.

Eltörölvén ily sophismák alapján a papságtestületet, le kellett foglalni birtokaikat is, mert aki már nem létezik, az nem lehet birtokos; ha meghagynák pedig birtokait, ezzel erőt adnának neki, hogy újra összeszedje magát.

Az állam tehát elvette a birtokot, hogy jóra fordítsa. S mit tett vele? Elprédálta, semmivé, sőt még annál is kevesbbé tette ez óriási örökséget.

Az állam ezzel rablást követett el, mert jogos és méltányos, hogy mint az állam úgy az egyház is „függetlenül és korlátlanul intézkedhessék“ a maga területén. Amikor az állam polgárilag szervezte a papságot, ezzel jogtalanságot követett el. Ilyet követne el a papság, ha az államalkotmányt akarná rendezni, ezt pedig ő nem tette. Válaszfalat kellett volna tehát vonniok egymás közt, mert két egyrangú szerződő fél valának, egyik sem alacsonyabb a másiknál.

Az alkotmányozó gyűlés ezt nem fontolta meg. Erőszakolt, rombolt, megsértette a lelkiismeretet, a szokást. Nem lehet elitelni a népet tehát, ha papjaihoz ragaszkodott; nem a papságot, ha a veszélyben szorosabban csatlakozik egymáshoz, ha megtagadják az esküt. Az állam ekkor esküszegőknek bélyegzi őket s a törvény szigorával sújtja, hivatalukat elveszi s hivatalra képtelennek mondja ki. Nem gondolja meg, hogy ezzel sújtja a világiakat is, jogtalanul kizárván őket a közigazgatás és különösen az egyházi választásokból. Ily gyalázatosan reformál egyházi téren az alkotmányi gyűlés, így hozza létre a türelmetlenséget, szakadást, üldözést. Ily méltányosan ítél Taine az egyh. ügyekről.¹⁾

Taine lerontja az alkotmányos gyűlés nymbuszát, mert csak fejetlenséget tudott elkövetni²⁾; a forradalom nagyszerűségét, mely nem volt más, mint a „birtokviszonyok átalakulása“, noha a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával is ékesítette föl magát; ebben találja ő annak támaszát, alapját, erejét és történelmi jelentőségét.³⁾

Mesteri kézzel analizálja a jacobinusokat, úgy külsőleg mint belsőleg, belát a veséjükbe, tönkreteszi nevüket, dicsőségüket

1) Taine II. 259—98. Hohoff 606—23. 633—37. Taine V. 33—42.

2) Taine. II. 341—5.

3) U. a. 473.

követve minden lépésüket.¹⁾ Danton, Marat és Robespierre kegyelmet nem ismerő vegykonyhájában apró elemekre vannak szedve, egészben pedig nála valódi szörnyek. Három külön polczra vannak helyezve, a többi alakok köréjük csoportosulnak. E három a forradalom tipikus háromsága. Ép így nem találunk kegyelmet nála a méltán védett girondiak sem, kik szerinte a jacobinusokkal egyek, a hóhérok bűntársai, noha egy két tekintetben mégis van kis mentségük.²⁾

A jacobinus köztársaságnak meg kellett hálnia Megvénhedt az, mert nem is volt életre való. Fokonként fejtette ki ezt Taine. Meg kellett hálnia, mert nem volt lelke: a tagok tisztelete egymás iránt, a bizalom. Ez az állam lelke.

S mért vészett el e lélek? „A rendszer erőltetett eredménye, a speculativ elmélet gyakorlati következménye által, mely minden embert absolut uralkodóvá emelvén, minden embert a háborúba kever a többivel, s mely az emberi faj ujjaszületésének ürügye alatt felszabadítja, feljogosítja és szentesíti az emberi természet leggonoszabb ösztöneit, a szabadság, önkény és uralkodás minden elnyomott vágyát. Így a társadalmi test felbomlott; milliónyi szétzúllott parányai számára nem marad többé egy központ sem az önkénytes egyesülésre és állandó rendezkedésre. Lehetetlen a polgári Franciaországnak újra szervezni önmagát.” Ezt csak egy Bonaparte tudta szervezni újra.³⁾ A forradalom szerinte csak genyes betegség volt, mely a jacobinismus mérgétől genyedt. E méreg a vad szenvedélyből és a XVIII. sz. bölcsletéből eredő hamis politikai és társadalmi eszmékből volt összetéve.

Ha már most végig tekintjük Taine művét a maga egészében, látjuk azt a lesújtó ítéletet a forradalomról, annak vezetőiről, a népről, a forradalmi eszmékről, a forradalom bölcsletéről, melyet oly mesteri gondossággal tár szemünk elé. Igaz, hogy a forradalom több történetírója takargatja a sötét tényeket, sőt mellőzi, de az is igaz, hogy senki sem tárta fel oly előszeretettel azokat, mint Taine.

A tények elől nem zárkozhatik el senki, s a ki kétségbe fogja ezeket vonni, tüzetes tanulmányokra lesz szüksége. Ő a

¹⁾ L. III. k.-tól kezdve a IV. k. végéig.

²⁾ Taine III. 135—39. 489—502. 552—60. és több más helyen.

³⁾ Taine V. 283—291.

hazugságok valódi természetét meghatározta — mondja róla Brunetiere.¹⁾ „Megmutattta — mondja Monod²⁾ — hogy mily rejtélyes és káros az, ha államszervezetet racionalistikus és elvont eszmék alapjára akarnak lerakni s hogy mikép válhat az álmodott igazságosság a gonosztettek és kihágások szörnyetegévé“.

Történetírásának két jellemző vonása van. A részletezés és az általánosítás vagyis a pszichológiai igazságoknak levonása a részekből, mely igazságok egy alapeszmében találkoznak. Nem adja ő a forradalom egységes történetét, hanem akarattal állítja egymás mellé a részleteket, de akkor sem pongyolán, hanem mint egy mozaik-művész. Ő nem leíró művész, hanem elemző és összefoglaló gondolkodó, s elsősorban psychologus. Különös sajátága pszichológiájának, hogy az egyéniség és esemény a törvények változhatlan korlátai közé szorúlnak. Mindennek úgy kellett történnie, amint történt.

Ilyen Taine nagy műve³⁾ általános vonásokban, nem részletezve vagy tartalmazva, hanem vezéreszméjét, rendszerét és módszerét tartva szem előtt.

Művével számolnia kell mindannak, aki állást foglalt el a francia forradalom mellett vagy ellen; meg kell vizsgálnia eszméit, elveit újra, hogy biztos legyen igazságukról vagy más nézetre térjen, mert itt tényekről van szó. De az emberek mégis inkább Tainek, mint tények után indulnak!

Oly íróval kell most megismerkednünk, kinek első olvasásánál eljeddünk tőle, fejünket rázzuk, később már fejet hajtunk s végén sajnáljuk, hogy Istenhozzádot mondott már az olvasónak. Excentrikus író, kinek lelke nemes és tiszta, minden mozdulata komoly, minden idegmozgása a humor és satira vibrálása. Ezen író: *Carlyle Tamás*.⁴⁾ (1795—1876.)

1) Hohoff. II. 589.

2) U. a. II. 531.

3) Első kötetet ismertette Pulszky Ágost a Budapesti Szemlében.

Másodikát m. a. ugyanott. 1879. 203—16. l.

Harmadikról szép ismertetést nyújtot. Péterfy Jenő, U. o. 1885. 290—305.

4) Műve: „a francia forradalom“. I—III. Fordította Baráth Ferencz.

Akad. kiad. 1875. 1878. (1789—95-ig viszi.)

Életéről írt: Baráth F. az első köt. elején.

Vasárnapi Ujság. 1876. 3. sz.

A fr. forrad.-at ismertette Acsády. Századok 1876. 231—4.

Hogy a szülői befolyás mily hatással van az író lelkének fejlődésére, az ő élete mutatja. A szigorúan vallásos, értelmes és gondolkodni szerető apának s a szintén mélyen vallásos és nemes lelkű anyának befolyása mély gondolkodást és erős erkölcsi alapot adott Carlylenek. E két vonás jellemzi erősen műveit. Gondolkodása s nagy terjedelmű tudománya láttatá meg vele az emberi küzdelmek nagyszerűségét, de egyúttal azok fonákságát; az erőt és a kapaszkodást, a lelkesedést, a hitet, a nemességet és a szenvedést, a fanatizmust, az aljasságot. S mint egykor Juvenalis, őt is lelke ösztönözte arra hogy humort, satírárt írjon, ahol a kapaszkodó küzdelem nem érdemel mást; hogy nevettetve tanítson s gúnyolódva ijesztszen el az ijedelmestől, melyet oly nagyon dicsérnek egyesek.

Igen különös író kétségkívül; nem is csoda, ha nem tudták soká kedvvel olvasni, hiszen oly excentrikusan ír s oly sokat tételez föl olvasójáról; de a mélység, az az eredeti, zamatos, magas humor (többen túlozva fenségesnek mondják) a nemes, megnyerő bölcsészet csakhamar számos olvasót szerzett neki.

Szép tulajdonok ezek, de utóvégre is csak a hatásnak hatalmas eszközei. A leglényegesebb, a legfontosabb az, hogy megmutatja az emberek és történeti események vérét, szívét, érzéseit, szóval lelkét. Taine aprólékosan analysál, ő az analysist magyarázza meg; taine az izmokat bonczolja, ő az idegeket. A mint a mi Kemény Zsigmondunk a regényben, ő a forradalom eposzában elemeire bontja a szívet, a jellemet. Nem áll fel ő a hegytetőre, nem bújik el a messzeség csendes gunyhójába, mint Quinet, hogy onnan tekintsen végig a hősökön, a küzdelmeken, az eszméken, hanem benne él a korban, maga lát minden, jár-ke, küzd, s magával vezeti az olvasót s mutogat mindent. A forradalom történetének hívatott ciceroneja, de mindenesetre angol ciceroneja, ki nem fecseg hiábavalóságokat, hanem a ködös Albion keserű gúnyjával és nem megszokott kicsinylésével; humorával és nem csörgősapka rázással magyarázza a forradalom lelkét.

Mily plastikusan írja le az 1879. májusi országgyűlés előkészületét, a templomi menetet.¹⁾ Látjuk a tömeget, az alakokat minden jellemző vonásaikkal.

¹⁾ 1. 200–25. ld. m.

Hogy kiczifrázkodott a nemesség, a pipság, a király aranyos ruhájában, mily pompás látvány. Jó hogy ily czifrák. A szegénység megnézheti még egyszer a gazdagságot, hogy jobbban meggyűljölje az erszényeseket. S hogyan kapaszkodnak egymás hátára, mások ágaskodnak, noha elég pózna természetűek, majd csodálkoznak, mozognak, morognak s elfojtott dühük egy epés sóhajban tör ki a reszkető ajkakon. Milyen pirosak a rendek arcza az örömtől akár Finum Rózszi durván kifent orczája. De milyen lesz az ábrázat később! Vértől piros. Lángeszű Cicerone! Ki az ott, az a kapaszkodó varangyos béka, az a piszkos valami, az az alaktalan alak, mert a pompa mellett nagyon kirí az ocsmányság? S a jólelkű Cicerone mindjárt magyaráz; fölvezet egy fapárkányra s mutogat egyenkint. Ezt meghallják a szomszédok, hozzánk simulnak s mi ott hallgatjuk nagy szorongásban a jó öreg hangját, ki már alig tudja kezét kinyújtani, hogy mutogasson, oly sokan vagyunk. „Látjátok édes atyámfiak! Az a törpe valami, a ki ott kapaszkodik s a ki elől húzódnak az emberek mert oly bűdös istállósza van, az az a híres ló vagy kutya-doktor, Marat. Amott a nagytorjú Santerre; az a piros bajúszos, az Jourdan; az a göndör hajú és blazirt képű az Camille Desmoulins; az a sörényes, büszkén lépkedő különben rút arczú az meg Mirabeau, hiszen már talán hallottatok egyet-mást kalandjairól? Látjátok azt a pislogó négy szemű igénytelenséget? Ni milyen különös színkeverék az arcza! Madame Staël azt mondta róla, hogy tengerzöld színű. Nem igaz? Ott megy Petion Barnave, doktor Guillotine; az az óriás alakú, ijesztő arczú Herkules pedig Danton, ez a mérges és éhes ügyvéd.“

Köszönet bölcs Cicerone az élvezetért, nélküled mi csak tarkaságot láttunk volna a tarkaságból!

Igy vezet bennünket mindenhová ez a nagy tanító és szórakoztató. Ott voltunk a Mars mezőn. Kedvünk lett volna magunknak is esküdni — s egyszerre mi is szaladtunk a tömeggel, mert a hirtelen szakadó eső a mi hátunkat is megborzongatta. Nevetünk azért a tömeggel, hiszen olyan nevetséges is az, mikor a szépen kiöltözött nőnem nem tud szaladni megázott ruhájában, s olyan érdekes, mikor a test arányai a nedves tunicából kidomborodnak s az arcz el sem pirul, csak esőkönyeket hullat! Ami öreg

mesterünk is jól mulatott ezen a napon, mert azt mondja, hogy ekkor egy egész nemzet komédiát játszott. Nem komédia ez — gondoltam magamban — csak majdnem komédia lett belőle.

Így magyaráz meg mindent Carlyle. Nem vakítja el a fény, noha a ködös és füstös Albion fia, de nem is néz le senkit sem, kivéve ezt a híres lódoktort. A nemzetgyűlés cselekvése, melyet Michelet égig magasztal, az ő szemében annyi, mint semmit sem tenni okos módon, vagy legfőllebb rombolni, ami a semmit-nemtevésnek „csak határozottabb gyakorlata“. ¹⁾ Elfelejtette „számba venni alkotmányhozásában az ember erőképességét, mi egyike a legvégzetesebb mulasztásoknak“. ²⁾ Ez volt az a híres alkotmányozó gyűlés, melyből elég volt egy is mindörökre az ő Jean-Jacques féle evangéliumával. ³⁾ A törvényhozó gyűlés pedig legfőlebb egy pár szánó könyvet érdemel, nagyobb figyelmet ma már nem. ⁴⁾

Mindezt pedig igen kellemes humorba adja elő, noha néha néha tövissel szurkálja meg egyesek orrczimpáját. Artois grófról olvassuk (*Mercier* nyomán) hogy szűk nadrágja fölvevésekor, (mert igen szép akart lenni) négy inas emeli a levegőbe „hogy beleereszkedhessék a ráncz minden nyoma nélkül; a mely szoros tokból ugyanez a négy inas szabadítja ki ugyanazon módon, csak hogy nagyobb erőlködéssel minden éjszaka.“ ⁵⁾

A nemzetgyűlés 1200 követe — pedig mondja jóízű humorral de egyuttal oldalütéssel — mind beszél, olvassa beszédét; kölcsönöz és lop, hogy beszédét olvashasson s nem tesz egyebet ezzel sem, minthogy tökéletesíti a szabálytalan ígékről való theoriát. ⁶⁾

Igazságot oszt mindenkinek.

Ép oly kegyetlen humorral ostorozza Dubarryt, ezt a „gyalázatos s csak szánalmat megérdemlő teremtest“, kinek élete csak „chimera volt és színpadí látványosság“ ⁷⁾; Voltairet, a „rózsák

¹⁾ Id. m. I. 231. 326.

²⁾ Id. m. I. 328.

³⁾ Id. m. II. 305. Erről nagy sarcasmussal ír.

⁴⁾ Id. m. II. 309.

⁵⁾ I. 49. Carlyle.

⁶⁾ Carlyl. I. 333. II. 33.

⁷⁾ Az idézetek tőle valók.

közé fojtott, istenített patriarchát"; Beaumarchaist, a vékony francia Herkulest"; Mesmer doktort, ezt az ujkori „egyiptomi Hierophantot”; az új, nagyon furcsa evangeliumot hirdető Rousseaut; — mint milyennel XV. Lajost, a „megtestesült soloecismust”; Richelieut, „a vén szelindeket, a hálószobák falainak átlukasztóját”; az anglomaniacus hercegeket, ezeket az ördögös jokei-kat, kik az új divat szerint a kengyelten fölemelkedve lovalognak; az orleansi herceget, ezt a „koszos fejű varjút”, ki „félíg megunta a világot, mely félignél jobban unta meg őt.”

Rózsát tűz Maurepas. Calonne mellére, kinek nagy geniusza volt; megbecsüli Desmoulinst, a „természetes szemű” Dantont; mélyen emeli le kalapját Rolandné előtt, mert ő „a legnemesebb minden élő francia nők közt”; kiemeli a „derék” Bouillét, a „gyémántkemény” nancii hőst, a royalismus reményét; megcsodálja Mirabeau hatalmas szellemét, noha az éj leple alatt ígéretet tett a királynénak a királyság megszabadítására, ki „ha tovább él, Franciaország története és az egész világé más lett volna”; megszánja Antoinettet, a girondiakat, e „buzgó alkotmányos elvű eleven tehetségű, legyőzhetetlen okoskodású s tiszta becsületességű embereket”; megszánja XVI. Lajost minden hibája mellett is, a szép Lambellet, Dantont; — — de viszont csalánnal czirógtatja meg Briennet, ki „annyiban szerencsétlen, hogy a hely (miniszter-einökség) elnyerése annyi tehetséget és szorgalmat vett igénybe, hogy annak betöltésére alig maradt valami tehetség vagy szorgalom rendelkezésére; Talleyrand-t, ki „csalárdságban és csalárdságból élt, de mégsem nevezhető voltakép csalárd embernek”; Abbé Mauryt, ki „legügyesebb kicsinosítója az ócska, rohadt bőrnek, hogy az újnak lássék” és még sok más híres és hirhedt alakot. Mint láthatjuk Carlyle humorista a maga nemében, de nem lehet mondani, hogy legmélyebb azok közül, kiket a világirodalom szült.¹⁾ Sohasem helyeseljük a „nagy, nagyobb, legnagyobb” féle kritikákat. Minden szellem a maga nemében nagy lehet; lehet legnagyobb is, ha a legszigorúbban körvonalazott területen mozog; de a mint a területi különbség szembetűnővé lesz, a fokozásnak a grammatikába kell visszatérnie. Göthet nem lehet földicsérni

1) Baráth állítását. I. 16. 1. Előszó.

Shakespeare rovására, ezt Tasso rovására; Tassot — Milton, Miltont — Petőfi, Petőfit — Byron, Byront — Tolstoj rovására. Mindegyik nagy a maga nemében és igen sok még a maga nemében. Már csak nagy humorista Dickens, meg Rabelais, Moliere, Saphir, Weber, Jókai, Vas Gereben, Mikszáth, egyúttal gyakran mélyek is, de mindegyik a maga nemé en. Igaz, hogy mélyebb Carlyle humora azokénál, de ezek sem oly felületesek és mondhatnók élvezetesebbek is. Különben pedig a humorral is úgy vagyunk, hogy nem tudjuk, hol éri el hatását, melyen túl többé nem humor, hanem esetleg bohóckodás; továbbá a humor maga is nagyon relativ dolog, mely itt hatástalan, ott hatásos, ennél mélynek látszó, amannál plane visszatetsző. Carlyle kétségkívül mély humorista, de apodictice legmélyebbnek mondani bizonyára túlzás.

Humorosak már művében maguk a címek is de sokszor inkább bizarrak meglepők és excentrikusak. Így: Viaticum; Papir kor; Astraea redux — pénz nélkül; A fekete nadrág processiója; Sült heringek; Mumbó-Jumbo; Egy trilogia; Queue; Szélrózsák — stb. De meg kell vallani, hogy sokszor drastikus is, hacsak igen mély humornak nem veszi valaki. A nép szerint bőg, mint a barom, ugat veszettül, mint a kutya, Marat szerint veszett kutya, stb.

Carlyle a világtörténelemben az Isten ujját látja, így a forradalomban is. „A felsőbb hatalmak így akarták, hogy legyen és nem másként.“¹⁾ De viszont azt a különösséget látjuk több helyen, hogy fatalistikus hangokat is ejt ki, sokszor b. szél az „önkéntes végtetről,“ a végtelen szükségességről“ mely körülfogja a szabad akaratot.²⁾ Akár csak Corneille Oedipusát hallanók: „Bizony hiába képzeled, hogy élted a sors hatalmát elkerülheti.“ Vagy talán ezt is az istenség kikutathatatlan utjaira vona koztatja?

Carlyle erkölcsös, nemes, vallásos lélek. Azt óhajtja, hogy a világ is ilyen legyen, vagy ha nem is a világ, legalább olvasója. Tanít a vallásosságra,³⁾ mert ítélet lesz az égből, hol nem számít

¹⁾ II. 63. Carlyle.

²⁾ II. 212. III. 189. Carlyle.

³⁾ I. 9—12. U. a.

a rang, hanem a lélek ¹⁾ Hogy vallásosak legyünk, a hitre van szükségünk. „Jaj annak, kinek szívében nem lakozik odaadó hit; ha a kötelesség szó elvesztezte értelmét“ ²⁾ S hogy a hit elnyerhesse jutalmát az égben, erkölcsi jó tettekre van szükség, tartózkodásra minden rossztól. „Ne légy csaló! Inkább halj meg ha a tanácsot be akarod venni“ ³⁾ csak egyszer halsz meg és azután megszabadulsz tőle örökre. Ne hazudjál! Mert minden hazugságnak halálos ítélete alá van írva magának az égnek ítélőszéke előtt“.

Kitűnő oldala ez Carlylenek, hiszen oly mostohán bánnak a történetírók az erkölcsi oktatásokkal. Mintha félnének. Ő nem fél. Erkölcsre tanít és így használ.

Igaz, hogy protestans lelke nem tud kibékülni a katholicizmussal, mely már „vonaglik és rángatózik“; nem tudja szívelni a kath. papságot, ezt a „nyüzsgő“ kígyógomolyt, melyet a nemzetgyűlés zavart föl saját fülei körül, mely sziszeg és szúr, melyet nem lehet elcsendesíteni, míg eleven s a melyet nem lehet agyon gázolni; mely végzetes elejétől fogva az utoljáig; ⁴⁾ melynek tagjai „képmutatók és gyalázatosak“ ⁵⁾ igaz, hogy vádolja a franczia nemzetet ama vétkeért, mert nem fogadta el a följárlott világosságot: a protestantismust s ezért büntette meg az isten-ítélet — s ezen megokolatlanul odadobott megjegyzései nem is válnak nagy dicsőségére; de bizonyos tény, hogy mégsem vágdalkozik Voltaire késével és Michelet törével, művét bármely kath. is legnagyobb élvezet és haszonnal forgathatja.

Nem mozog ő valami széles alapon, behatóbb történet több van az ő művénél a forradalomról, melyek jobban kutattak a források után s nem ragaszkodnak egy irányú történelmi forrásokhoz, mint ő többnyire a forradalom ellenesekhez (Besenval, Young, Dumouriez, Bailly, Bouillé, Montgaillard, Weber, Staël); nem bölcselekszik a forradalom u. n. nagy kérdései fölött (mint: jogos-e a forradalom, a király halálítélete, a rémuralom stb., de

1) I. 27. 39. Carlyle.

2) I. 82. Carlyle.

3) Talán „be nem akarod“? I. 83. Carlyle.

4) II. 21. Carlyle.

5) II. 229. Carlyle.

mindez nincsen azért nagy hátrányára, hiszen nem célja kimerítő philosophiáját és történetét adni a forradalomnak, hanem az ő bölcselkedése e nagyszerű esemény belsejére, lényegére terjed, a többire nézve inkább csak megmondja véleményét.

Igy az ő véleménye szerint a francia forradalom „nyílt, erőszakos kitörését és győzedelmét jelenti a börtönéből kiszabadult fejetlenségnek a romlott, kiélt hatalom fölött: hogyan szakítja föl börtönét a fejetlenség; hogyan tör elő a megmérhetetlen mélyből s dühöng fékezhetlenül, megmérhetlenül, elborítva a világot a lázas örültség egymásután jövő fázisaiban.”

Ez volt a „formulák szétrombolásának fanatizmusa”, mely kivitte, hogy az ember és az ő élete nem nyugosz ak ezután ürességen és hazugságon, hanem szilárd alapon s az igazság egy nemén. Üdvösebb a legkoldúsabb igazság is, ha van egy, a legkirályibb látszatnál.

A forradalom az Istentől van. A forrad. alkotmánya azért lett absurdum, mert oly törvényeket adott, melyek alatt az emberek nem hajlandók élni. Aki itt erőszakol, az bitorol s fölkelnek ellene addig, míg bitorlását el nem törlik. Így történt a forradalmi alkotmánynyal is.

Fölkelt a sötétség gyilkos angyla, a rémuralom, ez a „sötét és kétségbeesett harcza az embereknek egész állapotuk és környezetük ellen — s fájdalom harcz egyszersmind a vétek és sötétség ellen.” Egy Napoleon mentette meg ettől az embereket s a forradalom „semmivé lőn, olyan dologgá, amely volt.”¹⁾

Ily hatalmas szellem Carlyle, s ily hatalmas egyúttal műve is Eposznak nevezték. Van a dologban valami. Én egy nagy történeti tárgyú prózában írt rhapsodiának tartom, melyben az író fantáziája csapong, indulatai egész hevesességükben törnek elő gyakran, magának az irálynak és szerkezetnek csapongásával; melyben az eszmék kapcsolása gyakran megszakad, hogy egy hatalmasabb eszmének adjon helyet; melyben az ellentétek merészsége vetekszik az édeskés, majd keserű humorral, a gyenge majd velőig ható satírával. Vagy talán a poëtika itt azzal áll elő, hogy rhapsodia csak verses alakban lehet rhapsodia, s a költé-

1) V. ö. I. 317—25. III. 313. 482. Carlyle.

szet csak rímek által lesz költészetté? Próza és verses alak költészet egyaránt. Vagy talán a rózsa csak czifra virágtartóban szép, a szobor csak kifogástalan szabású ruhában hatásos? ¹⁾

Nagy érdeme Carlylenak, hogy nem áll egy párt szolgálataiban sem. Nem kicsinyel és nem magasztal. A kicsinyben is meglátja a nagyságot mely arányban van a kicsivel; s a nagyban a kicsinyt, a köznapit, mely gátolja az istenítést. — Egy jó humoristánál ez másként nem is lehet.

Jó hatással van továbbá az olvasóra az ő subjectivitása is, mely nem teszi tönkre azért a tárgyilagos kritikát. Hiszen ma már oly túlzott reálissá kezd válni a történetírás, oly száraz, igaz, hogy pontosságra törekvő adathalmazzá, hogy az elijeszti magát a történetkedvelőt is; s ha zamatosabb dolgot óhajt gyomra, kénytelen az u. n. „művelt-közönség számára“ írt történethez fordulni.

Ő megmutatta a forradalom lelkét ragyogó előadásban, s a magyar közönség olvashatja azt oly hű fordításban, mely még az eredeti szöveg lendületes menetét és „szenvedélyes áramlását“ is hűen adja vissza. Ő nagyban igazolta Buffon mondását: „Le style est l'homme même“ mert egész lelkét öntötte műveibe. Elmondhatta volna magáról mint Shakespeare: „Mindenik szavam nevem kész tanúja.

A mű még sok évtizednek lesz gyönyörűségére, s ebben a nagy Cicerone már nem gyönyörködhetik. Letűnt a szellem Herkulese; mint ezt, megmérgezte őt is a halál Nessus inge.²⁾

1). Spencer — angol költő érdekesen beszélteti Jourdain hősét e tárgyról: Megrendelek önöknél egy költeményt prózában. Tudják, hogy minden ami nem próza, az vers, s ami nem vers, az próza. Ha azt mondom: Nicole, hozd el a papucsomat s add ide halósipkámat — akkor prózában beszélek. Vegyük e mondást mintául. „Ez az írásmód sokkal kellemesebb, mint a bevégtetlen sorok kotyvaléka, melyet versnek neveznek.“ Taine: Angol irod. tört. I. 314.

2) Schmidt-et Hohoffnál látjuk majd, mint aki bővebben ismertette, mert teljes fordítását nem bírjuk.

4. Terrorista iskola.

Held.

Nincs oly őrült eszme, irány, melynek szolgálatába ne szegődnének jelesebb tehetségek. A különlegesség ingere vagy a meggyőződés játszik-e főszerepet, nem tudhatni; de ha az első, úgy elítélést érdemel, ha a másik, úgy szánakozást. A vad anarchismusnak, egy nagy tudományú Reclus hódol, a szennyes irányú Zólat egész nemzedék bámulja. Ibsen Nórájában nagy igazságú philosophiát keresnek, Tolstoj sötét pessimismusának egy magyar ember (Schmidt Jenő) is graturált. Ha egy Mommsen magasztalni tudja Sullát, Maratnak prototypusát, akkor nem csoda, ha a rémuralomnak is akadtak lelkes magasztalói, kik közül egynek művét nem nagy örömeinkre és hasznunkra fordításban is olvashatjuk.

Még csak azon lehet csodálkozni, hogy a statisztikusok erre a jelenségre is ki nem terjesztették erőszakos törvényeiket. Hiszen ha Buckle szükségszerűséget lát abban, hogy pl. Londonban évenként csekély különbséggel ugyanannyi szórakozott ember bélyeg nélkül adja fel levelét, akkor szinte elvárnók a statisztika vezérétől Quitelettől, hogy tétele mellé: „Az emberek vétkeznek, hogy egy titokzatos, de valóban létező budget-t lefizessenek” — másikat is állítson: „Az emberek védelmezik a bölcsét és hóborost, a komolyat és őrültet, hogy egy titokzatos, de valóban létező budget-t lefizessenek.”

Ilyen budget-t rótt le *Held*.

*Held*¹⁾ álláspontja pestimistikus. Haladás nincs. Az emberiség úgy mint a természet egy és ugyanazon körben mozog örökké. Néha erőlködik, forradalmakat teremt, de az ezekkel járó pusztítások, azoknak eredménytelensége apathiába süllyeszi, haladni nincs vágya, az ősz kezdetleges barbárságba süllyed. E gazzal benőtt talajt egy új népvándorlás fogja fölszántani, hogy új élet teremjen, mely évezredek múlva ismét kiindulási pontjára esik vissza. Ez örökös körfutam „leg hathatósabb bizonyítéka annak, hogy az emberi nemnek azon dölyfös ábrándja, miszerint egy túlvilági magasabb létre vagyunk teremtve, nem egyéb hiú agyrémnél“.

Nincs tehát haladás, mert a haladási czéllal bíró forradalmak is²⁾ (reformatio, francia forradalom) eredménytelenek. De hogy is lehetne, mikor az emberiség nagy tömegének tudatlansága e haladásra képesítő mozgalmakat is kiindulási pontjukra taszítja vissza.³⁾

A népvándorlás sikertelen volt, mert a haladni kezdő barbárok helyébe új barbárok jöttek; a reformatio sikertelen volt, mert czéljával⁴⁾ „semmi legkisebb összeköttetésben sem álló fejedelmi elvek győzelmét eredményezé, mi az emberi nemnek inkább veszedelmére, mint üdvére szolgált“; de legsikertelenebb volt a francia forradalom, daczára gyümölcseinek. E gyümölcsök: az emberi és népjogok elismerése; a néperő öntudatának felébresztése a fejedelmi hatalommal szemben; az isten kegyelméből való királyságok álszentségének leálcázása; a közvélemény hatalmának megállapítása és a forradalom jogosultságának elismerése.

Mit tanulhatunk ezek, után a forradalomból? Azt, hogy a fejedelem és a néphatalom közti egyezség csak badar képtelenség; hogy csak akkor lesz béke és boldogság a földön, mikor minden néven nevezendő államélet megszűnik, az emberi nem pedig oly tökélyre emelkedik, „melyen mindenik tagja képes lesz

1) Held: A nagy francia forradalom története. Fordította: Endrődi Sándor. Pest, 1871. Kilián Frigyes.

2) Három forradalmat különböztet meg: népvándorlás, reformatio és francia forradalom. Csak e két utóbbi tűzött maga elé haladási czélt.

3) Id. m. 1—3 l.

4) A felvilágosodás geniusza akarta legyőzni „az egyházi hatalomnak sötétségre támaszkodó szellemi zsarnokságát.“ Szép phrázis!

a mindnyáíuk együttlétezhetését föltételező korlátokat saját akarata és jel'eme által kijelölni s megtartani.“ Idáig csak két út van. Az absolut monarchia a műveletlen, az absolut demokratia az intelligens nép számára. A többi államforma hiu és haszontalan küzdelem. E küzdelem a jelenkor története, mely nem szülheti meg a szabadságot, mert akadálya a vallás, ez a természeténél fogva való alárendeltség, akaratnélküliség és engedelmesség; az öngondolkodásra képte'én műveltséghiány; az emberi méltóság iránti fogékonyság hiánya, mely a fejedelemnek szolgájává teszi az embert, mint az ember a barmot; a protestantizmus által megerősödött nyárspolgárság, melyet kegyetlenül ostoroz.

Ily épületes (!) eszmékkal ismertet meg minket Held műve bevezető részében.¹⁾ Az ember azt hinné, hogy egy dühös socialistával van dolga, kinek a meglevő rendből semmisen kell, de csalódik, mert társadalmi „betegségnek“ mondja a socializmust „mely a jelenkorra nehezedik.“ Vagy talán nihilista? Hiszen ezeknek réme az absolut monarchia! Vagy anarchista? Hiszen Reclus és társai mást tanítanak és azok haladni is akarnak!

Nagyszerű eszméit tudomásul vesszszük, de-mélyebben nem taglaljuk. Tudjuk, hogy előtte a forradalom sikertelen, noha sikerének legfőbb pontjait elismeri; tudjuk, hogy kevesli a forradalmakat, noha meg van győződve azok sikertelenségéről bár hány legyen is még a jövőben — s ez nekünk elég. A csodabogarak nem ritkák, de ily szép példányt érdemes volt megtekinteni.

Rendszerében XVI. Lajos uralkodását is forradalomnak veszi, mert ez alatt készült a forradalom. Ez az első rész: a monarchia 1774—89; 2. A constituante (1789—91) 3. Legislative (1791—92); 4. Convent (1792—95), mely nemes czéljai elérésére kénytelen a hydrának nyakára lépni, kénytelen a rémuralmat segélyül hívni, de Robespierrenak „egyetlenegy ballépése, egy kis következetlensége“ (sic!) saját és a rémuralom bukását idézi elő, s szülője lesz a 5. Directoriumnak (1795—99). Utolsó phasis a Consulatus (1799—1804).²⁾

¹⁾ Id. m. 1—15.

²⁾ Id. m. 16—19 l.

Held műve a rémes bevezetés után nyugodtabb mederben folyik. Szereti a forradalmat, mert szereti a szabadságot, noha eredményei igen csekélyek a roppant erőfeszítésekhez arányítva; csekélyebbek a németalföldi, angol, amerikai forradalmak eredményeinél, pedig azok jelentéktelenebbek voltak. Okát abban találja, hogy a francziáknak belellenséggel is kellett küzdenie kinek léte a küzdelemtől függött; küzdenie kellett az összes úgynevezett historiai jogok ellen, küzdenie kellett Európa összes fejedelme, nemessége, papjai ellen.¹⁾

Miután a forradalomnak szükségképen ki kellett törnie,²⁾ kérdés mi volt annak szelleme, hol kellett megállapodnia?

A forradalomnak pályája kétféle; egyik a forradalmi (actio) másik az ellenforradalmi (reactio). Egyik a kitűzött célhoz vezérel, a másik a régi állapotokhoz. Az activ forradalom végczélja a szabadság, a reactio végczélja a szolgaság. Mostani állapotainkhoz mérve az első az abszolút demokratiát akarja megteremteni, az utóbbi az abszolút monarchiát. Mint már a bevezetésben monda csupán e kettőben lehet béke, minden más államforma csak átmenet. Mintha csak Held tanította volna a forradalmi férfiakat; ezek sem állapodtak meg egy közbeeső fejlődési fokon sem, hanem haladtak az abszolút demokratia felé. A reactionarius párt ellen-tőrekvései arra kényszerítik őket, hogy tovább haladjanak, arra kényszerítik, hogy megteremtsék a rémuralmat. A rémuralom célja tehát a reactio kiirtása volt. E cél — szerinte — történeti szempontból igazolt; mert vagy helyeslik a forradalmárok a reactiót s annak átadják a régi tért; vagy nem, s ekkor annak kii-tására törnek. Az első nem volt észszerű választani már annyi küzdelem után s így a rémuralmon kellett keresztül esni. Nincs tehát okunk haragudni a rémuralomra, annak hősei és tetteire, mert jó cél érdekében jobb eszközt nem választhatott³⁾

Heldnek okoskodása helyes, de éppen az alap hibás. Hiszen az emberek rendszerint helyesen, logice tudnak okoskodni, de oly gyakran helyezkednek helytelen alapra. Tehát a béke, vagy az

1) Id. m. 20—23.

2) Az okokat lásd. id. m. 23—29.

3) Id. m. 30—31.

absolut monarchiában vagy az absolut demokratiában van? Ennek a békének nagyon ellenmond a történelmi tapasztalat. Békét élvezett-e a római a császárság alatt, vagy a görög az ő demokratiájában; békét osztott-e a satrapák, a pharaók, a tyrannusok uralma: békét élvez-e manap az orosz? Talán csak nem mondja rá, hogy igen? Vagy ezek nem absolut államformák? Hát akkor miért nem magyarázza meg az absolut fogalmát? Vagy ha békét élveztek, miért nem mondja meg mit ért ő a béke alatt? Mert a modern fölfogás, a modern államformák éppen az említett szélsőségek ellen küzdenek, és azok is a békét, a boldogságot akarják megteremteni. Igaz, hogy nem tudták még ez ideig, de a tapasztalat azt mutatja, hogy ők járnak közelebb. És föltéve, hogy ez az „arany középút“ csakugyan sárból van, hogy nem érdemes rajta döcögni, de hát akkor örökös forradalomból állana a népek élete? Az ellenforradalom győzelme csak új harcz-erőt adna a forradalomnak, mint a föld Anteusznak, viszont a forradalom az ellenforradalomnak, mert a szélsőségeket ki lehet ugyan egyeztetni, de föltétlen megadásra birni nem, s így az ősvilág alakulásának rettentő forrongásában élnénk ki tudja meddig? Held megmondja-addig míg az emberiség az együttlétezhetés korlátait maga meg nem szabná. Boldog idők a láthatatlanban! Új ígértföld! Új Messias!

Held a forradalomnak barátja, mert az a szabadságért küzd, egy porszemmel hozzájárul az ő transcendentalis eszméjéhez; igazolja annak minden brutalitását, mert brutalis támadás ellen brutalis védelem szükséges. A király ugyanis a katonai brutalis erőt használta a nép ellen, ez sem tehetett másképen.¹⁾

Viszont ha a forradalom üldözte a jogokat, ezért nem lehet okolni, mert alternativa előtt állott. (Nagyon szereti az alternatívákat felállítani) Vagy a reformokat kellett szegre akasztani ugyanis, ha a javai elvételeért a népet véres harczra izgató papságnak kedvez; vagy az „ostobaságot“ fegyverrel leigázni. Nem lehet rossz néven venni, hogy az elsőt nem akarták s így a másodikat tették, amiért sokan oktanul oly zajt csaptak.¹⁾ Ez azonban elkerülhető is lett volna, ha nem

¹⁾ Id. m. 68.

²⁾ Id. m. 96.

kényszerítik a papokat, hogy államszolgákká legyenek. Ha elvette a javakat, gondoskodott volna halálukig kenyerükről s így az izgatás, az ebből folyó vérengzés, a pártdíh elmaradt volna.¹⁾

Hogy a forradalomnak barátja nem lelkesül a királyokért, az világos, de Held már messze megy, mikor azt mondja, hogy a fejedelmek lelkiismeretére semmit sem lehet adni, „mely oly különös alkotású, hogy mindig terhelve érzi magát, ha népjogok engedményezéséről van szó, míg viszont legkisebb nyugtalanságot sem árul el, mikor a nép jogainak megrablása forog kérdésben; mely csodálatos sajátság által a fejedelmek lelkiismerete merő ellentétben áll más becsületes emberekével.“²⁾ Ezért gyűlöli XVI. Lajost. Nem. Megveti, mert gögös „vallásos bárgyúságból, fondorkodó, csaló.“

Nem volt képzettsége, gondolkodó tehetsége, ítélő képessége és lelki tevékenysége, ki mindenkibe kapaszkodik a veszélyben s így a pártok labdája lett. Jellemhiánya volt oka (?) annak, hogy oly borzasztó alakot vett a forradalom s így sorsát megérdemelte. „A történelemnek nem szabad szánakozni rajta, sem a hozzá hasonló fejedelmeken.“³⁾ A királynét sem szereti, de azért nem veti meg gögje, dőlyfe, hiúsága, pazarlásai daczára sem, mert női erényén mocsok nem szárad.⁴⁾

Held igazi rémuralmi férfiú, kinek ideálja Marat és pártja⁵⁾ azért, mert irányuk teljesen romboló. Ki kell irtani a szabadság minden született ellenségét, az ingadozókat megfélemlítve a forradalom czéljainak megnyerni — s a forradalom akkor sikerül, az általános szabadság akkor jó a világra. Ez az eljárás az egyedüli logikai, helyes és észszerű, noha oly borzasztóan hangzik a senti-

1) Id. m. 100.

2) Id. m. 104. A 109. lapon: . . . elégtelen biztosíték a fejedelmi eskü, csak az a baj, hogy a népek e tanulságot nem méltatják úgy mint kellene!

3) Id. m. 34—5.

4) Id. m. 41.

5) Helytelenül sorolja ide Dantont és a cordeliereket. Sem a hegypárt, sem Danton pártja nem csökölözött össze a pizkos Maratistákkal, noha később maguk is beugrottak az áradásba.

Robesp. Danton és Marat triumvirátusáról, mint Held teszi (162. l. 192. l.) nem lehet beszélni, Michelet szépen fejtegeti egy helyen.

mentális füleknek.¹⁾ Mintha csak Marat rikácsolásának tompa visszhangját hallanók bűzhödt barlangjából előtörni.

Ezt a szörnyet dicsőíti az émelység, rehabilitálni akarja, mert „bölcsségét kora ép úgy félreismerte, mint politikai becsét egész a mai napig a történelem.”²⁾

Ő volt szerinte a legszélesebb forradalmi látókörű, legélesebb politikai látású és genialis szellem. Ő szolgálta igazán a szabadság ügyét s ha elveit nem követik csak félig, a forradalom sikerül, mert „forradalmat soha sem szabad előbb bevégezni s egy szabad alkotmányval befejezni, míg a szabadság minden ellensége kiirtva nincsen s ennek folytán a kiirtást a forradalom lehető leggyorsabb befejezhetőségeért a legrövidebb, a legátfogóbb s legbiztosabb módon kell véghez vinni. A forradalmi harcz alatt a legfelsőbb hatalomnak korlátlanul egy a szabadságért lelkesülő bölcse ség és erővel megáldott dictator kezeiben kell feküdnie, kinek egyedüli feladata: a szabadság elleneinek kiirtása.”³⁾

Ha a rémuralom kórtana meg lesz írva, mit Michelet is remél s Taine több helyen meg is próbálta, Marat talán ártatlannak fog előtűnni, vagy legalább megbocsátjuk örültségeit, de addig nem mossza tisztára senki.⁴⁾

A történelem vérszopóitól a szív és az ész mindig undorral fordult el, az örülteket megsajnálta, amazok védőit lesajnálta. Tisztelem a meggyőződéseket; de aki a vadul kiontott vért egy díszedénybe gyűjti s nekem nyújtja, hogy igyam az ambróziát, (mert ő iszsza és annak találja) attól elfordulok. Természetesen ki nem bírja.

Ezek után nagyon érthető dolog hogy a király fejét óhajtja ő is, mint mestere Marat. Szerinte a király sorsát illetve három út volt: vagy szabadon bocsátani, vagy fogva tartani, vagy kivégezni. Az első megtenni annyi lett volna, mint igazságtalanságot elkövetni és politikai hibát, mert Lajos áruló volt, ki összekötte-

1) Id. m. 124—5.

2) Id. m. 148.

3) Id. m. 148—9. Így lelkesedik a szeptemberi gyilkolásokért. 155—7.

4) Taine örülnek tartja, ki becsvágyó, üldöző és gyilkoló maniában szenved. IV. 179.

tésben áll a nemzet elleni összeesküvéssel s szabadon bocsátása által az ellenforradalom törvényes főt nyer. A fogság politikai hiba lett volna, mert csak ármányok, szabadítási kísértések, idegen beavatkozások anyja lett volna, s ha a szabadítás sikerül, a bajok csak újra előjönnek.

A kivégzés volt tehát nemcsak politikailag szükséges, hanem igazságos is, mert cselszövése oly bűn, mely halált érdemel. Az alkotmányos sérthetatlenség nem vonatkozhatott a titkos és személyes bűnökre, csupán a nyilvános és a miniszterium által ellenjegyzett kormánytettekre. A kivégzés az észszerű álláspont.¹⁾

De amily észszerű volt itt, oly esztelen volt Marat meggyilkolásánál. Egy leány, egy együgyű leány töre ölte meg valószínűleg a girondák bujtogatása következtében azt az embert, ki egyedül tudta helyesen fölfogni a forradalmat s ezt céljához is vezette volna. Ha Maratnak sikerül észszerű terveit keresztül vinni, ha kiirthatja a reactionarius elemet, Franciaország elérte volna a békét, a boldogságot, az abszolút demokraciát s Európa nagy része rövid idő alatt elnyerte volna azt az időpontot, „melyre most csak mint nagyon távoli célra tekint.”²⁾

Marat fenséges elvei halála után csak félig és gyengén alkalmaztatván,³⁾ a forradalom nem sikerülhetett. Robespierre és Danton mesterük nélkül ide-oda kapkodva az örvénybe zuhantak.⁴⁾

Ezekben és a jövőendő eseményekben találja Held igazolva az ő, jobban mondva mestere rendszerét.

Be kellett köszöntenie a reactionak,⁵⁾ melynek hullámaiból Napoleon emelkedik ki. Ő vetett véget a demokratikus forradalomnak, vala mint a royalistikus reactionak.⁶⁾ Ha békét eszközölt volna az országnak, ha a forradalom főeszméit megvalósította volna, akkor bűnét igazolta volna, de miután a forradalomnak az abszolút demokraciára való törekvését megsemmisítette, jogos kárhozzátást érdemel. Elnyomta ugyanis a szabadságot, az

1) Id. m. 169—70. L. Micheletnél az ellenkezőjét.

2) Id. m. 198—200.

3) Id. m. 206.

4) Id. m. 207—32.

5) Id. m. 233—89.

6) Id. m. 289.

egyenlőséget kigúnyolta, a régi zsarnokságot állította vissza,¹⁾ noha még anyagi jólétének emelésére sokat tett²⁾ Elismeri személye nagyságát ezek daczára Held, teremő erejét, katonai lángeszét, elismeri történelmi nagyságát, melylyel befolyt a világeseemények folyamára.³⁾ de hozzá teszi, hogy nagysága emelésére az a szerencse folyt be leginkább, melynélfogva mindig alkalmas időben lépett⁴⁾ föl; hogy az államigazgatás legtöbb ágához mit sem értett,⁵⁾ hogy mindenkit megtudott csalni.⁶⁾ Szerencséje és ügyessége; semmi igaz néperdeket és szabadságot sem respektáló akarateréje szerezte meg számára a császári koronát. — Az ennek fölvételét hirdető harangok „lélek harangjai voltak a köztársaságnak és vele az annyira eseményes forradalomnak, melynek azóta csak szelleme tesz időről-időre körutat a földön.“⁷⁾

Ezzel végig tekintettük egy oly történeíró művének szellemét, ki a legszélsőbb Maratisták egyikének mutatta magát.

Nincs a történelemnek oly sötét korszaka, eseménye, bűne, mely ne talált volna vagy nem fog találni védelmezőre, nincs oly embere, kinek ne akadna ügyvédje. E tény magában véve helyes, hiszen az elvetemült bűnösnek is rendel ügyvédet az állam; hiszen a korszakok, a szereplő emberek nem azért vétkeztek, csakhogy éppen vétkezzenek, a vétek, a bűnök oka sok más körülményben lelheti alapját. Ezek igazolása egyik legszebb feladata a történetírónak, melyel az a haszon is jár, hogy felmutatván az éremnek más oldalát is behatőbb kritikát provokál; lehet, hogy amazok előnyére, de legtöbbször hátrányára. De a midőn egy történetíró egyenest azt a czélt tűzi maga elé, hogy meg fog védeni egy szörnyet minden lehető eszközzel, s tárgyalásában a hibákat sohasem akarja meglátni, csak az eredményeket, és képes állítani hangzatos szavakkal bizonyítás nélkül, képes talán éppen e czélból egy külön philosophiai kormányforma rendszert megalkotni, melynek kivívásáért hőse a legnemesebb lélekkel küzd s így bűne ki van zárva, — az ily

¹⁾ Id. m. 290.

²⁾ Id. m. 301.

³⁾ d. m. 290.

⁴⁾ d. m. 294. 299.

⁵⁾ d. m. 293.

⁶⁾ d. m. 291.

⁷⁾ d. m. 310.

történetíró compromitalja önmagát, hitelét irányánál fogva elveszti, noha helyesen vezeti le eszméit, de az olvasó előtt mindig ott lebeg az írónak kétes értékű czélja.

Held művét pedig ilyennek ítélhetjük.

Műve említett felosztása szerint halad; e felosztáson belül a nevezetes napok köré csoportosítja a történetet. Tömören és elég élénken ír, kár hogy forrásokra sohasem hivatkozik, mert jóllehet nem zavarja az olvasót a folytonos utalással, de ez a komolyabb műveknél mégis szükségesnek mutatkozik. Kritikája néha élénk, de majdnem mindig nagyon is heves és vakmerő, és nem elég mély, ez adja meg a mű kétes értékét.

Irodalomunk sokat nem nyert a mű lefordításával, de mégis alkalmat nyújtott a szélsőségek megismerésére. Endrődi szereti a pessimistikus, bizarr, különczködő tárgyakat, nem csoda ha kedvvel fordította, de nem nagy sikerrel.

5. Fatalisták.

Buckle Tamás. — Sorel. —

*

Ez iskolának főelve — mint már neve is mutatja a fatum, a kéréllhetetlen szükségesség. A világtörténelem szakadatlan okok láncolata úgy, hogy máskép semmi sem történhetett, mint a mint történt.

Egyik legtekintélyesebb alakja ez iskolának *Buckle Tamás*.¹⁾

A forradalom alapja szerinte nemes volt, a népnek öröngése csak „kiegészítő részét képezé az eredmények természetes folyamának“.²⁾ A kegyetlenkedés csak az az elfojtott boszú régi története.

Francziaország ügyeibe nem kellett volna beleavatkoznia Európának, nem Angliának. Hogy milyen kormányt fogad el Francziraország az az ő ügye volt, „ebbe semmi idegen népnek nem volt beleszólása.“ Ezek ugratták be a kegyetlenségbe. A francziák utánozva az angolokat, megölték királyukat. Buckle elismeri, hogy ez „fölsleges, kegyetlen és politikailag nagyon hibás“ dolog volt, melyet maga a nemzet megbánt volna (a miért különben is csak Istennek és hazájának volt felelős) de idegen hatalmak fenyegetéseire nem hunyászkozhatott meg rabszolga módra, rákényszerítették, hogy magáévá tegye a bűnt, helyeslje és síkra szálljon érétte, mi húsz éven át tartó kegyetlen háborút vont maga után.³⁾

1) Buckle Tamás: Anglia művelődés történelme. I—VI. k. Fordították Endrődi, György stb Pest. Aigner, 1873—75. 1878.

2) Buckle III. k. 123.

3) Buckle. III. 123—125.

Buckle mutatta ki részletesen az angol irodalom befolyását a forradalomra, mely a francziákat a politikai szabadságra ¹⁾ oktatta; ő mutatta ki terjedelmesen a szabadszólás elfojtására irányzott jogtalanságokat, a nagy írók üldözését kik a forradalommal csak megboszulni akarták a méltatlanságokat, akik először az egyházat támadták meg a papság kihívó magatartásáért, mert a forr. előtt a papság és egyház egy fogalom volt.²⁾ Az egyház megtámadását követte az állam megtámadása az 1750. évvel, a miben kiváló szerep jutott Rousseaunak.

Majd plilosophia alapon mutatja be a forradalom okait melyekhez a tudomány haladását, a feltalalásokat, felfedezéseket sorolja, az egyházat két pártra szakasztó kalvinizmust.³⁾ Ugy tárgyalja pedig az okokat, hogy azoknak természetszerű s szükségképeni következménye lett a forradalom, „a történelem e kétségtelenül legfontosabb, legbonyolultabb és legdicsőbb eredménye.”⁴⁾ Noha Buckle fatalismusát elfogadni igen bajos, de a mit a forradalom okaira nézve összehordott, kétségkívül fontos anyag minden forradalmi történetíróra nézve.

Miként Buckle úgy *Sorel is a történelem* folyásában kéréletlen logikát, következetességet lát. Mindaz ami történt, úgy történt, amint kellett, s azért történt, mert történnie kellett. Minden történetnek tehát lényege az, hogy ismerjük annak távolabbi és közelebbi okait. Ez okokat akarja megkeresni és összeállítani művében.⁵⁾ A francia forradalom kitörése, Európa reakciója, a különös viszontagságok, a látszólag ellentmondó események nem fejthetők meg esetleges okokból, hanem a tények legszorosabb összefüggéséből, mert „ha a tényeket egymás után való következtetésükben tekintjük, látni fogjuk, hogy mindenik hozzá fűződik az előzőhöz, s a sorozat pontról-pontra kiegészül.”⁶⁾ Ezt az összefüggést akarja kifejteni művében s akkor „az események minden

1) Buckle V. 12. fejt.

2) U o.

3) Buckle VI. 14. fejt.

4) Buckle VI. 129.

5) Sorel Albert: Európa és a francia forradalom. I. rész. Ford. Szathmáry György. Budapest, 1888. Arad. kiad. A II. rész még nem jelent meg.

6) Id. m. 7.

oka megállapítva, minden főeredmény kitárva, minden sarkalatos viszony meghatározva“ lesz.

Hogy az eredményt meglegjűk, tekintet alá kell venni a régi kormányzat végén Európa államainak viszonyait és népeinek hajlamait; „minő elveken nyugodott az államok társadalma; minő irányok szabályozták maguktartását; a közérdeknek minő szempontjai, vagy a magánérdeknek minő számításai vezették politikájokat; minő eszmék voltak a nemzetek közt elterjedve, minő érzelmek hatották át a kedélyeket; végül minő viszonyok közt voltak a kormányok és a népek, midőn kezdetét vette az ó világnak ez a nagy felforgatása“.1)

De ezeken kívül még a legfontosabb körülményre kell különösen ügyelni: az államok és a népek hagyományaira, „melyek oly régiek mint azok története, mert ugyanazon forrásból származnak mint e történet, s az államok és nemzetek életfolyamatát a magokéval párhuzamosan fejlesztik.“

Az okok vizsgálatából, a nemzetek jelleméből, a nemzeti hagyományok kérlelhetetlen befolyásából akarja Sorel kimutatni, hogy a forradalom tulajdonképen Európa történetének *természetes és szükségszerű* folyománya, összefüggése, mely csakis annak történetéből folyó következményeket szült s amely a régi kormányzat előzményei által fejthető meg.2)

Sorel széles és tudományos alapon fejtegeti fölvetett tárgyat, s mint egy veterán politikus vagy kiszolgált diplomata — kinek kezében bonczkés van, — hogy úgy mondjuk — leleplezi a politika és diplomácia ábrázatát, megmutatja annak szívét, mely soha nem dobogott nemesen, szemeit, melyek soha nem sírtak őszintén, belehatol egész az idegekig s úgy mutogat meg mindent anatómizálva, hogy csak csodálni tudjuk. Kinyílnak szemeink, de a részletezések majd rövidségek, alludálások miatt gyakran homályosan értjük meg az író.

Fokonkint kimutatja, hogy a politikában, a diplomáciában a czél egyedül a hatalom, a területnyerés volt mindig s ezek elnye-

1) Id. m. 8.

2) Id. m. 10.

résére minden eszköz helyesnek látszott, mint : „csalni úgy, hogy mások meg ne csaljanak“; esetleg sírni, de foglalni mindig, mint Mária Terézia tett II. Frigyes szerint; alkalomadtán a szerződéseket megszegni; háborúskodni, mikor konczra van kilátás, s a háború igazságos lesz, mihelyt szükségesnek látszik; hódítani jól felfogott érdekből; bitorolni jól megfontolva a körülményeket.

Ime ilyen volt a régi kormányzat Európája, s ilyennek kell látni, ha megakarjuk érteni magatartását a francia forradalommal szemben.¹⁾

Az államok képesek osztozkodni egymás közt, miután már egymást megrabolták. Ezt akarták tenni Franciaországgal is. Nem ő honosította meg az osztozkodó rendszert, nem is ujítja a rendszert 1792 ben, sem azután, legfőllebb utánoz. Hogy a régi államok közé léphessen, kénytelen maga is utánozni e rendszert. „A forradalom nem ásta meg a rohanó ár medrét, csak annak vizeit szaporította fel.“²⁾

Hogyan készítették elő a forradalmakat maguk az államok? Saját túlzásaikkal. Ugyanis az államok ép úgy nem csinálnak lelkiismereti kérdést a királyságok elcsereléséből, az uralkodó családok letételéből, fejedelem gyilkosságból,³⁾ mint hogy scrupulus nélkül válogatnak az eszközökben, a corruptióban, a vesztegetésben; a kalandorok, titkos ügynökök szerződtesítésében, kik minden kulcslyuknál hallgatóznak, s „készek eladni mindent, ami megvehető, s megvenni mindent, ami eladó“; a diplomaták leveleinek elcsempészésében, vagy ezek megakasztására gyors és megbízható futárok felfogadásában — s ily körülmények közt a béke bizonytalan lett, a háború kegyetlen; de mégis jobb a békénél a háború, mert legalább őszinte s az erő uralmán alapul.⁴⁾

E visszaélések, melyek már a megszokásból származtak, túlzásaikkal romboltak, „kíméletlenül tépték szét a fátyolt, mely az államok szentélyét fődte,“ „megnyitották az utakat egy oly forradalomhoz, melynek, hogy trónjaikat megdöntse, csak az kellett,

¹⁾ Id. m. 20—46.

²⁾ Id. m. 46—55.

³⁾ Id. m. 55—69.

⁴⁾ Id. m. 92—105.

hogy ellenük fordítsa saját maguktartását és kövesse példáikat ¹⁾)

Így rombolták le a királyok túlzásaikkal maguk a trónt s oly válságot teremtettek, mely „ugyanazon túlzásokból származik s ugyanazon okok hatása alatt fejlődik.“

Tehetetlenek lettek ama forradalom megismerésére, mely mindnyájukat fenyegette, tehetetlenek az ellene való szövetkezésre.

A forradalom tehát megtorlatlanul fejlődik s diadalmaskodik a ligák fölött, melyek elfojtására keletkeztek.²⁾)

Az elsorolt visszaélések és túlzások³⁾) tehát válságot teremtettek. S daczára annak, hogy e válság általános lett Európában, a forradalmi tünetek felébredésénél, a reformeszmék terjedésével s a felvilágosodás heves mozgalmaival, a csalódások keserű megismerésével, mi elégületlenekké teszi a népeket s izgalmas jelene-
teket szül Németország, Ausztria, Belgium, Hollandia, Genfben; — mért tört ki éppen Franciaországban a forradalom, holott mindenütt fenyegető színt öltött; hiszen Franciaországban az elnyomás kisebb mint másutt s a középkori intézmények tűnőfélben voltak!? Éppen azért, — s itt Tocquevillere utal Sorel — mert tünedeztek, s így „igájok annál elviselhetlenebbnek tűnt föl, minél kevésbbé vált súlyossá; elkeserítette azokat, kiket már nem tiport el többé. Lerombolván a középkori intézmények egy részét, százszorta gyűlöletesebbekké tették azokat, melyeket meg-
hagytak.“ — Az államtól elvárják, hogy a munka másik felét is végrehajtsa; elvárták különösen ott, hol a haladás legnagyobb volt, míg a kevésbbé művelődő Bretagne, Vendée, Poitou a régi kormányhoz ragaszkodott a maga nemeseivel, kikkel egy maradt, míg másutt csak bitorlónak nézték.⁴⁾) Franciaországban „izzó ellenszenv“ uralkodott ugyanis a középkori intézményekkel szemben

¹⁾ Id. m. 116.

²⁾ Id. m. 118.

³⁾ Részletesen és nagy alaposággal tárgyalja ezeket Sorel.

⁴⁾ Id. m. 119—89.

s a hűbéri nemesség ellen, „mely azokat a maga hasznára fentartani igyekezett.“¹⁾

Ez ellenszenv pedig nem volt más, mint a nemzeti hagyomány, s így a nemzeti hagyományok kifolyásai a forradalomnak. A nemzetek ugyanis a forradalmakat nemzeti hagyományaik szerint értelmezik s azokban a századok munkája által kifejlesztett jellemüket, szenvedélyeiket, ösztöneiket követik²⁾

Igy fejt meg Sorel a forradalmakat s így történt szerinte, hogy Franciaország a maga sajátos jellegénél fogva megelőzte Európa többi nemzetét s megcsinálta a forradalmat.

Az általánosról most a különösré tér át. Magát a Franciaországot nézi s azt találja, hogy a forrad. az egész XVIII. sz. alatt készült. Az államban anarchia, a hatalomban gyengeség, az irodalomban a forradalmi szellem és szabad bölcselkedés, pénzügyi tönk, fegyelmetlenség a hadseregben, a király gyengesége a viharok közepette, határozatlansága, lehetetlensége, — ezeket lehetett látni és tapasztalni XVIII. sz. folyamán. A forradalom kitört, de nem ezen és a már említett visszaélések miatt, hanem „a hatás állandósága, a felhalmozott szokások iránya, a hagyomány ereje“ következtében.

A rémuralom, a vérengzések ugyanazon fanatizmus eredményei, mint XIV. Lajos áldozatai, a sz. Bertalan-éj³⁾

Sorel tehát, mint maga mondja, a tényeket adja elő, a történelem kérlelhetetlen következetességét, folytonosságát, s nem mentegyet senkit, hiszen az utódok azt teszik, mit őseik tettek. S ha volt valami rendkívüli mégis a forradalomban, az a szabadság uralma vala, mert a régi kormány elvben sem engedte meg a lelkiismeret, politikai, polgári szabadságot. A forradalom megtette.⁴⁾

Ez adja meg léte jogát, mert polgári és társadalmi reformokra tört,⁵⁾ de nem kell ezért azt hinni, mintha megszakasztotta volna Franciaország történetének folyamát, sőt ellenkezőleg, nem volt más, mint annak egyik epizódja; meglehet, hogy a

¹⁾ Id. m. 251.

²⁾ Id. m. 240.

³⁾ Id. m. 300. 301.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Id. m. 308.

legrendkívülibb, de epizódja volt. Valamint Franciaország nem változtatta meg helyét Európában, épügy a fr. nemzet a nagy válságon keresztül sem változtatta meg sem vérmérsékletét, sem jellemét. Hosszú pályafutásán nem egy ilyen fajta megpróbáltatáson ment keresztül.¹⁾

Miután végig tekintette a politikát, a válság előzményeit, a francia nemzeti hagyományt, „mely nem keresi a maga külön hasznát az igazságon kívül;²⁾ „az indulatokat, melyeket Franciaország magával a küzdelembe vitt;³⁾ Európa többi államának politikai hagyományait szemléli meg s azokat vonatkozásba hozza a forradalommal, s arra a meggyőződésre jut, hogy az angolok azért tartották kárhóztatónak a társadalmat reformálni, a vallást elnyomni szándékozó forradalmat, mert ez nemzeti hagyományaikkal ellenkezésben áll, sőt midőn az hódítássá fajult kikelnék ellene nem haszonérdekből, hanem a jog és szabadság érdekében, melyhez még a világuralom eszméje járult. A francia tanok Angliában is általános elterjedésnek örvendtek s íme itt a végletekig menő conservativeket szülték. Ezzel Anglia csak történetének állandó hagyományait követé, s a francia ellenfél ellen a nemzeti elveket és népies szenvedélyeket állította szembe.⁴⁾

„Anglia mögé sorakozik Hollandia, mint egy sajka, mely követi nyomait a hadihajónak, melyhez csatolva van.“ Hollandia kereskedő állam, saját érdekét tekinti, s így követnie kellett Anglia eljárását.⁵⁾ Mint tudjuk, Hollandiát mégis tönkre tette a francia, mert nem tudta szövetségesévé tenni.

Igy jött összeütközésbe a forradalom a spanyol nemzeti szenvedélyekkel. Azok „csak vallásuk és tartományi szabadságaik iránt tudtak hevülni, a többiben közönyösek, de az „emberi jogok“ alkalmazásától jobban irtóztak, mint a hódítástól és idegen kormánytól.⁶⁾

1) Id. m. 308.

2) Id m. 434.

3) U. o.

4) Id. m. 456 – 62.

5) Id. m. 463 – 73.

6) Id. m. 485 – 89.

Annál nagyobb rokonszenvre talált a forradalom az olaszoknál, mert reformokra vártak, a reformokat pedig a forradalom hozta meg nekik. A forradalomban azonban nem üdvözölték Franciaország uralmát, hanem Olaszhon felszabadulását. A forradalom felkeltette a nemzeti függetlenség eszméit, melyek nem tudtak eddig kitörni. Midőn a forradalom hozzájuk bejutott a nemzeti forradalom jellegét ölté fel, s csakis ezért juthatott be tárt kapukon. Franciaország polgárokká tette őket s ezzel felkeltette bennük az olasz önérzetet. Hazájukat szabadnak, hatalmasnak akarták látni és így meggyűlöltek szabadítóikat. Franciaország pedig a régi viszálykodó kis államok, bizonytalan kormányok helyett az olasz földön oly népre talált, melynek büszkesége nem engedi, hogy idegen úr parancsoljon neki.¹⁾

Igy tömörítette össze a forradalom a németeket, kifejlesztvén eszméi által a német nemzeti szellemet s egy nemzetté való tömörülés szükségének megismerését.²⁾

Hogy Ausztriára nem tudott hatni a forradalom, ennek oka az, hogy szemben találta az általános irányt, mely másutt sikereit biztosítja. Ausztria össze nem függő tartományaiban ugyanis hiányzott a nemzeti szellem, s így nem is kellett nemzeti forradalomtól tartani. „A forradalmi propaganda e különféle népeknél csak hajdani függetlenségök, az az hagyományaik emlékét ébreszté föl, melyek őket egymással szembe állíták. A szabadság eszméje nemcsak nem tömöríté, sőt megoszlatá őket.“³⁾ Ausztriának érdekében állott a forradalommal ellenkezni, mert féltenie lehetett tartományait; ellenkeznie kötelessége volt családi összeköttetései miatt. Erre nézve pedig segítségére lettek népei a maguk hagyományaival. Ezek ugyanis a szabadságot „csak a saját történetök által szentesített formákban fogták föl: visszakövetelték gyűléseiket, szabadalmaikat“, szóval hagyományaikat, s így nálók „a nemzeti függetlenség s a politikai szabadság szelleme természetsszerűleg a forradalom tanai ellen fordult.“⁴⁾ A forradalmi propaganda tehát itt semmire sem mehetett.

1) Id. m. 490—510.

2) Id. m. 545—62.

3) Id. m. 590.

4) Id. m. 59.

Poroszországban a nemzet nem volt elkészülve a forradalomra, mert emlékeit, hajlamait, hagyományait, szokásait a II. Frigyes Vilmos alatti nagy romlottság¹⁾ daczára is megtartotta, pedig ezek képezik a tartományi élet elemeit, — mondja Sorel. „Az idegen hódítás így nemcsak nem idézett elő forradalmat, hanem ellenkezőleg egy nemét támasztá a monarchikus érzelmek megújulásának és ébredésének. A nemzet állam és király összeolvadván, a vereség, mely feléleszté a nemzeti szellemet, feléleszté egyszersmind az odaadást az állam és a ragaszkodást az uralkodó ház iránt.“²⁾

A forradalom tehát itt sem tudott hatni, megakadt a nép jellemén, a hagyományokon.

Míg Lengyelországban a forradalmi propaganda csak az anarchiát fejleszti s a köztársaság hanyatlására működik közre,³⁾ addig Oroszország érintetlen maradt, mert nincs megérve annak felfogására, a politikai és polgári szabadságra; mert a forradalom három főeleme (kiváltságos és tehetetlen nemesség, magasra törő és erős polgárság és birtokos parasztok) itt hiányzik,⁴⁾ melyekhez még a távolság járul.⁵⁾

Ilyen Európa arca azon pillanatban, midőn a rendek összehívték (1879. május.) Ilyen az Európa és Franciaország köz'i viszony.

Az államok féltékeny aggodalommal kísérik belső válságait. Anglia „a szenvedőleges közöny és szenvedélyes érdeklődés közt hanykódik“; Poroszország nyugtalan, izgatott, Oroszország csak keletre és Lengyelországra gondol; Ausztria mindenütt mozog, de nem képes cselekedni, Lengyelország feloszlik és megcsönkítettatik; Törökország széthull- és rátámadnak.⁶⁾

Ezen eredményekre jutott Sorel beható tanulmányai után. Sokszor tett kitéréseket igen messzire, de szüksége volt rájuk, mert a nemzetek jelleme, a jellem következetessége a hagyomány

1) Id. m. 613—635.

2) Id. m. 639.

3) Id. m. 652.

4) U. o. s a köv. l.

5) Id. m. 660.

6) Id. m. 684.

mindenható erejének megmutatása lebegett szemei előtt. Ezekért kénytelen a népek történetét, e történet mozgató szellemét végig kísérni. Mellőztem a forradalmi eszmék részletes behatását, az államok visszahatását Franciaországra regisztrálni, mint Sorel teszi, mert csak szellemét, vezér eszméjét akartam végig kísérni, miként fejtí meg ezzel a történetet.

Művének első része széles alap egy nagy műhöz, melynek folytatását érdeklél várhatja a tudós világ. A tutajdonképeni forradalom leírása csak ezután fog következni, az első rész csak jelzi az álláspontokat.

A főeszméje tehát az, hogy a fr. forradalom azért tört ki, (mindennemű ok közreműködése mellett, melyek másutt is meg voltak,) mert a nemzet szellemének leginkább megfelelt. „E szellem kölcsönöz oly különös jelleget a fr. forradalomnak; ez a jelleg pedig lényeges vonásaiban Franciaország egész történetének jellege“.1) A forradalom férfiai e szellem szerint gondolkoztak; belsejük sugallta, hogy terjeszszék politikai elveiket, kormányrendszerüket, ahol önkényt nem fogadják, ott erőszakkal honosítsák meg a demokrátiát.

Azt tettek tehát, mit őseik, tanították a népeket és „tovább gyakorolták Európa fölött azt a „hatóságot“ melyet a történelem látszott rájuk ruházni.“ Ok tehát hagyományaikhoz állhatatosak maradtak és önmagukhoz következetesek, s ezért voltak eszméik „merőben nemzetiek és merőben szenvedélyesek.“ Amíg kezdetben a hazaszeretet azonos volt a király szeretetével, ép így lett azonos a forradalom szeretésével, mert látták, hogy a föld szabad élvezetének elnyeréseért tört ki. A haza az maradt rájuk nézve most is, ami atyáikra nézve, az a föld, melyet függetlennek akartak látni, melyhez szívők, reményük, emléküik kötő. „Ez eszmék képezték a forradalom egész erejét, de ezek okozták egyúttal túlzásait, megtevédekeit és vesztét is“.2)

A terroristák megbecstelenítették a szabadságot, a hazát, mert gáztetteiknek csak takarója volt az, hogy így akarják a hazát megmenteni 3)

1) Id. m. 685.

2) Id. m. 686—9.

3) Id. m. 690.

Sorel tudományos és hazai nyelvünkre sikerülten lefordított műve nyereség a tudós világra, nyereség a mi irodalmunkra, bár olvasóit igen kifárasztja az adatok halmaza. Eszméjét a nemzet jellemének és hagyományának befolyásáról végig vezeti, de a vezérfonalat néha bajos megtalálni. Hogy meglelte-e rendszerével az igazságot, azt még bajosabb megmondani; de hogy nagy szolgálatot tett a tudománynak, azt legbajosabb volna tagadni.

6. Antirepublicanusok.

Macaulay. — Weber György. — Hohoff Vilmos. — Holzwarth. — Cantu. — Freppel. — Nicolas. — Bumüller János. — Lecky W. E. H.

*

Mint már nevük mutatja, nem rokonszenveznek a forradalommal, noha némely tényét helyeslik is. Egyesek valósággal gyűlölik, mint egy nemzet őrvongó tettét; mások semmi jót sem találnak benne, tagadják eredményeit, elvei helyességét, bírálgtatják kihatásait, majd katolikus szempontból kárhoztatják, mert a vallás és a hierarchia ellen tört. Mindezt több-kevesebb igazsággal és pártatlansággal teszik.

Ez írók közül úgy a hang erősségére, mint a kritika élességére nézve első helyen áll a nagyszerű Macaulay.

Macaulay igen kegyetlen szerepre vállalkozott essay-jében.¹⁾ Egy jacobinus hullát szegez a bitóra, melyet Carnot megtisztítani igyekezett, de amelyet ő a régi kocsikenőccsel újra bemázolt.

Hogy Barère nyomorult alakja volt a forradalomnak, kiállhatatlan Anakreonja a nyaktílónak — amint nevezték — az tény; de hogy oly ördöge lenne az emberiségnek, ki regényben is csak torzkép volna s a valóságban hozzá fogható nem is létezett, „kit

¹⁾ Barère Bertrand. Irtá Macaulay. Olcsó kvt. 76. Ford. Angyal D.

minden gazság elborít és nem diszít egyetlen érény sem“, ez már mégis csak túlzás. Különös, hogy egy forradalmi író sem ismeri ily ördögnek.

Nem tudjuk, mért haragszik oly nagyon rá.

Talán azért, mert Barère egyszer indítványozá, hogy minden angol katonát le kell gyilkolni, amivel csak emberszeretetet gyakorolnak. Le kell döfni őket, hogy „egy se fertőztesse Franciaország talaját;¹⁾ vagy mert egy lapot indított meg Napoleon idejében Anglia ellen?²⁾ Vagy talán Carnotra, ki szidalmazza Angliát az emlékiratokhoz írt commentárban, vagy általán a francia forradalomra haragszik oly nagyon? Ez utóbbi áll legközelebb az igazsághoz. Ő rettentően gyűlöli a fr. forradalmat s köpni kénytelen, ha csak nevét ejti ki. A forradalom szerinte nem volt más, mint őrzöngés, elvetemültség az elméletben, ostobaság és borzasztóság a gyakorlatban! Minő bolondság rejlik a forradalmi törvényekben! Minő fanatizmus! Minő féktelenség! Minő kegyetlenség! Az egész nem egyéb, mint ördögi bohózat, mely a legnevetesebb és legrettenetesebb dolgokból áll.³⁾

A nagyesszű Macaulay e leglesújtóbb ítéletével talán egyedül áll. Nem ismer el egy szikrányi jót a forradalomból, nem ismer el Barèreről sem, annak egyik szerepvivőjéről. Igaz, hogy nagy oka van a haragra egy tudósnak; ha oly szemtelen hazugságokat, milyeneket Barère mond emlékirataiban egy Carnot, a nagy forradalmi Carnot fia történeti forrásoknak nevez, melyekből sokat tanulhatunk; de viszont Barère egész szereplésében egyetlen csitító tettet sem látni, ez — hogy egyebetne mondjunk, — igen fárasztó s émelygős hatású az olvasóra, ki a szélsőségek közt nem tud eligazodni.

A fáradságot enyhíti azonban Macaulaynak több érdekes megjegyzése a forradalom műveiről. Így XVI. Lajosnak a tróntól való megfosztását szükségesnek tartja az európai coalició miatt,⁴⁾ noha a korlátolt monarchiát tartja legjobb kormányformának.⁵⁾ Ily

1) Id. m. 79—81.

2) Id. m. 116. (Mémorial Antibrannique.)

3) Hohoff. II. 579.

4) Macaulay: Barère 30--33.

5) U. o.

szellemes gúnynyal ostromolja a rémuralom igazán ostoba féktelenségeit s úgynevezett „eredeti“ politikáját, melyet a legeggyűgyűbb és legbutább ázsiai vagy afrikai apró zsarnok mindig űzött¹⁾ s a mely politikának Barére volt a mindenható lelke.

Macaulay kétségkívül nagy szolgálatot tett a történelemnek, hogy megmutatta Barére legsötétebb oldalait, hogy megismertetett bennünket az emberi süllyedés lehető határaival, melyek a királypártiságtól a királygyilkossáig, a girondistaság s Robespierre barátságától azok elvesztéséig, a köztársasági hangtól a monarchia kunyoráló koldushangjáig terjednek.

Érdekes, tanulságos tanulmány a maga nemében, de a higgadt hangot gyakran legyőzi a haragos bariton mely inkább ijeszt, mint simogat, inkább fenyeget, mint biztat Bitószaga van az egésznek, melyen a kritika erős szele egy dögleletes hullát lenget.

Sokkal szelidebb hangon bírálja meg a forradalmat Weber.

*Weber György*²⁾ röviden adja elő világtörténetében a forradalmat. Mint királypárti ember nem lelkesedik a forradalomért, sőt erősen elítéli. Flismeri, hogy a forradalom nagyon is elő volt készítve, hogy XVI. Lajos gyenge, tehetetlen volt, de azért halált nem érdemelt. A francziák őt meggyilkolták, noha törvényes formát akartak adni az elítéltetésnek. Állítása erősítésére a jeles Sybeltől idéz hosszasan.³⁾ Noha a forradalom vezető férfiai nagy szellemi tehetséggel voltak fölruházva, de sajnos, csak „vére emberek“ voltak. Danton teremtette meg a szeptemberi napokat, azért neve egy sorban áll Marius és Sullával;⁴⁾ amint azok, úgy ő is a forradalomban gazdagodott meg,⁵⁾ a girondiak hazaszeretőik, műveltek, nagy szónokok voltak, a jakobinusok csak vérengző csőcselék, gonosz szellemük: Marat „egész lényegében undok“.

Mintha Michelet-vel polemizálna, azt állítja, eltalálva az igazságot, hogy Vendéenek békés, türelmes, megelégedett népe, mely szerette a királyt, a papságot, mert ez nem nyomta el, azért fogott

1) U o. 66.

2) Weber György: A világtörténet tankönyve. Pest. 1866. A 10. bővített kiadás után magyarosítva, Heckenast. kiad.

3) Id. m. 26.

4) Id. m. 23.

5) Michelet Danton számadásaival mutatja meg az ellenőrzést.

fegyvert a forradalom ellen. mert szeretett királyát meggyilkolták, papjait elűzték, fiait általános ujonczozással, erővel vették el¹⁾

Napoleonról elismeri, hogy kitűnő tehetség, de a védelme alatt álló direktorium tekintély nélkül áll, kegyetlen minden szebb eredmény nélkül, mely valódi rabló rendszert hoz be a meghódított tartományokban. A jellem eltűnt, helyét zsarnokság, erőszak, álnokság foglalta el.²⁾ Napoleonnak azon törekvése, hogy a forradalom vívmányait a királyság intézményeivel egyesítse, dicséretes, de hibája, hogy a régi, királyság korában dívott külsőségek, szokások és erkölcsök föltétlen visszaállítására engedte magát ragadtatni.³⁾

Igy szülemllett meg családi politikája s az átkos protekció újra. Napoleon nevét befeketitette Enghien herczeg megöletésével, kit az összeesküdtek közé számított a rágalom. E tett — mondja Weber — őt az 1793. rémférfiakkal egy sorba helyezte.

Webernek élvezhetően fordított műve tehát csak egy tankönyv, egy szigorú modorában ismerteti a forradalmat.

Derék munkát végzett *Hohoff*⁴⁾ történetíró, ki a forradalmat a tizenhatodik századtól egész a modern forradalmi elemek, egyesületekig (anarchia, szocializmus, communismus) tárgyalja katolikus szempontból bírálgatva azokat az ellenséges írók szavaival czáfolgatva a protestantizmus nagy érdemeit és a forradalmak, in specie a fr. forradal nagy eredményeit.

A fr. forradalomnak tehát kritikáját állítja össze a kutató történetírók műveiből. Mondom csak összeállítja, mert műve az idézéseknek egy szerves egészsze való állítása. Mindenesetre hasznos munka, mert olvasóit az irodalom nagy szellemeivel, azoknak irányával élvezetes módon ismereti meg.

Éppenséggel nem lelkesül a fr. forradalomért, sőt igazolva sem találja annak kitörését, mert hiszen Francziországban az állapotok röviddel a forradalom előtt nem voltak rosszabbak, mint a többi államokban⁵⁾ Ezt bizonyítja Liebknecht socialdemokrata író;

1) Id. m. 34.

2) Id. m. 51.

3) Id. m. 63—64.

4) Hohoff Vilmos: A forradalom a XVI. század óta. Fordították: Makra Imre és Rózsa József I—II. k. Szeged, 1889.

5) Id. m. II. 486—501.

Tocqueville Elek a 18. sz. nagy ismerője, kinek művét ajánlatos volna magyarra fordítani; Taine a nagy analízáló; a nagy olvasottságú Blennerhasset Sarolta, Staël asszony életrajz írója; Smith Ádám, Jefferson és Hellwald Frigyes darwinista művelődés történetíró.¹⁾ Franciaországnak a forradalom előtti történetét tehát akarattal ferdítették el és feketítették be szerinte.

Hogy pedig Franciaországban a forradalmi elmélet elterjedt és veszedelmet hozott, míg Angliában gyakorlatilag nem volt veszedelmes — ennek oka abban rejlik, hogy a hagyományt Franciaország megvetette s egyedül az észet tekintette mindennek^{2).}

Franciaországban kelt ki az a mag, melyet Angliából hozott ide a szél. A mag a forradalmi és hitetlen eszmék magja volt. Pedig a 17. században a francia irodalom uralta a polgárosult világot s ime a forradalmi eszmék — mint Buckle kimutatja és oly tört. írók mint: Leo Henrik, Frank Gusztáv, Ritter Henrik, Hettner, Schlosser, Macaulay, Fleury, Wachsmuth is elismerik — Angliából kerültek át Franciaországba.³⁾ A csemetéket Voltaire és Rousseau fejlesztette ki terebélyes fákká.

Hohoff művének lefordítása⁴⁾ igen nagy szolgálatokat tesz a történetkedvelő közönségnek, mert nagyjából megismeri a forradalom történetírását. Igaz, hogy a forradalom-pártoló történetírók nincsenek fölvéve a mű keretébe, mert Hohoff elitelő nézeteivel ellenkeznek, ellenkeznek céljával: a forradalom dicsőségének lerontásával s annak a felüntetésével, hogy a forradalom anyja a protestantismus, mely egyoldalúság már magában véve a történetíró hibája, de ezek mellett is tudományosan compilált műve nagy nyereség a történetírást ismertető irodalomra.

Hohoff, mint a forradalom ellensége különösen két forradalom-

1) U. o.

2) Id. m. II. 502—11.

3) Id. m. II. 522—549. Hohoff alaposnak találja Buckle bizonyításait, de egész szenvedélylyel „ostobá“-nak mondja lelkesedését a forradalom iránt. Erre nézve elég megjegyeznünk, hogy Hohoff gyűlöli a forradalmat. A gyűlölet beszél belőle.

4) A fordítás élvezetes volna egyes germanizmusok kijavításával. Különösen föltűnővé lesz az, ha Toldynak Taine fordításával egybevetjük.

ellenes íróval ismerteti meg olvasóit; Schmidt Adolf és Taine-Ipolylyal.

Schmidt művét¹⁾ azért ismerteti bővebben, mert „oly fölöttébecses“ munkát igen kevesen ismerik. Ismerteti különösen azért, mert a francia forradalom története úgy meg volt hamisítva, hogy csak egy Schmidtnek, egy Tainenak sikerült az igazságot kideríteni hosszas kutatás után. — Láttuk most már harmad forrásból, (mert Schmiedt műve még nem akadt magyar fordító) mit tart a forradalomról a liberális protestáns történetíró több mint harmincz évi forrás tanulmány után?²⁾

A francia népet minden állhatatlansága, könnyelműsége mellett is mindig conservatív és monarchikus érzelműnek ismeri, mely annak meg is maradt. A forradalom alatt gyakran panaszkodott a köztársaság nagy áldásai ellen, a forradalom vezetői ellen, különösen a főszerepet vivő Páris ellen. Azért a forradalomban a főszerepet nem a nép vitte, hanem Páris lakosságának csak egy része, mely forradalomra tört, az a része, mely „maroknyi izgatóktól, a különböző néposztályok radikális vezéreiből és a vagyontalanoknak nagy tömegéből állott,“ mely utóbbiak azonban a forradalom elején nem voltak sokan. A kinek valamije volt, az a mérsékeltekhez állott. Számítások után úgy találta Schmidt, hogy egész Párisban alig akadt 3000 „határozottan forradalmár,“ míg a párisiak legalább $\frac{9}{10}$ — $\frac{17}{18}$ része határozottan forradalomellenes annak minden korszakában. És mégis az a 3000 ember vezette e nagy tömeget, mert ennek nem volt bátorsága azok ellen határozottan kikelni és saját véleményét nyilvánítani. És ime ezt a gyűlevész csöcseléket nevezték a demagogok hizelgései „párisi népnek“ „souverän népnek.“ „Nem csoda — mondja Schmidt — ha a párisi lakosoknak ez a kis része magát tényleg a forradalom választott népének, Páris és így Franciaország jogosult főhatóságának gondolta.“ A forradalom véres tényeit e csekély számú, de eltökélt és erőszakos forradalmárok rendezték. Sikerüket az óriási többség tétlensége vagy távolléte segítette elő, s így „a for-

1) Adolf Schmiedt: Pariser Zustände während der Revolutionszeit von 1789—1800. Jena, 1874—1876. 3 Bänder.

2) L. a következő ismertetésre 552—577. lapokat Hohoff említett művéből (II. k.) a folytonos idézés helyett.

radalomnak minden káros kihágásaért első sorban a mérsékelték felelősek.“

Az ily vezetésű forradalom pedig mit eredményezett? Azt, hogy a népművelődés hanyatlott, az erkölcsök lazultak. „A helyett, hogy valami tényleges és életerős dolgot alkotott volna, a pusztátagadásnak eszközévé lett. Nem arra törekedett, hogy építsen, alkosson, hanem, hogy a fennálló intézményeket mind feldúlja.“ Soha Franciaországban nem űzték az erkölcstelenséget oly szemtelenül, mint 1793 óta egész a consulságig. Mindezeket példákkal, egykorúak nyilatkozataival, számokkal erősíti.

A forradalom főeszméje volt az, hogy egy valódi köztársaságot alapítva, jogokat adjon az embernek és polgárnak. A tények szomorú naplója pedig azt mutatja, hogy „ember és polgárjogot tényleg soha alaposabban lábbal nem tiportak mint akkor, midőn Franciaország azokat a köztársasági szabadságnak czéjéreül és jeléül tűzte ki.“

Okmányokból jutott Schmidt arra az eredményre, hogy a népoktatás és iskolaügy ez években „hirtelen és ijesztő mérvben hanyatlott.“ Noha a forradalom rajongott a nemzeti nevelésért, tényleg azonban a meglevő tanintézeteket csak rendetlenségbe hozta, elpusztította.

A kép, melyet Schmidt nyújt a forradalomról és melynek csak egy részét ismerjük meg, Hohoff lefordított művében, minden tekintetben sötét; alig-alig látszik meg a fehérebb alap. Hohoff tovább megy és egyenesen megrója Schmidtet, hogy leleplezései daczára is a forradalomnak oly nagyságú dolgokat tulajdonít, melyek annak tévedéseit és gonosztetteit feledtetik.

Schmidt csak sötét szinekkel fest, Hohoff haraggal és elkeseredéssel karcolja össze korommal a képet. Ő valósággal elfogult. Macaulayra hivatkozva¹⁾ felkiált: „Minő bolondság rejlik a forradalmi törvényekben!“ Minő fanatizmus! Minő féktelenség! Minő kegyetlenség! Az egész forradalom nem egyéb, mint ördögi bohózat, mely a legnevetségesebb és legrettenetesebb dolgokból áll“!²⁾

1) Pedig nem kellene feledni, hogy Macaulay angol író!

2) Id. m. 579.

Az igazság a középben van. A forradalom sötét szakából felmerülő számos elvet helyeslőleg vitt át korunk a gyakorlatba.

Szabó F. fordította s adta ki többek közreműködésével *Holzwarth F. J. dr. viágtörténelmét.*¹⁾

E világtörténet általános tudás szerint erősen katolikus színezetű, de szépen folyó nyelve (a sikerült fordításban), a felosztás áttekinthetősége, a fontos eseményeknek és nagyobb szerepet vivő alakok kiemelése által élvezetessé és hasznossá lett e különben nem a legmélyebb alapokon nyugvó mű.

A fr. forradalom anyjának a reformációt tekintí, mely anarchiát szült a szellemben, anarchiát az életben. Ez anarchia főtypusa a francia forradalom.²⁾ A forradalom többi okának vázolása nem elégítheti ki az olvasót. Felhossa ugyan XIV. és XV. Lajos romlott, pazarló, zsarnoki kormányának természetes következményét : a francia nép megvető viselkedését a régi, dicsfényvel övezett koronával szemben ; a papság és nemesség adómentességét, kiváltságát ; a vallás gyakorlatában való léhaságát, hitetlen bölcsekedését ; felhossa a súlyos adóügyet, a parlament gyengeségét, Rousseau befolyását — de mindez azok mellett, melyeket különben is röviden és elég gyengén ad elő, mellőzi a társadalmi osztályok állapotának markansabb rajzát, az általános vallási közönyt, a javító intézmények hiányát, az amerikai függetlenségi harcz és elvek nagy befolyását, a kormánynak okulni nem akarását, stb. Ily kategóriákat elvárunk egy számot tevő világtörténelemtől.

A köztársasági kormányformának nem barátja, azért a kiráyság ellen elkövetett méltatlanságokat kiemeli, de viszont a mily kegyes a girondistákkal, Napoleonnal szemben, noha hibáikat nem takarja, oly kegyetlen Danton megítélésében, kire minden rosszat ráfog.

Mint elbeszélő történet azonban igen élvezetes Holzwarth műve.

Élvezetes leírású s a közbeszöött idézetekkel, majd felvilágosító jegyzetekkel, helyes reflexjokkal, idézett levelekkel ellátva igen

¹⁾ Világtörténet. Irta Holzwarth F. J. Fordította s kiadta többek közreműködésével Szabó Ferencz. IX-ik kötet. 1892. Temesvár.

²⁾ Holzwarth. IX Bevezetés.

élénk menetű Cantu világtörténetének a forradalomról szóló része.¹⁾ A mint elitéli a kath. szellemű mű a forradalmat tulzásaiban, mely az elvont elveket nem tudta életre hozni, mely okoskodásaiban megfélekezett a realis létről, úgy ítéli meg a forradalom szereplő vezér alakjait, kik a legszélsőbb macchia-avlistmusnak hódoltak, a legvastagabb durvaság és kegyetlenségig sülyedtek, kik csak okoskodtak, de nem gondolkoztak. A nemzetgyűlés örökké nevezetes és tiszteletet érdemlő működését azonban dicsérettel említi.²⁾

Mély forrástanulmányt nem szoktak keresni Cantunál azok, kiknek katolikus iránya nem tetszik, pedig annyi tudással és szellemmel megírt világtörténelem kevés van.

Hogy a műnek nincsen föltétlen becse minden tekintetben, hogy a kritikát egyes részeiben ki nem állja, még nem jogosít fel a kicsinylésre. Csak egy tényt említek föl. Desmoulinról tudjuk egész bizonyossággal, hogy ő mondotta pörénél: „Oly idős vagyok, mint a şansculotte Krisztus. Veszedelmes év a forradalmároknál.“ S Cantu szerint ezek Danton szavai. Pedig Danton 34 éves volt, Camile 33³⁾. Ilyen csekélyebb hibák mellett a mű tudományos értéke nem veszt erejéből.

Napoleon⁴⁾ fényes szereplésében fáj az olasz történetirónak, hogy Napoleon olasz létére mennyi jót tehetett volna hazájával, miért voltak is lekiismeret furdalásai — szerinte — midőn Szt. Ilona szigetén visszagondolt szép hadjáratára, noha titkolta azokat.⁵⁾ Azt az érdemét nem tagadja el, hogy az olasz egyenetlenségek okát és kárait kimutatta,⁶⁾ de fájdalmasan fölkiált: „Napoleonnak a directoriummal folytatott kiadatlan levelezéseit olvasva, minden becsületes embert irtózat fog el, midőn látja amaz előre tervezett gonoszságokat, melyekről alig képes az ember elhinni, hogy a harc hevében főzethettek így ki.“⁷⁾ Bonaparte szerinte gőgös, tettető, dicsvágyó, becses életet hasztalanul vesztegető, (Acre-

1) Világtörténelem. Irta Cantu Caesar. XIV. XV. k. A 7. turini kiadás után ford. Szent István társ. Eger. 1876.

2) Id. m. 49.

3) Cantu. XV. K. 104.

4) Cantu is 1869. aug. 15-re teszi születése napját 1768. jan. 7. helyett.

5) Cantu XV. 129.

6) Id. m. 134.

7) Cantu. XV. 140.

előtt különösen), ki hadi tetteit „az arab mesék gyermekkori emlékeivel“ cifrázza ki, határozottan és mélyen önző jellem, kinek halájában csak a tapasztalatlanság bizik, ki Európával szemben a békét hangoztatja, s alig várja az új diadalokat, s diadalaival a világot majd romhalmazzá teszi, elnyomja a népeket, a királyokat, kik alig várják a közös elnyomó bukását. S ime Manzoni a „képzelem és hit embere egy dicőítő ódát irt Nap. halálára s áldja az emléket annak az embernek, ki „kétszer volt a porban s kétszer az oltáron“. ¹⁾

Azt hihetnők, hogy az olasz Cantu chauvinismusból nem szereti, mondhatni gyűlöli az olasz eredetű Napoleont, ki annyi bajt okozott hazájának, de ha úgy is volna, az újabb szigorú kritika igazat ad legnagyobbbrészt ítéletének

Nem veti meg a forradalmat, pusztán annak túlzásait, de annál lángolóbban szereti a szabadságot, melyért annyi vér folyt a forradalomban, s melyet annyi vérrrel tett tönkre a zsarnoki önkény, melyért maga is osztrák várfogságban ült. Cantu műve kellemes irányával és terjedelmes, de mindig élénk részeivel régebbi közkedveltségét még soká fogja megtartani a sajnálatosan gyarló fordítás daczára is.

Forradalomellenes s erősen katolikus szellemű értekezés *Freppel*²⁾, ki végtelenül sajnálkozik azon, hogy a forradalom, ez a szomorú esemény megtörtént, mert az óhajtott és csakugyan szükséges reformokat lassú de biztos úton is ki lehetett volna vívni. Az az, ha a lassan haladó reformokkal megelégszik a francia nép, ma a hangadó szerep Európában az övé volna. Arra — a történetírásban oly gyakran előforduló — „ha“-ra csak az a megjegyzésünk, hogy az magában véve semmi, vagy „ha“ valami, akkor sem lehet tudni, hogy nem másképen történt volna-e, mint azt a „ha“ követelné. Minden körülményt tisztán látni előre lehetetlen, s minden bekövetkezett körülményt csak rossznak látni helytelen. Mert a szerző így tesz. Elítéli a forradalmat, mert nemcsak a kath. egyházat, hanem az egész kereszténység hitét akarta eltörölni tekintélyül egyedül az ész ismervén el; nem ismeri el, hogy a

¹⁾ Villemain Pindar szelleme. 434.

²⁾ Az 1789. francia forradalom, századik évfordulójára. Irta: Freppel Károly Emil. Fordította dr. Csápori Gyula. Esztergom 1889.

világ a forradalomnak csak egy elvét is elfogadta volna (!) és pedig azért, mert az a népek hagyományait feláldozta az észnek s a társadalmat az istentagadásra alapította. A forradalom Freppel szerint nagyrészen a szabadkőművesek munkája, nem is francia forradalom, s nem is akart az maradni; a szabadság örve alatt zsarnokságot teremtett; a nagy szavú egyenlőséggel csak károkat okozott, előlte a tiszteletet, a testvériséggel csak pártgyűlöletet hozott; a forradalom az oka a földbirtok jelenlegi pusztulásának, mert az állam szervezvéen mindent, mely mindenhatóságot a forrad. adta neki, sajtolnia kell pénzt a földből; előlte a munka haladásának éltető szellemét: a társulást azon elvnel fogva, hogy az egyed és állam közt testületeknek nincs létjoguk; a közoktatást legalább tíz évre felfüggesztette vallástalan tanításával; megteremtette a militarismust, mely a legnagyobb veszéllyel fenyegeti az ország jövőjét. Végeredményül úgy találja szerző, hogy ha a francia élni akar, vissza kell állítania a vallást, és a nemzeti monarchiát, eltörölni a közoktatás centralizációját, revideálni az örökösödési törvényeket, melyek az erőszakos felosztással gyengítik a közgazdaságot, visszaadni a munkások társulásszabadságát.

Freppel püspök minden túlzása mellett sok igazságot mond.

A forradalom elvei csakugyan nem is mentek át általában a francia politikai és közéletbe, noha részlegesen idegen államok is átvették. De bármennyire is kárhoztatja a forradalmat, vagy jobban mondva az 1789-iki alkotmányt, mely törvényeivel száz éven keresztül csak rombolt Franciaországban — ami merész állítás — minden bajnak forrásául tekinti a kath. vallás eltörlésére irányzott főtörekvést. Mindent a vallástalanságra vezet vissza. Ez szép lehet érzelemnek, de ítéletnek egyoldalú. Az 1789. alkotmány minden fogyatkozása és radikalismusa mellett sem ördögi mű, s mert elvei nem sikerültek, mert a vallást veszélyeztették — összesen és egyenként nem ítéltetők el. A lelkesedéssel párosult meggyőződés ha téved is, csak tiszteletet érdemel. Ilyen volt pedig az alkotmányos (1789.) forradalom kezdete. A törvényhozótól a jövőbe látást követelni oly egyoldalúság, mint száz év múltán kárhoztatni, mert nem látott a jövőbe.

A hasonlóan katolikus irányú *Nicolas*¹⁾ 1789-ben kettős mozgalmat különböztet meg. Egy „nagy, szép és üdvös reformtörekvést, melyhez valamennyi nemes szellem, a társadalom minden osztályabeli igaz szívűek: királyok, nemesek, papok, polgárok vetélkedve csatlakoztak,²⁾ mely a labdaterem küszöbén véget ért s helyébe a forradalmi szellem lépett, melynek föelvé volt szerinte az istengyilkolás.

A forradalom az embert saját magának istenévé tette, a szabadságot a féltelenséggel cserélte föl, félreértette, megrontotta a család életet a polgári szerződés (házasság) által, a hitet törvénytelenesen mellőzte s innen származott Franciaországnak egy századig tartó betegsége. Mi volt tehát a forradalom? Istentelenség, örültség, bűn.³⁾

Nicolas bölcselkedve czáfolja a forradalomnak tulajdonított eszmék hasznát és életrevalóságát. Erős katolikus alapon áll, de nem hoz le mindent a dogmákból, hanem nagy figyelemre méltatja a józan emberi ész, az értelmet, a dolgok és társadalom természetét, az emberiség tapasztalatait. Végtelme az, ami Freppelé: hogy térjen vissza Franciaország a valláshoz, ha élni akar.

Az ósdi magyarsággal fordított s különben is erősen szövevényes irányú könyv nem vet új világosságot a forradalomra, de világos bölcselkedése csak hasznára lehet az értelemnek.

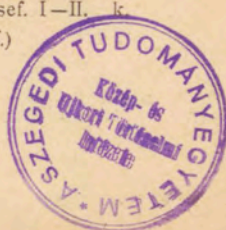
A lefordított világtörténetek közt tekintélyes helye van *Bumüller* János világtörténetének.⁴⁾ Egyszerűen folyékony higgadt-sággal, menten minden kifakadástól, de mondhatjuk a történelmi tényekkel fukarkodva adja elő a forradalmat. Katolikus szempontból nem védheti a forradalmat, annak túlzásait, de egyuttal maga is túloz. Így az augusztus 10-iki fölkelésnek szerinte 5000 s a szeptemberi gyilkolásoknak 3000 áldozata lett volna. Taine, aki pedig nem barátja a forradalomnak, a legpontosabb kutató-sokkal megczáfolta e különös előszeretettel nagyított számadásokat.

1). A francia forradalom föelvé s ennek eredményei. Irta: Nicolas Ágost Ford. Erdélyi Ferencz. Nagy-Kanizsa. 1873.

2) Id. m. 13

3) Id. m. 74.

4) Világtörténet — Bumüller Jánostól. Fordította Danielik József. I—II. k. 1—IV. füz. Pest. Sz. István társ. kiad. (A forradalmi rész. II. k. I. f.)

Különösen Dantonnal bánik tulszigorúan a szerző, mit az nem érdemelt meg.

A történet ma már, midőn a forradalomról oly sok becses művet olvashatunk hazai nyelvünkön, e részt illetőleg becsrel nem igen bír. Annál nagyobb volt azonban értéke az övenes és hatvanas években, midőn magyar történeti művek és fordítások még a semmiségből elő nem kerültek. E fordítás tehát missiót teljesített a maga korában, miért az utókor elismeréssel adózik neki. Tankönyvi szolgálatot ma is tehet, bár a fordítás nehézkes és erőltetett több helyen.

E határozott irányú művekhez csatoljuk, még Lecky egy-két nézetét a forradalomról.

A materialista *Lecky W. E. H.*¹⁾ az általános fölfogásokkal szemben a forradalom főokaít nem a politikai bölcselők hatásában keresi, mert a forradalom a „kor irányának rendes következése volt“. „A köztársasági írók fellépése, az általuk magyarázott alapelvek s érveik győzelme sokkal inkább következménye volt a demokratikus szellemnek, mint oka. A férfiak inkább kifejezők voltak, mint teremtők. Az előző mozgalom nélkül sohasem léptek volna föl, vagy legalább soha nem győztek volna, ámbár föllépésükkel kétségen kívül módosították s bizonyos mértékben irányozták a mozgalmat, mely őket létre hozá“. ²⁾

A katholicismus a 18. sz.-ban a francia hatalom karjaiba vetette magát, mert minden nagy szellem ellensége volt, majd a „türelem engesztelhetetlen ellenének mutatta magát“. ³⁾

A demokratikus mozgalmak pedig már jelentékeny haladást tettek. Ezek vezetése szükségképen a szabadelvűek kezébe került, mert a katholicismus „a despotismus képviselőjévé lett, a francia protestantismus pedig jelentéktelenné súlyyodt“. ⁴⁾ „Úgy látszott, mintha a hazafiság majdnem egészen elköltözött volna az egyházból“.

¹⁾ A felvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában. Irta Lecky W. E. H. Fordította Zsilinszky Mihály I—VI. füz. Pest. 1872—3. Aigner, L.

²⁾ Id. m. V. f. 231. II. k.

³⁾ Id. m. V. f. 235. II. k.

⁴⁾ U. o.

Mindennek daczára a demokratia szelleme győzelmet nyert a forradalom által, mutatja ama kiterjedése, „melyben az utolsó évek törvényhozása az alsóbb osztályok javára megváltozott“, mutatja a nép iránt mutatkozó rokonszenv és előzékenység, az osztálykülönbség elválasztó falainak lerombolása s azon törekvés, „hogy az osztályok a politikai egyenlőség és szélesebb rokonszenv alapján összeolvadjanak“. ¹⁾ Ez a forradalom vívmánya.

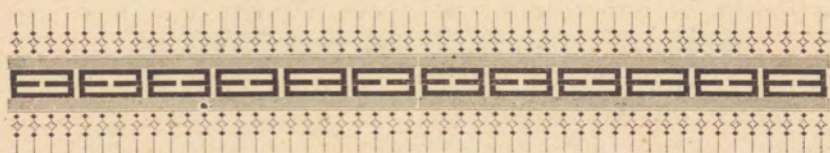

¹⁾ Id. m. 246.

IV.

Napoleon történelmi irodalma
hazánkban.

Függelék.

*Nagy Pál. — Illés és Szekrényesi — Marczali. — Füssy Tamás.
— Lanfrey. — Jung. — Taine.*

*

I. Napoleon történetének hazánkban is elég szép irodalma van, de az idegen nagyobb művek még nincsenek lefordítva, legfeljebb ismertetve.

Miután szereplése összefügg a forradalommal, az erről szóló történeti művek kapcsolatosan beszélnek róla.¹⁾ Sajátságos, hogy a magyar művek, rövidebb értekezések, compilatiók, tudósítások, fordítások — mind igen hajlékony gerinczczel bírnak, nagyon magasztalólag írnak róla,²⁾ míg Berzsenyi egész örömmel kiált fel :

„A mely kéz fölemelt, az ver most porba viszontag :
Benned az emberiség ügye boszúlva vagyon.“

Nagy Pál még Napoleon szereplése idején írta meg életét két munkában.³⁾ Napoleon nevével volt tele ekkor egész világ s nagy szolgálatot tett a magyar olvasó közönségnek, hogy akkori időhöz képest folyékony stylusban, érdekes előadásban, nem hosz-

¹⁾ A megfelelő helyeken beszéltünk róla.

²⁾ Így pl. Napoleon császár élete s az 1792. fr. forradalom rövid vázlata 2 K. Pest, 1850. Más szerzőtől I. Napoleon élete. Pest, 1863., és Napoleon császár élete. Pest, 1856. stb.

Igy írnak róla a hirlapi czikkek is, a mint elején láttuk.

³⁾ Napoleon — Francia birodalom császárának s Olaszország királyának élete és tulajdonságai. III. kiad. Pest, 1811. Tárgyunkhoz 1—156 lap szól. A szerző (*Nagy Pál*) neve nincs kiírva. Napoleon Buonaparte életének leírása I. K. Pest, 1815. ugyancsak a szerzőtől.

szasan de Napo'eon életének főmozzanatait kiemelve ismertette meg e nagy alak történetét. Hízelgés vagy ellenszenv nincsen művében. A tények tárgyilagos előadása a napoleoni lázas korszak levegőjében becsülést érdemel. Vajjon fordítás-e a munka vagy compilatio, avagy plane eredeti tanulmányok eredménye, nem lehet meghatározni, de akár mely esetben is nagy hasznára volt tört. irodalmunknak.

Napoleonnak egy másik életírása¹⁾ mely haláláig terjed, már föltétlen hódolatot mutat e nagysággal szemben. Nem talál benne semmi, de semmi megróni valót, erényeit túlozva magasztalja, sikereit föltétlenül megcsodálja, nagyravágyását hazafiságából magyarázza, zsarnokságát a legháládatosabb diktaturának tartja, nem talál alakot a világtörténelemben, a kivel össze tudná hasonlítani, mert azokra egyenkint és összesen mindnyájokra árnyékot vet ő egyedül

A mű tehát szélsőségekben mozog. Igaz, hogy a napoleoni szigorúbb kritika csak az újabb idők terméke, s ha régente valaki beszélt is Napoleon ellen, inkább a pártszempont, a pártgyűlölet sugallta szavait, mint concret bizonyítékok s ez mentségeül szolgál jelzett műnek is. De ily föltétlen bizalommal nyilatkozni Napoleonról oly műnek, mely saját szavai szerint több jeles történetíró nyomán készült, mégis különös. Olvasóinak — igaz — kellemes és lelkesítő olvasmányt nyújtott, de nem igaz monografiát. Saját korában tetszhetett, a mi szigorúbb korunk azonban csak tudomást vehet róla.

Marczali már, roha röviden, de józan kritikával ismerteti Napoleon életét és működését Pallas Nagy Lexikonában. (XII. k. 987—991. l. Budapest. 1896.).

Míg erényeit, lángeszét kiemeli, addig azt sem tagadja, hogy uralma absolutismus volt, melyet „katonai erő, titkos rendőrség, a szabad szó és sajtó elnyomása biztosított“, s hogy minden szavát, minden tettét a számítás irányította, a külső hatás vadászása, az a pose, mely igaz nagyságát csökkenti.

Az emberiség ítélete lassankint átalakul s a szédítő magasságba helyezett félisten összetörik, mint Nabukodonozor álom-

¹⁾ Napoleon császár élete. Több tört. írók szerint magyarázzák Illés és Szekrényesi. I—V. füzet. Pest, 1834. Hozzánk I—II. füzet tartozik.

bálványa. Minden hibája mellett már azt az agyonmagasztalt tehetségét sincs kedvünk megcsodálni, mely győzelemre győzelmet tetézett. Eltekintve attól, amit Quinet mond helyesen, hogy egy győzelemből ő maga csinált négyet-ötöt, (míg a kitűnő Massena egyszerűen bejelenti győzelmeit) mert az egyszer megvert s futó ellenség által érintett hegyek, falvak az ő kiczifrázott jelentései szerint mind hatalmas és nagyfontosságú győzelmi helyek voltak; mondom, eltekintve e körülménytől s elismerve hadvezéri tehetségét de még nagyobb szerencsáját, mint hadvezér is nézetünk szerint a hadi talentumok könyvében Savoyai Eugen mellé helyezendő, ki győzni tudott hasonló nehéz állások közt s kinek kezében a katonaság nem volt oly anyag, melyet egy győzelem kedvéért bármily nagyságban oda lehet vetni az ellenség biztos kardjának.¹⁾

Napoleon a halottak számával sohasem törődött, csak a győzelemmel. Mint Villemain mondja: „oly kevésbé kímélte az emberi fajt“.²⁾

Katonái ezrenként veszttek el, de ő győzött. A legenda föl-emelte, a kritika lesújtja.

Gyűlöletet azért mégsem érdemel a bukott félisten, inkább szánalmat. Mint Cleopatra mondja:

» . . . Reánk nagyokra gyakran ejt
Gyanút a mások tette. És ha buktunk:
A mások bűne is fejünkre száll,
S azért szánalmat érdemlünk.“ (Shakesp.)

A szánakozásba is azonban titkos káröröm vegyül, hogy megbukott az, aki nem akarta megérteni korának szabadságra törő szellemét, akinek egész élete, mint Buckle mondja,³⁾ „szakadatlan törekvés arra, hogy az emberiség szabadságait elnyomja.“

A szabadság oszlopán nem díszelgethetnek Cae-arok. S ha Brutus meggyőződésből szúrta le jótevőjét, mit Boissier is bizonyítgat, nem egyszerű gyilkos.

A Napoleoni irodalomban szép helye van *Füssy* munkájának.⁴⁾

1) A zentai csatában 20000 török veszett el és csak 600 császári!

2) Villemain: Pindar szelleme 434.

3) Anglia műv. tört. IV. 19.

4) VII. Pius pápasága. Írta Füssy Tamás. I–II. Budapest. Szt.-István társ. 1876.

Felvett tárgyükhoz a munkának csak egy kis része tartozik,¹⁾ de ez a kis rész, valamint a többi oly behatóan és oly szépen tárgyalja Napoleonnak a kath. egyházhoz, in specie a pápasághoz való viszonyát, hogy irodalmunkban eddig páratlan. Nem lehet mondani, hogy mint kath. pap pártszempontból írta meg művét, mert míg egyrészt elismeri Napoleon geniejét és VII. Pius erényeit, másrészt kifogásolja ennek ingatagságát, gyengeségét, mely csak a nagy viharokban edződött meg, s annak álnokságát, hazudozásait, kapzsiságát, amely napoleoni tulajdonok annyi gyászt hoztak a kath. egyházra. Füssy művét eredeti okmányok és számottevő művek nyomán írta meg kellemes elbeszélő modorban, s így az nemcsak tanulságos, de élvezetes is.

A szigorú Napoleon-ellenes kritikát a külföldön képviseli Lanfrey,²⁾ Jung és Taine. Műveik nincsenek meg honi nyelvünkön, ami igen kívánatos volna, csupán ismertetve. Tőlük tudta meg a történelem Napoleon születési évének falsificatióját s az eddig föl nem használt Madame de Rémusat emlékirataiból belé'tének igen sok jellemző tulajdonságát; oly fokú dicsőségvágyát, mely képes volt izgatni Franciaország ellen, csakhogy szerephez jusson (Ajaccióban).

A philosophus Comte Ágost is ítélkezik Napoleonról s szerinte Napoleon nem mint a valóban nagy politikusok, egy Richelieu, Cromwell, Nagy Frigyes előre, hanem hátrafelé tolta korát. Ujra feleleveníté ama harczias szellemet, melyből mindinkább kivetkőzni az emberiség feladata.³⁾

¹⁾ I. köt. I—XIII. fej.-ig, amidőn Napoleon császárrá lesz. Füssy még három magyar munkát említ, melyek VII. Pius és Napoleon viszonyáól szólnak.

a) Deáky Gedeon. Tisztelet oltárja, melyet VII. Pius római pápa ő szent-ségének halhatatlanítására s a szenvedésekben és a francia fogságban kimutatott keresztyén kegyességének s álhatatosságának örökösítésére a Magyar Hazában felállított Deáky Gedeon református prédikátor. II. kiad. Pozsony, 1815.

b) »A tisztelet oltárjának apologiája, melyet egy anonymusnak vádjaira feleletül készített s a világ eleibe bocsátott Péli Nagy András, több tekintetes nemes vármegyék törvényes táblabírája és a barsi egyházi megyebeli reformata ekklesiának tractualis kuratora. Pozsony 1815.

c) Egy névtelentől: VII. Pius szenvedései. Pozsony, 1814.

²⁾ Lanfrey-t ismert. Kiss Mór. Pesti Napló. ; Trefort. Pesti Napló. 1869. 175. sz. Jungot ism. Wertheimer Ede. Budapesti Szemle. 1881. 459—467. Jung műve még ekkor nem volt befejezve.

³⁾ Pauler Gy. Comte és a történelem. Századok. 1873. 477.

Ide vesszük még Tainenek igen alapos tanulmányát Napoleonról,¹⁾ ki analyzáló módszerével, aprólékossáig menő forrástanulmányával megmutatja N. szellemének nagyságát, de annál jobban jelleme fogyatkozásait. Mint Tainenél rendesen, itt is az erős fényt erős árnyék váltja fel.

Önzéséből magyarázza minden tettét. Mint psychologus ezt találta a tettek rugójául. Igen kíváncsú, hogy Tainenek e művét a magyar közönség is olvashassa, s az indokolatlan Napoleon legendát félre vesse, s tankönyveink is egy pár erősebb vonással kijavíthatnák Napoleon nagy jelzőit az újabb alapos kritika nyomán.

Thiers ragyogó és hatalmas tolla soká tartotta meg Napoleon tekintélyét. Egy kisebb műve le van fordítva elég élvezhetően nyelvünkre is.²⁾ Mint mindenütt, itt is néma hódolattal s magasztalással adózik a „nagy” szellemnek, milyen szerinte Caesar és N. Károly óta nem létezett.

Különösen érdekesek s bizonyára meghatók is Napoleon végpercei, de melyek egyuttal világot vetnek rettentő hiúsága s túlbecsült önérzetére. Beszélni akar a másvilágon a szerinte legnagyobb hadi tehetségekkel: Frigyes, Turenne, Condé, Caesar, Hanniballal. „Napoleon meglakolt Sz. Ilona szigetén — mondja Thiers a világnak okozott háborúságokért s azok, kik megbüntetésével lőnek megbízva, megbűnhődének azon vétségökért, hogy nem tisztelték benne a dicsőséget és lángészt.”

¹⁾ Budapesti Szemle. 1888. 337—60. A mű még nincsen lefordítva, ismerteti csupán: nb. de mégis oly terjedelemben, hogy Napoleonról szép tájékozást nyerünk. Tainet czáfólo Jerome Napolen herczeg művét is ismerteti itt nb.

²⁾ I. Napoleon Sz. Ilona szigetén. Thiers után francziából fordítva. Pest. 1864. Ráth Mór. Ismertetése: Koszorú 1864. 24.

Befejezés.

Idegen forrad. tört. művek összehasonlítása a mieinkkel. — Az összehasonlítás nehézségei. — Az összehasonlítás szigorú törvényei nem jöhetnek alkalmazásba. — Az összehasonlítás kriteriuma jelen esetben az eszmékben és a tárgy feldolgozásában nyilatkozó haladás. — A forradalom történetírása a kritikus irányhoz közeledik. — Ez irány haladás, mert közeledik az igazsághoz. — A mi tört. írásunk is követte ez utat. — Az összehasonlítás tehát előnyünkre üt ki. — Befejezés.

*

A francia forradalomnak rengeteg irodalma valóságos közkincsévé lett a történetírásnak.

A mint gyenge világitásunk folyamán láttuk, mi sem maradtunk messze e téren; annyira, hogy minden, a forradalomra vonatkozó hirlapi adat, önálló mű, fordítás, compilatio együttesen jelemtékeny része történeti irodalmunknak.

Ha ez irodalom felett kis szemlét akarunk tartani, ha össze akarjuk hasonlítani a termékeket egymással, meggyűlik a bajunk. Különösen akkor, ha az idegen, eredeti forrástanulmányokon alapuló műveket vetjük egybe a mieinkkel. Ugy vagyunk ezekkel mint a koronázási dombbal. A mint az minden megyéből összehordott földből emelkedik, így emelkedtek terjedelmesebb műveink ama földből, melyet oly nagy fáradsággal és lelkesedéssel hordtak össze az idegen történetnapszamosok.

Bajos az összehasonlítás azon álláspontból is, hogy az eredetiség nem veszt erejéből, ha valaki a kész anyagot önálló felfogással dolgozza ki. Ez esetben a vezéreszme, az eredeti fölfogás

gás, egy történeti irány hű követése a kriterium. Ilyet pedig nem találunk a mi műveinkben. A különböző philosophiai — történeti irányok nálunk nem találtak termékeny talajra. A forradalom történetírói nálunk csak az igazat keresték, tanulmányozták a különböző álláspontokat de egyhez sem szegődtek föltétlenül. A forradalom megismertetését tűzték hi céljukul, kiválasztották azt, amit igaznak tartottak — s e törekvésüknek meg is feleltek. Ily formán az összehasonlítás megint csak bajos, noha a papírvirágok hasonlítanak a természet virágaihoz, a színpad a valódi élethez.

Az összehasonlítás szigorú törvényei tehát nem jöhetnek alkalmazásba, mert a fordítás, vagy a még oly ügyes compilatio az összehasonlítás főkritériuma; az eredetiség tekintetében sohasem állja meg helyét, noha lehetnek itt is alapos részletek, helyes okoskodások, észszerű magyarázatok, megdönthetetlen igazságok. Taposott uton könnyebb és biztosabb a haladás, mint a járatanon. Viszont a mint értekezésünk folyamán láttuk, lehetnek az eredeti művekben is részletek, megjegyzések, megfigyelések, hivatkozások, melyek az igazságot meg nem ütik, jóllehet egyenes következtetéseken, számbavehető tanúk vallomásain alapszanak, de a mi legfontosabb, pártfoglalástól, pártszenvédeyltől, különböző vérmérséklettől egyéniségtől, hely, idő-körülményektől és nemzetiségtől vannak sugalva.

Az átvétel érdeme a helyes választás, az eredetiség érdeme maga az eredetiség. Érdemleges munka mindkettő, noha nem egyenrangú. Arra az igazságra nézve azonban, melyet az olvasó mint történelmi igazságot vesz ki e műből, viszonylagosak. Egy katolikus ép úgy megtalálja az igazságot Holzwarth, Szabó, Füssy vagy más katolikus érzelmű írónál, mint egy szenvedélyes republikanus, Michelet, Quinetnél, egy fatalista Buckle, Sorelnél, egy terrorista Heldnél, vagy egy pedans részletező Tainenél.

Az összehasonlítás kriteriuma csak a haladás lehet jelen tárgyunkban; és pedig haladás az eszmékben és a feldolgozásban.

Láttuk, hogy az idegen nyelvű munkák különböző irányokat képviselnek. Egyik irány szelíd, a másik heves; egyik inkább lelkesedik, másik bírál; egyik kesereg, a másik káromkodik. Ha

időrendben tekintjük azokat, azt vesszük észre, hogy a forradalom történetírása mindjobban közeledik a kritikus irányhoz. Nem is csodálkozunk ezen. Realis korunk a költészetben is a realismust tartja egyedül szépnek és jogosnak, annál inkább megkívánja azt az igazat kereső történettudománytól. Sybellel nem elégti ki egy Michelet ragyogó páthosza, Schmidtet Lamartine gyönyörű körmondatai, Taine-t egy Quinet mysticismusa, hanem megfürdik a realis tények zavargós hullámaiban s szinte kéjeleg drastikumában.

Hogy ez haladás, az kétségtelen, mert mindennap közelebb ér az igazsághoz. A feldolgozásban, a részletek kikerekítésében, a történelmi adatok pontos megválasztásában a legnagyobb szigorral kell eljárnia, hogy hitelre találjon. Nem szabad figyelmen kívül hagynia a leghevesebb forradalmi írók adatait, nyilatkozatait, a körülményeket, meg kell hallgatnia minden vádlót és vádlottat, hogy igazságot osszon. Így jó létre a forradalmi történetírás eclecticismusa, mely nem kapkodás az erők gyengesége miatt, hanem helyes, és kritikán alapuló választás.

A rómaiaknál a különböző philosophiai iskolák után Cicero már eclectikus. A mai philosophiánk is ezen csapáson halad s Horváth Cyrill is ilyen eclectikus philosophiai rendszeren gondolkodott.

A mi történetírásunk is követte ezt az utat. A haladás kriteriumait itt is fellelhetjük kisebb-nagyobb mértékben.

Kapkodtuk Mignet könyvét, lelkesedtünk Micheletvel, okoskodtunk Quinetvel, s érzelegtünk Lamertinenel. Olvasó közönségünk, a mint hirlapjaink és régebbi műveink mutatják, megsiratta a királyi család fájdalmas sorsát s annyi más nemes lélek halálát; fájlalta a nemes franczia nemzei őrzőjégeit s Martinovicsékat, majd Thiers megtanította arra is, hogy Napoleon milyen jótévője az emberiségnek, mily fényes csillag a történelem egén, s a mikor ez is leesett s értéktelen meteoroként ott pihent elfeledve az oczeán szigetén, ezt is megsiratta.

Ma már nem sirunk, hanem gondolkozunk, nem hiszünk, hanem kutatunk, nemcsak olvasunk, hanem dolgozunk is. Ki elégednék meg ma régi hirlapjaink, régi munkáink egyszerűségével, feldolgozatlan adataival?

Megtudjuk már válogatni a bel- és külföldi műveket, melyeknek higgyünk, sőt belenézünk magunk is a forradalom történetének eredeti forrásaiba, nemcsak annak kidolgozott történetébe. Revideálunk mindent és ítélünk. Így haladt a forradalom történetírása egy század leforgása alatt, így haladtunk mi is.

Az összehasonlítás tehát előnyünkre üt ki. Az eszmei haladást abban szemléljük különösen, hogy nem követve soha tulzó irányokat, a helyes közép úton az igazat keressük.

A feldolgozásban való haladásról meggyőződünk, ha egyszerűen bepillantunk régi műveinkbe és a legújabbakba. Azokban hijába keressük az eredeti felfogást, az ügyes rendezést, a szép stylust, a reflexiókat, kritikus gondolkodást, szóval teljes kidolgozást, míg újabb műveinkben ezen előnyök kisebb nagyobb mértékben megvannak.

Az idegen (lefordított) művekkel való összehasonlításnál azonban hátramaradásunk nyilvánvaló. Nekünk még nincs egy Thiersünk, Quinetnk, Taine-ünk, kiknél a mély gondolatok egymást űzik, nincsen ragyogó Lamertinünk, Micheletnk, de nem is állunk fejtejtőre mint Held, van akaratunk s vannak eszméink, gondolataink. S a míg a forradalom történetének példaszerű kidolgozását csak újabban Taine tudta nyújtani, nincs hát okunk szégyenleni, hogy erre nem mi adtunk példát maguknak a francziáknak. A külföld történeti műveit e korszakról figyelemmel kísértük, a kimagaslókat s a különösen oktató irányúakat átültettük, velük együtt lépést tartottunk a mennyire azt időnk, előkészültségünk és viszonyaink megengedték. Első sorban magyar eredeti történetírára vagyunk utalva, de más nemzetek történetét sem hanyagoltuk el. Tettünk, mennyit tehattünk. „Faciant meliora potentes.“

TARTALOM.

Bevezetés.

Lapszám

A francia forradalmi eszmék körútja Európában. — A francia nyelv és irodalom hazánkban Mária Theresia uralkodása alatt. — A modern közszellem megkönnyíti II. József munkáját. — Liberalis haladás II. József uralkodása alatt. — Irodalmunk ébredése. — A szabadsajtó. — Röpiratirodalom. — Munkánk terve. — Hirlapirodalmunk megszületése, ennek jellemzése. — II. Lipót censurai szabályzata	5
---	---

I.

Egykorú magyar hirlapok a forradalomról.

Hadi és más nevezetes történetek. — Magyar Hírmondó. — Erdélyi Magyar Hírvivő. — Magyar Kurir. — Bécsi Magyar Merkur. — Mindenés Gyűjtemény. — Magyar Könyvesház. — Magyar Múzeum	13
---	----

II.

Későbbi magyar hirlapok és művek a forradalomról.

Szomorú politikai viszonyaink s gyenge előkészültségünk miatt forradalmi történetírásunk a kezdetleges elemekre szorítkozik. — A »Magyar Kurir« és szépirodalmi lapjaink közlései a forradalomról. — Budai Ézsaiás. — Világtörténelmi kézikönyvek. — Lexikonok. — Marczali Henrik. — Szabó Ferencz. — Füssy Tamás. — Szalay László. — Ladányi Gedeon. — Áldor Imre. — Várnai. — Gr. Szécsen Antal. — Rézbányai. — P. Szathmáry. — Bihari Péter. — Tankönyvek. — Neményi Ambrus	37
--	----

III.

Felfordított idegen munkák a forradalomról.

A forradalmi történetírás irányai. — Kisebb, pártállás nélkül való fordított művek	55
1. <i>Alkotmányos iskola.</i> — Mignet F. A. — Lamartine. — Kolb. — Bajza. — Janet	57
2. <i>Antijacobinus republikanusok.</i> — Quinet Edgar. — Michelet	67
3. <i>Kritikusok.</i> — Taine. — Carlyle	97
4. <i>Terrorista iskola.</i> — Held	117
5. <i>Fatalisták.</i> — Buckle Tamás. — Sorel	127
6. <i>Antirepublicanusok.</i> — Macaulay. — Weber György. — Hohoff Vilmos. — Holzwart. — Cantu. — Freppel. — Nicolas. — Bumüller János. — Lecky W. E. H.	138

IV.

*Napoleon tört. irodalma hazánkban.**Függelék.*

Nagy Pál. — Illés és Szekrényesi. — Marczali. — Füssy Tamás. — Lanfrey. — Jung. — Taine	155
---	-----

Befejezés.

Idegen forrad. tört. művek összehasonlítása a mieinkkel. — Az összehasonlítás nehézségei. — Az összehasonlítás szigorú törvényei nem jöhetnek alkalmazásba. — Az összehasonlítás kriteriuma jelen esetben az eszmékben és a tárgy feldolgozásában nyilatkozó haladás. — A forradalom történetírása a kritikus irányhoz közeledik. — Ez irány haladás, mert közeledik az igazsághoz. — A mi történetírásunk is követte ez utat. — Az összehasonlítás tehát előnyünkre üt ki. — Befejezés.	163
--	-----

REPERTORIUMA

*a francia forradalommal foglalkozó A) magyar hírlapoknak
és B) magyar nyelven megjelent műveknek.')*

A)

Athenaum 1838., 1840. évf.

Bécsi Magyar Merkur. 1793—1804. évf. Bécs.

Budapesti Közlöny. 1874. évf. [210—211.]

Budapesti Szemle. 1868. [XI. 162], 1879. [208—16], 1881. [459—467],
1885. [290—305], 1888. [337—360.]

Emlékbeszédek a m. tud. akad. tagjai felett II. k. 10. sz.

Erdélyi Magyar Hírvivő. 1790. Nagy-Szeben.

Erdélyi Múzeum. 1876. [7.]

Életképek. 1848. [II. 2. 3. 6. 7.]

Felső Magyarországi Minerva. 1836. [III. 42.]

Figyelő. 1874. [8.]

Fővárosi Lapok. 1879. [45.]

Hadi és más nevezetes Történetek. 1789—1791. Bécs.

Hasznos Mulattató. 1842. [46.]

Hazánk és a külföld. 1869. [257], 1870. [22], 1872. [31—32].

Hon és Külföld. 1841. [319. 324. 328], 1842. [211. 215], 1846.
[VI. 110], 1847. [VII. 76. 77].

Koszorú. 1863. [20], 1864. [24], 1865. [I. 8—10.]

Magyar Házi Barát. 1846. [XIII. 112. 120.]

*) A hírlapok közé vesszük azokat is, melyekben valamely forradalmi történetírónak rövidebb vagy bővebb ismertetése bennfoglaltatik. Annak idején idéztük ezeket. A B) rovatba a tankönyvekből, melyek ex offio igen röviden foglalkoznak a forradalommal, csak a tárgyaltaakat említjük meg. Az újabbak ismeretesekek.

- Magyar Hirmondó. 1792 – 1804. Bécs.
 Magyar Könyvesház. 1798—1803. Pest.
 Magyar Kurir. 1789—1834.
 Magyarország és a Nagyvilág. 1868. [29], 1869, 1874 [8.]
 Magyar Múzeum. 1792—93. Kassa.
 Magyar Társalkodó. 1836, 1841.
 Minden Gyűjtemény. 1789—1804.
 Múlt és Jelen. 1846. [1.]
 Ország Tükre. 1865. [35, 37.]
 Pesti Napló. 1858. [49], 1865. [114], 1869. [175], 1872 [6. 7. 9.]
 1874. [48.]
 Reform. 1870. 131—35]
 Sokféle. 1832.
 Századok. 1873. [477], 1876. [231—34.]
 Századunk. 1869.
 Tudományos gyűjtemény. 1835—39.
 Vasárnapi Ujság. 1874. [8], 1876. [3.]

B)

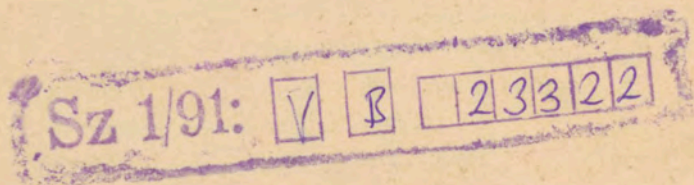
- Aldor Imre.* A francia forradalom története.
 » » A rémuralom története.
 » „ A nagy Napoleon császár élete. [Történelmi Kvtár 4, 45,
 46. füzet. Franklin. Bpest.]
Bajza József. Az emberi művelődés története. Németből Kolb után szabadon fordítva. I—II. Pest. 1844.
Berta György. XVI. Lajos, francia király élete. Kassa. 1794.
Bihari Péter dr. Általános és hazai művelődéstörténet. I—II. Budapest. Pfeifer. 1884.
Bolla Márton. Általános világtörténet főbb vonalai. Pest. 1846.
Buckle Tamás. Anglia művelődés történelme. I—VI. Fordították Endrődi, György, stb. Pest, Aigner. 1873—75. 1878.
Bumüller János, Világtörténet. Fordította Danielik József I—II. Pest. Sz. István társ.
Cantu Caesar Világtörténelem XIV—XV. köt. A 7. turini kiadás után ford. Sz. Istv. t. Eger, 1886.

- Carlyle Tamás.* A francia forradalom. I—III. Fordította: Baráth Ferencz. Akad. kiad. 1875. 1878.
- Concha Gy.* A 90-es évek reformeszméi és következményeik. Olcsó kv. 195. sz.
- Csorja Ferencz.* Hazai és közönséges história a Grammatica számára. Nagy-Enyed, 1835. I.
- Deáky Gedeon.* Tisztelt oltárja, melyet VII. Pius római pápa ő szent-ségénck halhatatlanítására s a szenvedésekben és a francia fogságban kimutatott keresztyén kegyességének s álhatalosságának örökösítésére a Magyar hazában felállított Deáky Gedeon református predikátor. II. kiad. Pozsony. 1815.
- Duruy Viktor.* Világtörténelem. Átdolgozta dr. Ballagi Aladár. Budapest, Franklin. 1880.
- Edvi Illés.* Világtörténet. Pest. 1846.
- Fraknoi Vilmos.* Martinovits összeesküvése. Bpest. Ráth M. 1884.
- Freppel Károly Emil.* Az 1789. francia forradalom századik évfordulójára. Fordította dr. Csápori Gyula. Esztergom. 1889.
- Füssy T. és Vaszari K.* Világtörténelem a kath. tanodák számára. Pest. 1893.
- Füssy Tamás.* A nagy francia forradalom százados évfordulója. Almanach 1888 ra, Sz. Istv. t.
- » » Mária-Terézia-Sarolta, XVI. Lajos fr. király leánya. Kath. Szemle. 1892. I—V. f
- » » VII. Pius pápasága. I—II. Bpest. Sz. Istv. t. 1876.
- Gömöri D.* Magyarország hadiereje az 1792—1815. hadjáratokban. Hadtört. Közl. 1893.
- Gubernath Antal.* Franciaország első felzavarodásától fogva valósággal elkövetett gyilkos és szerencsétlen történeti. 1793.
- Hase dr.* A francia forradalom és az egyház. Olvasta dr. Hase. Fordította Kozma Ferencz. Sárospataki füz. 1868. 519.
- Held.* A nagy francia forradalom története. Fordította Endrődi Sándor. Pest, 1871. Kilián.
- Hohoff Vilmos.* A forradalom a XVI. század óta. Fordították Makrá Imre és Rózsa József. I—II. Szeged, 1889.
- Holzwarth* Világtörténet. Irta dr. Holzwarth. F. J. Fordította s kiadta többek közreműködésével Szabó Ferencz. IX. ik kötet 1892. Temesvár.

- Hunfalvy János.* Egyetemes történelem. I—III. Pest. 1662. Emich G. *Hübner.* Lexikon, melyet szerzett Hübner János, jobbitott Sperl F. Pest. 1816. Trattner.
- Illés és Szekrényesi.* Napoleon császár élete. Több tört. írók szerint magyarázzák Illés és Szekrényesi. I—V. füz. Pest, 1834.
- Janet.* A politikai tudomány története az erkölestanhoz való viszonyában. Irta Paul Janet. Fordította Angyal Dávid. I—III. Arad 4. 1892.
- Janet.* A francia forradalom philosophiaja. Ismerteti Ladányi Gedeon. Erdélyi Múzeum. 1876. 7. sz.
- Janits Aem.* Franciaország polgári és hadi története a legrégibb időktől fogva 1810-ig. Fordította Székér A. I—II. Pest. 1810-ig.
- Közhasznú ismeretek tára.* Pest, 1833. Wigand Ottó.
- Ladányi Gedeon.* Az 1789-ki nemzedék Franciaországban. Guizot után. Bud. Szemle. 1866. IV.
- Ladányi Gedeon.* Az ujkor története. Iskolai kézikönyv. Debreczen, 1866.
- Lamartine.* A girondiak története. Fordította Jánosi Ferdinánd. I—X. k. Pest, 1865.
- Lassu István.* Világtörténete Buda, 1832.
- Lavisse-Angyal.* Európa polit. tört. átnézete Olcsó könyvt. 1891.
- Lecky.* A felvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában. Irta Lecky. W. E. K. Fordította Zsilinszky Mihály. I—II. kötet, Pest, 1872—73. Aigner.
- Macaulay.* Barére Bertrand. Ford. Angyal Dávid Olcsó kvt. 76. sz.
- Marczali Henrik.* Az ujkor története. III-ik köt. (1774—1830.) Ribáry-Világtört. Bpest, 1885.
- Michelet.* A francia forradalom története. Ford. De Gerando Antonina. I—XII. Budapest és Kolozsvár.
- Mignet F. A.* A francia forradalom története. I—II. Fordította Gaal. Pest, 1845. Tört. kvt. V. VI. K.
- Nagy Márton és Zimmermann Jakab.* Ifjúságot képző ismeretek tára. Bécs, 1841. Hagenauer.
- Nagy Pál.* Napoleon-Francia birodalom szászárának s Olaszország királyának élete és tulajdonságai. III. kiad. Pest, 1811.
- » » Napoleon Buonaparte életének leírása. I. k. Pest, 1815.
- Neményi Ambrus.* Kulturtörténelmi rajzok. I. k. 15—16. Magyar könyvesház. VIII. évf. Bpest, Aigner.

- Neményi Ambrus.* A francia forradalom hírlapjai és hírlapírói. Olcsó kvt. 183. sz.
- Névtelen.* Napolcon császár élete s az 1792. fr. forradalom rövid vázlata. 2 k. Pest. 1850. I. Napoleon élete. Pest, 1863.
- » Napoleon császár élete. Pest, 1856. VII. Pius szenvedései. Pozsony, 1814.
- Nicolas.* A francia forradalom főelve s ennek eredményei. Irta Nicolas Ágost. Ford. Erdélyi Ferencz. Nagy-Kanizsa, 1873.
- Pallas Nagy Lexikona.* VII-ik köt. Budapest, 1894.
- Perlaky Sándor.* A francia forradalom Lerminiertől. Sárospataki füz. 1868. 97.
- Péli Nagy András.* A tisztelet oltárjának apologiája, melyet egy anonymusnak vádjaira feleletül készített s a világ eleibe bocsátott Péli Nagy András, több tekintetes nemes vármegyék törvényes táblabírája és a barsi egyházi megyebeli reformata eklézsiának tractuális kurátora Pozsony, 1815.
- Rézbányai János.* Európa művelődés történelme. I—II. Pécs, 1881.
- Sajánuly.* A franciaországi lázadás alapokai. Tud. Gyűjt. 1838. XI. 3—1839. III. 34.
- Schimmer K. A.* A francia lázadás és következményei. Németből ford. Sz. J. Kassa, 1839.
- Somhegyi Ferencz.* Egyetemes világtörténet a fels. gimnáziumi ifjuság használatára. Pest, 1858.
- Sorel Albert* Európa és a francia forradalom. I. rész. Ford. Szathmáry György, Budapest 1888. Akad. kiad.
- Stancsics Mihály.* Általános világtörténet. Buda, 1841.
- Szabó Ferencz.* Európa története. 1789—1815. I—II. Nagy-Becskerek. II. kiad. 1889.
- Szalay László.* Mirabeau. Olcsó kvt. 122. sz.
- Szathmáry K.* Az emberi művelődés története, Irta P. Szathmáry Károly. I—III. Budapest, 1882. Tettey.
- Széchen Antal gr.* Tanulmányok. Budapest. Ráth M.
- Taine Hippolit Adolf.* A jelenkori Franciaország alakulása. Ford. dr. Toldy László I—IV. Budapest, 1881. Akad. kiad.
- Tankó János.* A forradalmak kora. I. Budapest 2 kiad. Franklin 1895.
- Tasner Antal.* Napoleon kora. Lamarck Nestor után. Tud. Tár. 1835 V. 21.

- Thierry Amade*. I. Napoloon Szt. Ilona szigetén. Pest, 1864. Ráth M.
 » » Waterloo. Pest, 1864. Ráth M.
 » » I. Napoleon trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés.
 Pest, 1865. Ráth M.
 » » I. Napoleon első trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés.
 Waterloo. Pest, 1868. Ráth M.
Quinet Edgar. A forradalom. Ford. gr. Károlyi Tibor. I—II. Budapest.
 1885. 2. kiad.
Vass László. Az 1789. évi francia revolutio okairól. Tud. Gyűjt.
 1855. VIII. 3.
Várnai. A rémuralom története. Bpest, 1890. Franklin.
Willemain. Pindar szelleme. Akad. kiad.
Weber György. A világtörténet tankönyve. A 10 bőv. kiadás után ma-
 gyarositva. Pest, 1866. Heckenast.

Pakke, h. 105

XB 257347